

The background features a minimalist design with five vertical grey lines of varying heights and a single diagonal grey line that starts from the bottom right and extends upwards and to the left, crossing the vertical lines.

DYNAMIKA ČESKÉHO LEXIKA A LEXIKOLOGIE

4/ **STUDIE K MODERNÍ MLUVNICI ČEŠTINY**

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta

**DYNAMIKA ČESKÉHO LEXIKA
A LEXIKOLOGIE**

Olomouc 2013

Oponovali: prof. dr hab. Josef Jodas
PhDr. Hana Srpová, CSc.

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Publikace vznikla v rámci projektu ESF CZ.1.07/2.2.00/15.0275

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Studie k moderní mluvnici češtiny. 4, Dynamika českého lexika a lexikologie
/ [Petra Adámková ... et al.].

– 1. vyd. – Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. – 200 s.

Vydavatel: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta

ISBN 978-80-244-3622-7 (brož.)

811.162.3 * 81'373

– čeština

– lexikologie

– kolektivní monografie

811.162.3 – Čeština [11]

© Petra Adámková, Darina Hradilová, Ladislav Janovec, Václav Lábus,
Michaela Martinková, Marek Nagy, Ludmila Stěpanová, Diana Svobodová, 2013

Eds. © Michaela Martinková, Oldřich Uličný, 2013

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2013

ISBN 978-80-244-3622-7

OBSAH

Seznam zkratek	8
Úvodem	9
I Slovo aneb kde (ne)hledat základní jednotku lexikálního plánu	11
<i>Michaela Martinková</i>	
1 Slovo: hlediska a kritéria, která je charakterizují	12
2 Lexém a lexikální jednotka	15
3 Lexém a základní lexikální jednotka (lexie): Asymetrie ve vztahu formy a významu	18
4 Slovo jako prototyp, nebo kategorie se strukturou tzv. rodové/rodinné podobnosti?	21
5 Závěr	23
II Lexikální význam, nebo encyklopedické heslo: Metodologické úvahy	24
<i>Marek Nagy</i>	
1 Spor slovník vs. encyklopedie	27
2 K vývoji v sémantickém bádání česko-slovenském	31
3 (Anti)encyklopedičnost československé strukturální sémantiky	34
4 Česká kognitivní (pan)sémantika	44
5 Závěr	51
III O víceznačnosti	52
<i>Michaela Martinková</i>	
1 Polysémie, nebo homonymie?	54
2 Vztahy mezi jednotlivými významy polysémického lexému	56
3 Metafora a metonymie v pojetí kognitivních lingvistů	63
4 Sémantika rámců a česká lingvistika	67
5 Závěr	76
IV O lexikální sémantice číslovek, zejména numerických	78
<i>Petra Adámková</i>	
1 Pojetí číslovek a jejich uspořádání	78
2 Určitost, přesnost a adekvátnost	79
3 Závaznost přesnosti počtu a metajazykové projevy našich schopností	80

4 Abstrakce od významu počtu i pořadí	81
5 Lidská schopnost rozeznat počet a systém (nejen) mnemotechnických pomůcek	84
6 Charakter číslovek numerických a složených	87
7 Závěr	94
V Funkční stratifikace češtiny z lexikologického hlediska	95
<i>Darina Hradilová</i>	
1 Centrum a periférie slovní zásoby, neutrálnost a příznakovost	96
2 Příznak ve vztahu k jazykové normě	97
3 Příznak ve vztahu k času a prostoru	99
4 Příznak expresivní	101
5 Příznak stylový	103
6 Závěr	103
VI Neologie	105
<i>Ladislav Janovec</i>	
1 Cíl, data a metody	105
2 Vymezení neologismu	105
3 Neologismy a systém slovní zásoby	107
4 Přejímky	115
5 Revitalizace	118
6 Slovtvorba a neologie	119
7 Neofrazeologie	128
8 Závěr	129
VII Současný stav internacionalizace lexika	131
<i>Diana Svobodová</i>	
1 Proces přejímání cizojazyčných lexémů	131
2 Terminologické vymezení přejímek	133
3 Formální adaptace přejímek	135
4 Sémantická stránka přejímek	147
5 Jazykové hodnocení přejímek	148
6 Závěr	151
VIII K variantnosti vlastních jmen	153
<i>Václav Lábus</i>	
1 Teoretická východiska	153
2 Klasifikace variantních názvů	155
3 Pojmenovací a komunikační varianty	163

IX Frazeologické biblismy v češtině, slovenštině a ruštině	165
<i>Ludmila Stěpanová</i>	
1 Frazeologické biblismy v evropských jazycích	165
2 Pojem frazeologický biblismus	165
3 Druhy frazeologických biblismů	166
4 Internacionální frazeologické biblismy	167
5 Frazeologické biblismy s komponentem <i>Petr</i>	169
6 Frazeologické biblismy s komponentem <i>Abrahám</i>	170
7 Lexikální složení frazeologických biblismů	171
8 Frazeologické biblismy nově převzaté z cizích jazyků	173
9 Frazeologické biblismy odrážející církevní dějiny	175
10 Závěr	176
Literatura	177
Rejstřík	193
Summary	199

SEZNAM ZKRATEK

LJ	lexikální jednotka
LU	lexical unit (lexikální jednotka)
ZLJ	základní lexikální jednotka
FJ	frazeologická jednotka
NS	nocionální sémy
PS	pragmatické sémy
PKŠ	Pražská kognitivní škola
BMK	<i>Brněnský mluvený korpus</i>
ČNK	<i>Český národní korpus</i>
FSČ	<i>Frekvenční slovník češtiny</i>
MČ 2	<i>Mluvnice češtiny 2</i>
NSČ 1	<i>Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1</i>
NSČ 2	<i>Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2</i>
PMČ	<i>Příruční mluvnice češtiny</i>
PMK	<i>Pražský mluvený korpus</i>
SSČ	<i>Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost</i>
SSJČ	<i>Slovník spisovného jazyka českého</i>
nom.	nominativ
gen.	genitiv
dat.	dativ
akuz.	akuzativ
lok.	lokál
instr.	instrumentál

Úvodem

Knihla věnovaná dynamice současného českého lexika včetně frazeologie je svazkem řady Studie k moderní mluvnici češtiny. Důvody pro zařazení popisu a analýzy lexika do širšího pojednání o stavbě jazyka dnes lingvisté nezpochybňují – je to zejména prostupnost hranice mezi lexikem a gramatikou, která vyplývá z empirické analýzy autentických jazykových dat. Valence se někdy označuje jako derivační kategorie, protože může odlišit jednotlivé významy polysémického lexému. Gramatikalizační procesy, v nichž lexikální významy za určitých okolností přecházejí ve významy gramatické, jsou v současnosti předmětem intenzivního lingvistického bádání. Výsledkem je, že lexikální a gramatické již není vnímáno jako dichotomie, ale jako škála.

V první kapitole s názvem *Slovo aneb kde (ne)hledat základní jednotku lexikálního plánu* poukazuje Michaela Martinková na fakt, že výraz *slovo* nemůže v lingvistice fungovat jako termín. Výrazy *lexém* a *lexikální jednotka*, často synonymně užívané, naproti tomu termíny jsou, i když synonymie není u terminologie vítaná. Autorka analyzuje ve vztahu k těmto termínům i výraz *lexie*.

Druhá kapitola *Lexikální význam, nebo encyklopedické heslo: Metodologické úvahy* je orientována historicky a metodologicky. Na pozadí problému slovník versus encyklopedie sleduje Marek Nagy teoretický pohyb ve zkoumání lexikální sémantiky v lingvistice československé a české s odkazy na světové sémantické výzkumy.

Východiskem třetí kapitoly s názvem *O víceznačnosti* (Michaela Martinková) jsou diachronní i synchronní kritéria pro rozlišování mezi homonymií a polysémií a lexikografické důvody pro takové distinkce. Autorka dokládá problematičnost známého tzv. zeugma testu a dalších hledisek uváděných v této souvislosti.

Kapitola čtvrtá *O lexikální sémantice číslovek, zejména numerických* od autorky Petry Adámkové je studií abstrakce od významu přesného počtu u číslovek numerických (případně základních) a souvislostí slovního druhu číslovek s ostatními prostředky lexikální kvantifikace.

Cílem kapitoly páté s názvem *Funkční stratifikace češtiny z lexikologického hlediska* (Darina Hradilová) je navrhnout kritéria umožňující systematický popis dynamicky pojaté funkční stratifikace slovní zásoby na základě

distinktivních rysů spisovnosti/nespisovnosti, neutrálnosti/expresivnosti, původu, časové a stylové příznakovosti.

Dynamika současné české slovní zásoby v užším slova smyslu je i tématem kapitoly 6 a 7: Ladislav Janovec v kapitole šest *Neologie* vymezuje termín neologismus a kromě přejímek se věnuje také slovotvorným neologismům, okazionalismům a obzvláště revitalizaci a sémantickému tvoření. Sedmá kapitola autorky Diany Svobodové, *Současný stav internacionalizace lexika*, se pokouší co nejúplněji popsat stupně formální adaptace přejímek včetně některých problematických bodů typologického charakteru. Aktuální jsou otázky hodnocení nových přejímek z hlediska stylových aspektů, které kodifikační příručky nezachycují.

Závěrečné dvě kapitoly přinášejí analytické pohledy na vlastní jména a frazeologismy: studie Václava Lábuse *K variantnosti vlastních jmen* v kapitole osmé postihuje různé motivy vedoucí ke vzniku variant vlastních jmen, např. diachronní, substituční, sociální, nářeční a jiné. V realizaci se dále uplatňuje specifčnost zvuková, grafická, hlásková, morfologická, slovotvorná, lexikálněsémantická i syntagmatická. Předmětem studie Ludmily Stěpanové v kapitole devět jsou *Frazeologické biblismy v češtině, slovenštině a ruštině*. Jde jak o doslovné citáty z Bible, tak o výrazy, které vznikly na základě biblických textů jako původní výrazy v národních jazycích. Vedle obrátů internacionálních existují také národně specifické frazémy, které odráží specifické rysy národní frazeologie daného jazyka.

I Slovo aneb kde (ne)hledat základní jednotku lexikálního plánu

Polonius: Co to čtete, princí?

Hamlet: Slova, slova, slova.

Pojmenovat a definovat základní jednotku lexikálního plánu jazyka není jednoduché. Podle Hladké sice „za základní jednotku lexikální roviny bývá tradičně považováno *slovo*“, ale „nebyla dosud v jazykovědě vytvořena uspokojivá definice, která by na jedné straně odpovídala všem slovům, a na druhé straně nemohla být vztažena na jiné jednotky jazyka“ (Hladká 1995, s. 65). V *Encyklopedickém slovníku češtiny* (2002, s. 424) tak Hladká *slovo* charakterizuje jako „intuitivně vymezen[ou] slovní jednotk[u], vzhledem k formální a funkční různorodosti obtížně definovateln[ou]“. „Vzhledem k obtížím teoretické vymezenosti slova i vzhledem k specifickým potřebám lexikologie byly pro popis lexikální roviny jazyka abstrahovány některé jednotky další“ (Hladká 1995, s. 69): *lexém* a *lexikální jednotka*, užívané podle Hladké „většinou synonymně“ (tamtéž). U Filipce a Čermáka pak čteme, že „jednotka lexikální zásoby, obecně *lexikální jednotka* (LJ), je formálně významový útvar představující komplex dílčích jednotek a vztahů. Z důvodů terminologické jednotnosti užíváme termín *lexém*, obdobně podle foném, morfém, atd.“ (1985, s. 28). „Formu LJ chápeme v užším a širším smyslu. V užším smyslu jde o zvukovou, popř. grafickou podobu lexému (slova), různě gramaticky formovanou.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 34) *Lexém* je se *slovem* ztotožňován i jinde (1985, s. 33): „*slovo* je základní a primární jednotka lexikální roviny jazyka, buď jednočlenný *lexém* monosémický (jednočlenná *lexie*), nebo polysémický (polysémické *slovo*).“ Za *základní lexikální jednotku* je přitom považována *lexie* (s. 28, s. 66 i jinde).

Cílem této kapitoly je zamyslet se nad povahou jednotlivých adeptů na základní jednotku lexikální roviny jazyka, zejména pak nad pojmem *slovo*. Vycházíme přitom z Haspelmathovy teze (2010, s. 28), že ve vědeckém popisu jazyka lze stanovit jen takové kategorie, které mají v popisu struktury jazyka své opodstatnění a nezpochybnitelné místo – není možné samozřejmě přijmout jakýkoliv koncept jen proto, že se tradičně užívá.

1 SLOVO: HLEDISKA A KRITÉRIA, KTERÁ JE CHARAKTERIZUJÍ

Při popisu jazyka se lze výrazu *slovo* jen stěží zcela vyhnout. Mathesius mluví o *slově* jako o *jazykovém pojmenování* (1961, s. 15); *lexém* ještě nezmiňuje. Nauce o pojmenování pak věnuje celou první polovinu svého *Obsahového rozboru angličtiny na základě obecně lingvistickém* a tomu, jak se slova usouvztažňují, druhou. Uživatelé jazyka se neobejdou bez *slovníku*, někdy neumí něco vyslovit, mají potíže s tím, jak někoho *oslovit*, jindy přednesou *proslav* nebo *slovičkaři*. Význam může být *doslovný*, nebo *přenesený*, *zákaz výslovný*. Je ale *slovo* v lingvistice termín?¹

A priori překážka neexistuje. Fakt, že výraz *slovo* má řadu neterminologických užití, problém být nemůže. V různých vědních disciplínách je takových výrazů spousta: *byliny* v literatuře, *kořen* v matematice, *deprese* v psychiatrii. Důležité je, aby výraz v rámci disciplíny splňoval požadavky na termín kladené. Jeden z takových požadavků je jeho *nocionálnost*, tj. nejenže, slovy Filipce a Čermáka (1985, s. 94), „v jejich významu chybí, popř. je potlačena složka pragmatická, postojová, modální“, ale výraz musí být též zcela oproštěn od všeho, co je spojeno s jeho neterminologickým užitím.² A zde je na místě otázka, zda je to v lingvistice možné.

U některých lingvistických termínů to možné je (srov. *hlava* podle anglického *head*). Někdy ovšem lingvistika zavádí raději termín nový (např. *c-komandum* pro určitý strukturní vztah), aby nedocházelo k chybným generalizacím a asociacím. I na poli funkčního strukturalismu však narážíme na problém, a to s aplikací tzv. *funkční omezenosti*: „Na rozdíl od běžných spisovných LJ [...] je u termínů nežádoucí polysémie, synonymie a homonymie. Zvláště v okruhu jednoho odborného úseku nemají být termíny polysémické, i když se takové případy v praxi vyskytují.“ (Filipce – Čermák 1985, s. 94) Zde je totiž na místě otázka, zda mají být oním odborným úsekem všechny roviny stavby

1 Bylo by možno diskutovat o individuálních rozdílech statutu slova v různých jazycích (např. Haspelmath 2010), toto však není cílem naší práce. O rozdílech mezi češtinou a angličtinou více Mathesius (1961, s. 17).

2 Podle Bolingera (1975, s. 221) je význam „an exceedingly ill-assorted fellow. One can scarcely invite him inside the house without admitting at the same time one or more of his drunken friends.“

jazyka, nebo jen některá z nich, a v tom případě která. Vzhledem k tomu, že jako základní jednotky funkční strukturalismus tradičně vidí jednotky -émické, tedy ve fonologickém plánu foném, morfologickém plánu morfém a lexikálním lexém, nebude hledání terénu pro slovo jako termín jednoduché, nechceme-li se omezit na velkorysá konstatování typu: „V poslední době se chápe slovo jako základní, centrální jazyková jednotka z hlediska slovní zásoby i gramatiky [...]. Tato jednotka má hodnotu syntagmatickou a paradigmatickou, je centrální vzhledem k systému slovní zásoby, primární vzhledem k subsystému frazeologie a je složitě spjata se systémem gramatickým. Svými aspekty zasahuje do všech jazykových rovin a popis těchto rovin je i popisem jednotlivých aspektů slov, jejich částí, složek a útvarů na nich budujících.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 31)

Pokusme se nyní na konkrétním příkladu ověřit „přesnost, jednoznačnost a ustálenost“ pojmu *slovo*, tedy další požadavky, které jsou na termín kladené. Kolik slov obsahuje následující věta?

1.

Je dobře, žes to nejdřív napsal na nečisto.

Microsoft Word nás přesvědčuje o tom, že osm. Vychází totiž z jednoho z mnoha kritérií slovo definujících, a tím je jeho *grafická podoba*: „V grafické realizaci je slovo utvářeno řadou grafémů (výjimečně grafémem jediným) ohraničenou mezerami.“ (Hladká 1995, s. 66) Lingvistická literatura pak mluví o slově textovém a přiznává, že „dochází tu i ke komplikacím a specifickým úpravám. Např. psaní spřežek je často dubletní (*na modro – namodro*), složeniny korespondují se spojeními slov (*slovnědruhový k slovní druh*).“ (Filipec – Čermák 1985, s. 32) Výraz *na nečisto* tak může být dvěma slovy stejně dobře jako slovem jedním (*nanečisto*), což může být problém nejen pro teoretické vymezení slova, ale i prakticky pro frekvenční popisy češtiny.

Na korpusu SYN2000 založený *Frekvenční slovník češtiny* (FSČ) se kritéria mezery drží: „Ze spojení, která se v autentických textech píšou zvlášť i dohromady, zachycuje FSČ pouze případy psané dohromady tak, jak je dokládá korpus, tj. bez ohledu na pravopisná pravidla (např. *bezpochyby, začas, narozdíl, čtyřista* apod.: psaní dohromady tu v řadě případů odráží existenci určité tendence ke změně). Případy psané zvlášť (v tomto případě *bez pochyby, za čas, na rozdíl, čtyři sta*) FSČ neuvádí, jejich frekvence je zahrnuta do frekvencí

jednotlivých jejich součástí“ (FSC, s. 9), což statistiku možná poněkud zkresluje. Podobně „kontrakce tázacích slov, spojek apod. s tvarem 2. os. sg. pomocného slovesa *být* (typ *kdes, žes*) se frekvenčně spojují se základovým slovem“ (tamtéž). Na nahodilost takového počínání pak upozorňují Filipec s Čermákem, když konstatují, že „uplatňuje se tu i dobová norma a její kodifikace, často opožděná. Úprava pravopisu tedy není vždy průkazná pro vyčleňování slov, srov. i spojování slov v písmě: *napil ses < napil jsi se*“ (Filipec – Čermák 1985, s. 32), které v ČNK v nekontrahevané formě stále najdeme:

2.

Slyším klíč v zámku a zdravím: „Ahoj, tak jak **jsi se měla?**“
(stor0502)

Pro definici slova jako něčeho „od mezery k mezeře“, tedy slova textového, představují tyto analytické slovesné tvary problém. Také Filipec a Čermák považují grafiku pouze za jedno (formální, druhé v pořadí) z dvanácti „hledisek a kritérií, která charakterizují slovo“ (Filipec – Čermák 1985, s. 31) a přispívají k jeho definici, která se u termínů předpokládá; podle Filipce a Čermáka (1985, s. 95) se totiž termíny „považují za LJ, jejichž pojmový význam je definován“.

Podívejme se na další formální³ kritérium pro vymezení slova, kterým je jeho *fonetická a fonologická utvářenost*: „Slovo se v řečové realitě manifestuje jako zvukově ucelená řada fonémů (výjimečně i foném jediný) vydělitelná potenciálními pauzami. V konkrétních projevech se však pauzy s hranicemi slov často nekryjí.“ (Hladká 1995, s. 66) Hladká navíc připomíná, že přestože „v češtině je pro slovo charakteristický hlavní přízvuk na první slabice“, „[j]sou [...] též slova nepřízvučná, např. příklonky: *ptal jsem se, dal mu ho*“ (1995, s. 66). Právě podle tohoto kritéria mohou analytické slovesné termíny být jedním slovem, ovšem jen v případě, že příklonka participium následuje (srov. 3a):

3.

- a. **Měli jsme se dobře.**
- b. **Jak jste se měli?**

3 „Za formální jev jazykový, ne za obsahový“ považuje slovo i Mathesius (1911, s. 14), tamtéž více o Mathesiově chápání potenciálnosti slova.

Hlavním argumentem pro považování analytického slovního tvaru za jedno slovo je tak až kritérium neformální, tj. jeho *významovost* (čtvrté kritérium ve Filipcově a Čermákově výčtu), „tj. spojení lexikální formy s významem, popř. významovou funkcí“ (Filipec – Čermák 1985, s. 32). Lingvisté pak mluví o slově „potenciálním v systému“ (Filipec – Čermák 1985, s. 33). Právě při tomto čtení se ovšem *slovo* obsahově překrývá s jiným, již zmiňovaným, výrazem, kterému bývá dávána v lexikologii přednost, zejména v té strukturní – *lexém* či *lexikální jednotka*. Podívejme se nyní na jeho definice.

2 LEXÉM A LEXIKÁLNÍ JEDNOTKA

Podle Filipce a Čermáka (1985, s. 28) je lexém „dvojstranná, formálně významová jednotka slovní zásoby zahrnující u ohebných slovních druhů morfologické paradigma, tj. úplný nebo omezený soubor slovních tvarů“. Totéž najdeme u Hladké (2002, s. 242), která v *Encyklopedickém slovníku češtiny* lexém definuje jako formálně významovou jednotku lexikonu, která je „nadřazená všem svým konkrétním manifestacím v řeči, u ohebných slov zahrnující celé paradigma (*miluji, miloval jsem, budu milovat, [...], dívka, dívky, dívkou, [...]*).“ Ve větě (4a) je tak *jsem si dal* analytickým slovním tvarem jednoho lexému *dát si*, ve větě (4b) *zkoušky* a *zkoušek* dva různé slovní tvary jednoho lexému *zkouška*:

4.
 - a. *Dneska jsem si dal pokračování maturity na nečisto.*
 - b. *Společná část maturitní zkoušky se skládá ze tří zkoušek.*

V *Příruční mluvnici češtiny* pak Hladká píše, že „většinou synonymně s termínem lexém se užívá označení *lexikální jednotka* (LJ)“ (1995, s. 69).⁴ Ač na-

4 V *Encyklopedickém slovníku češtiny* Hladká totéž sděluje v minulém čase: „většinou synonymně s termínem lexém se dříve užíval termín lexikální jednotka“ (2002, s. 242). Důvod minulého času není osvětlen a v kontextu české lingvistiky není zcela jasný; termín lexikální jednotka se dnes nevyužívá zdaleka jen pro sdružená pojmenování, jakými jsou například nekompoziční spojení typu idiomů či jiná ustálená spojení: *Tak to máme po ptákách, padesát tisíc neseženu ani za zlatý prase.* (db040505) Totéž najdeme i u Cruse (2006), který uvádí, že většina akademiků považuje i slovní spojení s nekompozičním významem za lexémy, a to kvůli tomu, že sémanticky tvoří jednotku. Lexémy tak mohou být nejen jednoslovné, ale i ví-

příklad někteří lingvisté dávají přednost jiným termínům (viz níže o lemmatu a lexikální jednotce v Atkins – Rundell 2008; Fillmore 2012), nelze s jistotou říci, že termín *lexém* by byl omezen na přístupy strukturalistické. Nestrukturalisty nesvazuje potřeba hledat pro *lexém* jeho parolový protiklad,⁵ takže Cruse jej ve svém glosáři (2006) definuje jako něco, co přibližně odpovídá jednomu z běžného užití výrazu „slovo“, konkrétně slovo slovníkové: pro křížovkáře jsou *talk, talks, talked* a *talking* sice různá „slova“, ale asi bychom nečekali, že každé z nich bude mít ve slovníku zvláštní heslo. Z pohledu autora slovníku představují všechna totéž „slovo“. (Cruse 2006) Dle Cruse se v tomto případě jedná o pouhou variabilitu po stránce formy, kterou *lexém* jako abstraktní spojení formy a významu připouští. Je přitom samozřejmostí, že ona variabilita je přípustná jen co se flexe týče (např. singulár a plurál jednoho substantiva představují tentýž *lexém*), zatímco derivační procesy již vedou ke vzniku *lexémů* nových, takže např. *zkouška* a *zkoušet* už představují *lexémy* různé. *Lexém* je tak vázán na určitý slovní druh: „slovnědruhová příslušnost má základní dosah pro celkový význam LJ, protože předurčuje jejich rodový významový prvek a jejich spojitelnost s jinými jednotkami.“ (Bondarko 1971, cit. in Filipec – Čermák 1985, s. 40) Spornější je klasifikace u sloves, kde je otázkou, zda nedokonavé sloveso a jeho dokonavý protějšek jsou pouze různé tvary (formy) téhož *lexému*, nebo dva různé *lexémy*. Odpověď je třeba hledat v diskuzích o povaze slovesného vidu – jedná se o kategorii gramatickou, nebo lexikální?

Akademická *Mluvnice češtiny 2* (MČ 2) konstatuje rozdíl mezi vidovými dvojicemi typu *dát* a *dávat*, kdy se slovesa liší opravdu „jen videm, nikoliv

ceslovné, přičemž „formálně jednočlenný *lexém* je slovo, vícečlenný *lexém* je frazém a sdružené pojmenování“. (Filipec – Čermák 1985, s. 28) Totéž nakonec najdeme i u Hladké: „Víceslovnými *lexémy* jsou ustálené pravidelné i nepravidelné kolokace, tj. víceslovné termíny a frazémy – idiomy (např. *kysličník uhličitý, srovnávací jazykověda, máslo na hlavě, vyrazit triumf z ruky*)“ (2002, s. 242), přičemž víceslovností „není míněna členitost gramatických tvarů typu *miloval jsem*“ (tamtéž). Lexikální jednotkou je tak jakékoliv slovo, abreviace, částečné slovo nebo fráze, která může fungovat ve slovníku (většinou jako záhlaví slovníkového hesla) coby předmět určitého lexikografického popisu, ať už definice nebo překladu. (Atkins – Rundell 2008, s. 163)

- 5 Strukturalismus předpokládá, že jednotka na úrovni *langue* bude mít svůj protiklad na úrovni *parole*, u *lexému* je však situace složitější. Filipec a Čermák (1985, s. 33) konstatují, že rozeznávají „slovo potenciální v systému (*lexém*) a aktuální v řeči a textu (*alolex*)“. U Čermáka (2010, s. 18) ovšem navíc také čteme, že „slovo je jediný konkrétní a textový (parolový) tvar *lexému*“, což chápeme tak, že za konkrétní realizaci *lexému* lze považovat slovní tvar.

lexikálním významem“ (s. 182), a dvojicemi, kde dokonavý člen tvoří od nedokonavého „slovotvorná předpona“ (s. 181) a „významová korespondence obou sloves“ je „jen přibližná“ (s. 182), a to bez ohledu na to, jak přibližná. Lze totiž vidět rozdíl mezi vidovou dvojicí *dát/přidat*, která se od sebe skutečně významem liší, což dokládá existence sekundárního imperfektiva *přidávat*, a párem *psát/ /napsat*, kde je lexikální rozdíl minimální a sekundární nedokonavé sloveso již neexistuje (**napsovat, *napsávat*). V praxi by se však hranice mezi čistě vidovými předponami a těmi, které nesou lexikální význam, hledala obtížně. Slovníky nabízejí řešení různá: ve Fronkové (2000) překladovém slovníku z češtiny do angličtiny má „zpravidla“ zvláštní heslo každý člen páru; totéž řešení je systematicky aplikováno ve FSC. Autoři výkladových slovníků (SSČ), však vycházejí z MČ 2: sloveso *dávat* najdeme v hesle pro *dát*, *vypisovat* v hesle pro *vypsat*, zatímco *psát* a *napsat* jsou dvě samostatná slovníková hesla, stejně jako *dát* a *přidat*. Podobně se k problematice staví i autoři *Valenčního slovníku českých sloves* (Lopatková kol. 2008, s. 13):

Ve VALLEXu jsou do jediného lexému spojeny tzv. *pravé vidové dvojice* tvořené sufixálně – nedokonavé sloveso je utvořeno od dokonavé formy slovesa např. příponou *-va(t)* (např. *ochutnat* → *ochutnávat*), příponou *-ova(t)* (např. *dokončit* → *dokončovat*), příponou *-a(t)* (např. *vyrůst* → *vyrůstat*) či příponou *-ě/e(t)* (např. *otočit* → *otáčet*). Dále jsou v jednom lexému zachyceny i supletivní páry (např. *vzít–brát, najít–nacházet*). Pokud existuje i běžně užívaná iterativní podoba, je rovněž zahrnuta do příslušného lexému (např. slovesa *nasedat_{impf}*, *nasednout_{pf}* a *nasedávat_{iter}* jsou popsána v jednom slovníkovém hesle odpovídajícím jednomu lexému).

Dokonavé protějšky nedokonavých sloves tvořené prefixálně v rámci stejného lexému zachyceny nejsou. K tomuto rozhodnutí vedly praktické důvody, neboť ne vždy je zcela jednoznačné, které z více možných prefixovaných lemmat považovat za vidový protějšek.

Máme-li tak zodpovědět otázku, kolik různých lexémů představují následující slovní formy: *psal jsem / psaní / píše / dopsala / psáno*, docházíme k číslu tři: *psát, dopsat* a *psaní*.

Dle Cruse je variabilita možná i po významové stránce lexému, je však mnohem složitější a pojednáme o ní v následující sekci.

3 LEXÉM A ZÁKLADNÍ LEXIKÁLNÍ JEDNOTKA (LEXIE): ASYMETRIE VE VZTAHU FORMY A VÝZNAMU

Popsat variabilitu po stránce významové znamená charakterizovat vztah mezi lexémem a jeho jednotlivými významy, což není vůbec jednoduché. Dle Cruse (2006, s. 92) existují tři různé pohledy na věc, které jsou (opět dle Cruse) spíše záležitostí konvence než výsledkem hlubšího teoretického sporu.

V jednom pojetí patří všechny významy spojené s jednou formou (či spíše s jejím paradigmatickým) k jednomu lexému. V dalším pojetí patří významy polysémického slova ke stejnému lexému, ale homonyma k lexémům různým. To je zdá se i pohled české lexikologické tradice: dle Filipce s Čermákem (1985, s. 28) „lexém může mít jeden význam (monosémický lexém), nebo dva i více významů (polysémický lexém)“, přičemž „lexikální jednotka jako polysémický lexém je čtyřstupňový útvar zahrnující tolik různých monosémických základních lexikálních jednotek (ZLJ), lexíí [...], kolik má různých významů“. Takový polysémický lexém pak Filipce a Čermák nazývají hyperlexémem. Tyto pojmy osvětlíme na konkrétním příkladu: polysémický lexém, hyperlexém *nést* má podle *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ) sedm významů, z nichž citujeme tři:

5.
 - a. „držet něco a pohybovat se s tím“: (příklady užití lexému, alolexy) *nést kufr, dítě*;
 - b. „poskytovat, přinášet užitek, zisk“: *ta jablň nese výborné ovoce; vklady nesou úrok*;
 - c. „mít dostřel“: *puška nese 100 m, daleko, dobře*.

Jde zde tedy o tři různé ZLJ, lexie, slova.

Konečně v posledním pojetí představuje každý jednotlivý význam samostatný lexém. Někteří lingvisté při tom dávají přednost termínu lexikální jednotka. Podle lexikografky Sue Atkins je lexikální jednotkou (lexical unit, LU) každý jednotlivý význam slova uvedeného v záhlaví slovníkového hesla:

termín LU používáme k označení jednoho významu, ať už při analýze užití daného slova nebo v rámci slovníkového hesla (Atkins – Rundell 2008, s. 162–163).

Podobně jako Atkins vidí lexikální jednotku i Fillmore (2012), který ovšem k lexikonu přistupuje z poněkud odlišné perspektivy: primární nejsou slova a jejich významy, ale takzvané rámce, na jejichž pozadí je každá lexikální jednotka definována. Pokud jedno slovo funguje na pozadí více než jednoho rámce, figuruje jako několik různých lexikálních jednotek a v seznamu lexikálních jednotek ho najdeme několikrát. Příkladem je následující anglické sloveso *tie* – v závorce je uveden příslušný rámec:

- 6.
- tie.v (Rope_manipulation)
- tie.v (Knot_creation)
- tie.v (Inhibit_movement)
- tie.v (Attaching)
- tie.v (Make_cognitive_connection)
- tie.v (Closure)
- tie.v (Finish_competition)
- tie.v (Relating_concepts)

Takové slovo se tradičně označuje jako polysémické, takže lze říci, že s korpusem pracující Fillmore i Atkins nazývají lexikální jednotkou to, čemu Filipec s Čermákem říkají základní lexikální jednotka, tedy lexie: lexikální jednotka je „slovo“ v jednom ze svých významů, např. sloveso *tie* v rámci označeném jako *Attaching* (Fillmore 2012).

Podobné řešení zvolili i autoři *Valenčního slovníku českých sloves* (Lopatková a kol. 2008, s. 13):

Lexém sdružuje množinu všech možných manifestací slovesa v textu/ /řeči, kterou zde budeme označovat jako množinu všech možných *lexikálních forem*, a množinu *lexikálních jednotek* (LU jako lexical unit), které reprezentují jeho významové složky, v české terminologii obvykle označované jako jednotlivé lexie či základní lexikální jednotky [...] Lexikální formy jsou tedy všechny morfematické formy slovesa (celé jeho paradigma [...]), zatímco lexikální jednotky zhruba odpovídají lexému

v jednom určitém významu a nesou informaci o syntaktických a syntakticko-sémantických rysech slovesa v tomto významu.⁶

Pokud je ovšem termín lexikální jednotka obsazen výše zmíněným způsobem, je na místě otázka, jaký termín bude použit pro to, čemu Filipec s Čermákem, ale též Lopatková a kol. (2008, s. 13) říkají polysémický lexém nebo hyperlexém. Jak u Fillmora, tak u Atkinsové je to termín *lemma*.

Podle Atkinsové lemma označuje slovo v záhlaví slovníkového hesla (headword) ve všech jeho tvarech, při diskuzích o významu a gramatických vlastnostech určitého slova s přihlédnutím k jeho slovnímu druhu (*play* jako substantivum je jedno lemma, *play* jako sloveso je další lemma). (Atkins – Rundell 2008, s. 162) Lemmatem může být i frázové sloveso; Atkinsová v tom případě mluví o *vícečlenném lemmatu* (*multiword lemma*). Podobně definuje lemma i Fillmore, ovšem s tím rozdílem, že ve své definici používá (značně idiosynkraticky) termín lexém: lemma je jednotka, která se skládá z jednoho či více lexémů a která má jeden či více významů, např. *bringing up* se skládá z lexémů *bring* a *up*.⁷

Termín lemma původně zavedla korpusová lingvistika pro potřeby značkování jazykových korpusů s cílem umožnit následné vyhledávání dat v něm. V procesu lemmatizace je každý konkrétní slovní tvar přiřazen k základnímu gramatickému tvaru tohoto slova (lemmatu), tedy jednomu slovnímu tvaru reprezentujícímu všechny slovní tvary určitého slovníkového slova, a to v určitém slovní druhu (u podstatného jména nominativ singuláru, u slovesa infinitiv, u neflektivního slovního druhu jeho jediný tvar).

Pohled do korpusu SYN2000 naznačuje, že frekvence pro jednotlivá „hesla“ uvedené ve FSC odpovídají počtu lemmatů daného výrazu. U lemmatu nehraje roli to, zda je monosémické, polysémické či dokonce

6 „V koncepci slovníku VALLEX reprezentují lexikální jednotky významovou složku, která spolu se složkou formální (s možnými lexikálními formami) vytváří lexém. Každý lexém je tedy tvořen množinou lexikálních jednotek (LU), kterým jsou přiřazeny příslušné lexikální formy (reprezentované lemmaty).“ (Lopatková a kol. 2008, s. 16)

7 Fillmorovo chápání lexému je idiosynkratické v tom, že frázové sloveso *bring up* považuje za dva lexémy. Jinak je ovšem Fillmore ve shodě s tím, co o lexému píše Cruse: „a word in a given part of speech instantiated by one or more word-forms, e.g. the lexeme *bring* has the word forms *bring*, *brings*, *bringing*, *brought*.“ Úplná Fillmorova definice lexikální jednotky (lexical unit, LU) zní takto: spojení lemmatu a rámce – tj. „slovo“ v jednom ze svých významů, např. sloveso *tie* v rámci označeném jako *Attaching*.

homonymní, roli hraje pouze slovní druh. Jak připomínají autoři FSČ, „převážně z technických důvodů se v hesláři FSČ liší homonyma jen tehdy, patřili do různých slovních druhů (případy jako *obrat, bez*) nebo jde-li o slova z jiných jazyků (*house*). Obecně FSČ nerozlišuje jako homonyma případy, v nichž slovo patřící běžně k jednomu slovnímu druhu vystupuje ve větném či promluvovém kontextu v odlišné platnosti, zejm. jako částice, podobně i častý vztah předložky a adverbia, srov. *okolo*.“ (FSČ, s. 10)⁸

4 SLOVO JAKO PROTOTYP, NEBO KATEGORIE SE STRUKTUROU TZV. RODOVÉ/RODINNÉ PODOBNOSTI?

V úvodu jsme se pokusili nastínit některá hlediska a kritéria, která lingvisté používají k vymezení slova. Již tři doposud diskutovaná hlediska a kritéria (grafická podoba, fonetická a fonologická utvářenost, významovost) se ukazují jako vzájemně se vylučující – analytické slovesné tvary například vylučují chápání slova jako něčeho od mezery k mezeře. Filipec a Čermák se s tímto faktem vypořádají konstatováním, že „většina (z těchto hledisek) má omezenou platnost, takže podle obecného názoru platí spíš ve svém souhrnu“ (1985, s. 31). Takové konstatování ovšem také naznačuje, že některá hlediska omezenou platnost nemají. Podle Filipce a Čermáka „z těchto kritérií a příznaků slov jsou nejdůležitější fonetická a fonologická utvářenost lexikální formy, vztah formy a významu, význam, gramatičnost, spojitelnost a paradigmaticnost včetně hierarchičnosti“ (1985, s. 33). Kognitivní lingvista John R. Taylor jde ještě dál, když říká, že existence intuitivně jasných případů vedle řady méně jasných naznačuje, že se jedná o *prototypickou kategorii*.⁹ (Taylor 1995, s. 176) Podle Cruse (2011, s. 75) je prototypické slovo charakterizováno dvěma atributy:

- 8 Problémem můžou být substantiva konvertovaná v adjektiva, kde FSČ nerozlišuje mezi adjektivním a substantivním užitím; výraz *šampaňské* je tak uveden v rejstříku pod heslem *šampaňský*.
- 9 Toto ostatně podle kognitivních lingvistů platí i o slovních druzích obecně: „Jazykové kategorie by měly být stejného typu jako jiné kategorie v našem pojmovém systému. Konkrétně to znamená, že by měly vykazovat prototypové a bázové jevy.“ (Lakoff 2006, s. 67)

1. Možnost změnit pozici ve větě nebo alespoň pozici ve vztahu k jiným konstituentům vložením dalšího materiálu. Filipec s Čermákem (1985, s. 32) označují toto kritérium jako *přemístitelnost*: „slova jsou ve větách v různých jazycích v různé míře přemístitelná.“ Dříve již např. Mathesius (1911, s. 16) a Trnka (1966, s. 108).

2. Nepřerušitelnost a nemožnost jednotlivých částí změnit své pořadí. Pro Filipce s Čermákem je *nepřerušitelnost* pro definici slova také kritériální (1985, s. 32).

První kritérium ovšem není formulováno absolutně, druhé kritérium zase vylučuje považovat za slova některé frazémy. A jak jsme viděli výše, Filipec s Čermákem tato kritéria za „nejdůležitější“ nepovažují.

Řada lingvistů tak i na konci velmi rozsáhlých studií problematiku definice slova uzavírá konstatováním, že se jedná o neostrý (fuzzy) pojem (např. Haspelmath 2010). Máme za to, že je vhodné poukázat na fakt, že slovo splňuje Wittgensteinem (1953, s.32) popsané vlastnosti kategorie se strukturou tzv. *rodové*¹⁰ *podobnosti*: „Nemohu tyto podobnosti charakterizovat lépe než slovem ‚rodové podobnosti‘; neboť takto se překrývají a kříží různé podobnosti vyskytující se u členů nějaké rodiny: vzrůst, rysy obličeje, barva očí, chůze, temperament [...]. Kdyby však někdo chtěl říci: Všechny tyto úvahy mají tedy něco společného – totiž disjunkci všech těchto společných rysů – tak bych odpověděl: tady si jen hraješ se slovem.“ (Wittgenstein 1993, s. 46)¹¹ Slovy kognitivně-lingvistické literatury, podobně jako „nemusí existovat jediný soubor vlastností, který sdílí všichni členové rodiny“ (Lakoff 2006, s. 28), i „členy kategorie mohou být ve vzájemném vztahu příbuznosti, aniž by všechny členy měly

10 Termín *rodová podobnost* se objevuje v překladu původní Wittgensteinovy práce (1992), v překladu kognitivně-lingvistických děl najdeme termín *rodinná podobnost* (Lakoff 2006).

11 Wittgenstein jako příklad uváděl koncept hry: neexistuje žádná definice, která by pokryla všechny případy toho, co jsme ochotni označit slovem *hra*. 1. zahrnuje výhru a prohru (× hry jako skákání panáka, na schovávanou, kolo kolo mlýnský, chodí pešek okolo, některé společenské hry atd.); 2. děláme ji pro zábavu (× řada sportů na profesionální úrovni – za peníze); 3. nejméně pro dva (× sudoku, pasíáns); 4. má pravidla (× házet žabky). Přestože ovšem žádná taková definice neexistuje, intuitivně víme, co hrou nazývat můžeme. A nejen to. Jak uvádí Lakoff, „kategorie může být rozšířena o nové druhy her, pokud ovšem vykazují příslušným způsobem rodinnou podobnost s předchozími hrami. Uvedení videoher na trh v sedmdesátých letech je jedním nedávným příkladem, kdy byly hranice kategorie her zásadně rozšířeny.“ (Lakoff 2006, s. 29)

společné vlastnosti, které definují tuto kategorii“ (Lakoff 2006, s. 25). Pojítkem mezi dvěma členy kategorie tak mohou být jiné členy této kategorie, s nimiž tyto dva určité rysy sdílejí. Slovy Cruse (2011, s. 58), A možná nemá nic společného s C, ale má stejný nos jako B, a ten má zase stejné oči jako C. V aplikaci na náš příklad: ač neexistuje žádná definice, která by pokryla všechny případy toho, co jsme ochotni za slovo považovat, je zřejmé, že daná entita slovem je.

5 ZÁVĚR

Dovolujeme si tvrdit, že přijmeme-li názor, že slovo je kategorií se strukturou rodové/rodinné podobnosti, nelze ho již považovat za termín v rámci vědní disciplíny, ať už je jí lingvistika obecně, nebo její část. Wittgenstein žádný takový příklad kategorie se strukturou rodové/rodinné podobnosti neuvádí, a pokud víme, ani nikdo další.

Analýza kritérií pro vymezení slova nás dovedla k úvahám o adeptech na skutečný lingvistický termín pro popis lexikálního plánu jazyka. Jako nejvýhodnější se kromě termínu lexém jeví termín lexikální jednotka. Ačkoliv u termínů není synonymie žádoucí, Hladká je v *Příruční mluvnici češtiny* za synonyma považuje (1995). Filipec s Čermákem sice „z důvodů terminologické jednotnosti“ (1985, s. 28) dávají přednost termínu lexém, termín lexikální jednotka v tomtéž významu se v jejich popisu lexika nicméně také objevuje.

Termín lexikální jednotka (podle Cruse i termín lexém) ovšem v některých lingvistických teoriích může označovat to, co Filipec s Čermákem nazývají základní lexikální jednotkou čili lexíí. Tyto teorie mají společného jmenovatele, kterým je empirická analýza korpusových dat, často i v diachronním pohledu, který relativizuje hranici mezi významem lexikálním a gramatickým (srov. Adámková v kap. IV). V těchto teoriích se pak pro označení toho, co Filipec s Čermákem označují jako polysémický lexém nebo hyperlexém, používá z důvodů praktických termín lemma – texty jsou pro potřeby korpusů lematizovány z důvodu umožnit v nich automatické vyhledávání dat. Tento přístup pronikl i do českého prostředí (FSČ).

II Lexikální význam, nebo encyklopedické heslo: Metodologické úvahy

In my view, it is impossible to evaluate even the most down-to-earth and apparently unphilosophical works in descriptive semantics unless one has some notion of the general philosophical framework within which they are written.

John Lyons

Předmětem naší práce jsou fundamenty lexikálně sémantických teorií. Jejím cílem je náčrt mechanismů modelování v československé a později české lexikální sémantice. Jako optiku využijeme spor o hranice mezi slovníkem a encyklopedií a jako pracovní „hypotézu“ tvrzení, že cestu od strukturalistické teorie k teorii kognitivní lexikální sémantiky nemusíme v československém a českém jazykovědném prostoru vnímat pouze jako – obrazně řečeno – pokus přeskočit propast (byť v jistém ohledu je legitimní na to takto nahlížet), ale také třeba jako výpravu ponornou řekou skrytou pod povrchem „ideologických“ nánosů. Děje se tak na úrovni konkrétních mechanismů navrhovaných teorií, nikoliv v rovině postulovaných východisek.

Se stanovováním hranic, přelomů, původů, počátků a konců paradigmat bylo vždy spojeno víc problémů, než je historikům vědy milé. A to nejen v lingvistice, ale i ve vědách přírodních. A nezachrání nás ani prostá chronologie, spíš naopak. Podobně obtížně vymezitelný charakter, jaký má z hlediska svého vývoje třeba fenomén evropské renesance, má zřejmě i lingvistika 20. a 21. století. Difúzní rozložení jak v prostoru, tak v čase, překrývání a soupeření přístupů, jejich vynořování a zase zapadání, to vše znesnadňuje načrtnout nějaký jednoduchý a přehledný obraz vývoje moderního lingvistického myšlení. Odkaz na setrvačnost mladogramatického myšlení koexistujícího s rodícím se strukturalismem budiž teď zástupcem hlubšího vysvětlení, na které nemáme dostatek prostoru.

Oblastí, kterou se hodláme zabývat, je oblast lexikální sémantiky. Pokusíme se s vědomím výše uvedeného předložit stručnou metodologickou

reflexi dvou typů přístupu k popisu významu slova – ukázat různé podoby tohoto „zájmu“ o lexikální význam a alespoň v náčrtu rozkrýt kus jejich myšlenkového pozadí. Prostor vymezíme z pozic epistemologických a metodologických. Ptáme-li se tedy, jak mluvit o lexikálním významu, pak nás zajímá hledání vhodného metajazyka, dělba a hranice disciplinární práce, stanovení výzkumných úkolů, témat apod.

Jak se dá očekávat, existují různé klasifikace a přehledy mapující vývoj lexikální sémantiky v moderní lingvistické podobě. V klasifikačních kritériích se přitom pochopitelně odráží interpretativní a preferenční postoje jejich autorů. Naši pracovní „hypotézu“ jsme formulovali na pozadí strukturace obsažené v Geeraertsově monografii *Theories of Lexical Semantics* (2010), jež se nám jeví jako vhodná, dostatečně analytická a soustředěná.¹ Geeraerts v ní rozděluje lexikální sémantiku 20. století do několika oddílů v souladu s tím, jak vnímá paradigmatické proměny daného oboru na základě jím vymezených kritérií. Ta lze subsumovat pod obecný vztah maximalistické a minimalistické sémantiky (viz níže). Geeraerts na tomto základě vyděluje čtyři paradigmaty: strukturalistickou sémantiku zahrnující jak její evropskou, tak zámořskou podobu, sémantiku generativistickou (neztotožňovat se sémantikou generativní), sémantiku neostrukturalistickou, která, přestože názorově různorodá, vychází historicky nebo koncepčně v podstatných ohledech z premis, jež považuje Geeraerts pro strukturalismus za určující, a sémantiku kognitivní, zahrnující opět různé teorie a modelační postupy spojené však některými podstatnými sdílenými východisky (zejména pokud jde o vztah mezi tzv. jazykovou/slovníkovou a encyklopedickou informací).

Základním způsobem, jak nejen klasifikovat, ale také analyticky hodnotit jednotlivé lexikálněsémantické teorie a přístupy, je pokusit se nalézt jakési fundamenty teorie lexikálního významu, obecné podmínky lexikálněsémantické teorie. Ty by měly sestávat z explicitního vymezení obecnělingvistických a obecněsémantických teorémů a poskytnout odpovědi na

1 Geeraertsova monografie odráží autorovu pozici v oboru i hlubokou znalost problematiky. Je však zaměřena výhradně na teorie orientované lexikologicky (a dokonce ne všechny – viz např. absentující komputační teorie). Například v ní tak nenalezneme práce z oblasti textové lingvistiky, které ve svých specifických kontextech jistě implicitně přinášejí osobitý pohled na otázky lexikálního významu. Příspěvky de Beaugrandovy, Ecovy, Petőfiho, van Dijka aj. jistě v mnohém minimálně anticipují nemálo z toho, co dnes můžeme sledovat v určitých oblastech lexikální sémantiky. Navzdory tomuto Geeraertsovu práci považujeme za aktuálně nejpropracovanější monografii k tématu.

základní otázky lexikální sémantiky. Tyto podmínky jsou v různých teoriích formulovány s rozdílnou explicitností a obecností, stejně tak v nerovnoměrné úplnosti. Již dříve (Nagy 2012) jsme se pokusili identifikovat takové „předpoklady“ teorie významu formou rozlišení do (volně se překrývajících) rovin. Především přitom, že dané roviny jsou jakýmsi operativními, z indukce vzešlými nástroji. Představují obecné otázky, které v dějinách štěpily jednotlivé sémantické teorie do koncepčně odlišných táborů podle toho, co pro ně znamenal pojem „význam slova“, a měly by nám tedy posloužit jako jakési analytické „tagy“ při snaze uchopit tento koncept v dějinách lexikální sémantiky.²

Identifikovali jsme tak rovinu sémiotickou (jak rozumět pojmu jazykový znak a jestli s ním vůbec pracovat), rovinu kompetenční (kam stanovit hranice modelačních ambic lexikální sémantiky z hlediska opozice langue × parole), a především rovinu hraniční, jež představuje nejspíš historicky prototypickou otázku lexikální sémantiky (na této rovině se ptáme, kde pro naši teorii končí význam slova z hlediska opozice slovník × encyklopedie).

Tyto tři roviny chápe lexikální teorie ze svého úhlu pohledu tradičně jako základní a úzce provázané, protože se nejspíš nejbezprostředněji týkají samotné povahy lexikálního významu. Existují však nepochybně ještě další roviny. Jedna si svou obecností nezádá s výše uvedenými třemi, ale v lingvistických úvahách je spíš postulována, než zdůvodňována, tu nazýváme rovinou ontologickou. Zbývající dvě roviny jsou, navzdory své obecnosti, již spíše technické a do jisté míry na těch předchozích závisí. Nepochybně důležitou rovinou je rovina evidenční (o jaký typ evidence máme usilovat, na jaký typ oborového „slovníku“³ budeme nakonec vysvětlení redukovat). A konečně rovina konceptualizační (prostřednictvím jakého metajazykového formátu konceptualizovat naše východiska do lingvistického modelu).

Dané roviny vnímáme jako konfiguraci, klíčová místa v topologii teorie sémantického prostoru. V následujících řádcích se zaměříme na rovinu hraniční, která konceptualizuje vztah slovníkového a encyklopedického pojetí významu.

2 K různým klasifikacím srovnej kromě Geeraerts 2010 také např. Cruse 1997, Lyons 1996, Filipec–Čermák 1985 nebo Čermák 2010.

3 Oborovým slovníkem zde obrazně míníme vymezení bázové roviny popisu významu ve smyslu různých naturalizačních tendencí. (Budeme význam vposledku vysvětlovat v pojmech psychologických, neurovědných, fyzikalistických aj.?)

1 SPOR SLOVNÍK VS. ENCYKLOPEDIIE

Spor mezi slovníkovým a encyklopedickým pojetím významu byl explicitně tematizován Haimanem (1980) a následná bohatá polemika z této iniciace částečně vychází. Přesto můžeme říct, že implicitně jde o spor starší (odkazuje se např. na Katze a Fodora 1963). V čem tkví podstata daného sporu? Spor je veden o to, zdali můžeme/měli bychom/dokážeme odlišit specificky jazykovou-sémantickou informaci od informace mimojazykové, encyklopedické a jaký typ informací by měl obsahovat (jazykovědný) popis významu slova. Jestli dokážeme spolehlivě identifikovat a vymezit fakty jazykového významu a odlišit je od faktů nejazykových, faktů týkajících se mimojazykové skutečnosti. Zdali existuje odlišnost mezi znalostí jazykového významu a znalostí o světě, případně jestli dokážeme toto možné rozhraní teoreticky a systematicky uchopit.

Spor je vlastně na nejvyšší rovině obecnosti dost podobný sporu známému z analytické filozofie jazyka. Ten je spojen s Quinovou kritikou dvou dogmat empirismu (česky Quine 1995) a někteří autoři se na něj i odvolávají. V rovině metodologické je založen na rozdílných představách o rozsahu, případně (ne)samostatnosti lingvistické roviny popisu jazyka (v tomto případě jazykového významu) a v obou ohledech je problematický proto, že není založen na sdílené představě o povaze významu. Naopak různé pozice v tomto sporu vlastní koncepcie významu a lingvistické sémantiky zakládají. Nejsme tedy v situaci, kdy víme, co je význam, a přeme se, jak ho co nejpřesněji popisovat. Jsme v situaci založení teorie významu. Otázka *Jak popisovat význam slova?* je tedy v jistém smyslu zároveň otázkou po tom, co vlastně význam slova (podle daných teorií) je. Hledání hranic jazykovědy v oborové dělbě práce na otázkách významu je jedním z aspektů daného sporu. A to proto, že minimálně část jazykovědné obce je přesvědčena, že problematika významu slova je sice principiálně přístupná zkoumání z různých úhlů pohledu, ale že zároveň existuje jasně vymezený a specificky lingvistický pohled na význam slova, který má zřetelně vytyčené hranice, resp. že tyto hranice můžeme stanovit na základě jasných kritérií.

Spor o hranice mezi slovníkem a encyklopedií můžeme tak v podstatě chápat jako výše zmíněný spor o hranice lexikálnėsémantické teorie. Ten tvoří jádro teoretických sporů v teorii lexikálního významu. Dirk Geeraerts hovoří o problematice vztahu mezi sémantickou a encyklopedickou znalostí jako instanci

sporu mezi minimalistickým a maximalistickým přístupem k sémantice⁴ (Geeraerts 2010, s. 116). Ten podle něj nabývá mnoha dalších podob: Může se vztahovat ke staré otázce na téma hranice mezi znalostí slova a znalostí světa. Může zahrnovat hraniční čáru mezi sémantikou a pragmatikou. Může vyvstat jako metodologická volba mezi strukturně orientovaným výzkumem a výzkumem založeném na datech o užívání jazyka. Nebo se může stočit na debatu o úrovni kognitivního realismu, jíž by se měla teorie lexikálního významu pokoušet dosáhnout⁵ (Geeraerts 2010, s. 182). Z historicko-metodologického hlediska vidí Geeraerts spor mezi minimalistickým pojetím významu a pojetím maximalistickým prostřednictvím opozice mezi strukturalistickou a kognitivní sémantikou.

Nejprve si však řekněme, v čem se oba přístupy shodují: shodují se v tom, že lexikální významy jsou vždy součástí komplexnějších sémantických struktur, že jsou součástí „konstrukce“ významu v komunikačních situacích, že akty komunikace zakládají interpretační procedury, do kterých vstupují lexikální jednotky jako jejich součásti. Tedy že komunikace a v ní povstávající porozumění je funkcí celé řady proměnných (velmi bazálně schematizovaných např. prostřednictvím Morrisova rozdělení sémiotických dimenzí do jeho známého trojúhelníku, podrobněji strukturovaných pak např. v Ecově modelu z *Lector in fabula*).⁶ To, v čem se oba postoje liší, je míra a podoba vkladu, kterým lexikální jednotky do těchto konstitučních, interaktivních procesů přispívají. Řečeno na pozadí opozice mezi teorií kódu a teorií produkce⁷ tedy odlišnost spočívá v tom, kam až v popisu lexikálního významu

4 V originálu: „minimalist and maximalist attitude towards semantics“.

5 V originálu: „It may relate to the old question of the borderline between word knowledge and world knowledge. It may involve the dividing line between semantics and pragmatics. It may surface as a methodological choice between a structure-oriented or a usage-oriented mode of investigation. Or it may turn on the degree of cognitive realism that a theory of word meaning should try to achieve.“

6 To, že jsou pracovně řečeno slova „jen“ součástmi komunikačních aktů, samozřejmě neznamená, že by neexistovaly komunikační situace sestávající na výrazové rovině z produkce izolované jednotky chápané v daném jazyce jako jedno slovo. Znamená to spíše to, že daná jednotka je vždy produkována v nějakém kontextu, že počítáme s intencionalitou komunikantů, že ve hře figurují faktory, které analyzují např. teorie topiku, rámců atp. Zkrátka že povstávání významu v komunikaci je výslednicí mnoha typů informací a aktivní interpretační účasti participantů komunikace v tom smyslu, jak o tom hovoří např. Donald Davidson ve své teorii radikální interpretace.

7 Terminologická dvojice uplatňovaná v této souvislosti v Eco (2004).

je ochotna lexikální sémantika zajít – co je a co už není „součástí“ významu dané lexikální jednotky.

Spor mezi slovníkovým a encyklopedickým pojetím lexikálního významu má bohatou, pestrou a mimořádně zajímavou historii i současnost.⁸ Otázky, které ve sporu zaznívají, mají tuto obecně jazykovědnou podobu: odpovídá význam slova tomu, co zachycuje tradičně⁹ chápané slovníkové heslo? Tedy existuje specifická jazyková (nebo jazykovědná?) teorie významu, která vyděluje specificky jazykovou rovinu toho, co bychom mohli nazvat „lingvistickým významem“, nebo je taková hranice iluzorní, nekonzistentní a příliš restriktivní s ohledem na to, co bychom čekali od vysvětlení významu toho či onoho slova? Měli bychom při popisu lexikálního významu hledat specifické jazykové minimum (povětšinou nutné a postačující podmínky pro idealizovanou identifikaci referentu nebo dané jednotky), nebo být spíše maximalističtí a zahrnout do jeho popisu tolik informací, aby vysvětlily všechny (možné?) podoby užití v daném jazyce a zároveň charakterizovaly to, co považujeme za proces rozumění a interpretace? Má být lexikální sémantika striktně denotativní a reduktivně relační (identifikační a doslovná), nebo má zahrnovat všechny roviny diskurzu a zachycovat i potencialitu konotačního aspektu jazyka (ve smyslu konotace tak, jak o ní hovoří Hjelmslev). Kolik si má „ukousnout“ z toho procesu konstituce významu v komunikačním aktu? Musí lexikálněsémantický popis explicitně zhodnotit to, co říká Eco, totiž že „kontext a okolnosti jsou od plného a úplného významu neodmyslitelné,“ nebo to může brát teorie lexikálního významu tak nějak na vědomí, ale neučinit základem své strategie při popisu významu? Odpovědi na tyto otázkové variace výše uvedeného dilematu se liší a důvodů bývá několik. Argumenty obou stran bývají zajímavé, snad ještě zajímavější však bývá ne/soulad programových postojů s následnou deskriptivní praxí.¹⁰

8 Viz např. přehled a jednotlivé studie v Peeters (2000).

9 Slovo „tradičně“ nás pochopitelně dostane do potíží. Jedna věc je lexikálněsémantická teorie, druhá její lexikografická aplikace (pokud se ta vůbec snaží o nějakou systematickou aplikaci teorie významu). Kritika konkrétních lexikografických hesel je oblíbeným důkazním materiálem v debatách o lexikologických (nejen lexikografických) teoriích. Výsledným zjištěním je povětšinou poukaz na nesystematičnost v popisu, vágnost, nepřesnost, rozvolněnost, restriktivnost apod. daného hesla. Výrazem „tradičně“ tu proto zhruba míníme aristotelský model definice *per genus proximum et differentiam specificam* a různé variace na toto „ideologické“ téma.

10 Tak zatímco např. Wierzbická je zastánkyní existence takového rozhraní, její kritici jí vyčítají, že v její deskriptivní praxi je toto rozhraní až příliš často nezřetelné a popis významu tak získává výsledně tvar, který propagují právě kognitivisté.

Podle Evanse a Greenové právě tradiční pohled na lexikální sémantiku předpokládá, že význam může být rozdělen na slovníkový a encyklopedický komponent, přičemž je to pouze slovníkový komponent, který náležitě utváří předmět studia lexikální sémantiky: toho oddílu sémantiky, který se zabývá studiem významu slov¹¹ (Evans – Green 2006, s. 208). Slovníkové pojetí charakterizuje význam slova jako informaci obsaženou v definici slova, jež je pojímána jako vymezení identifikačně nutných a postačujících podmínek (viz slavný příklad se slovem *bachelor*, jehož slovníkový význam je vymezen prostřednictvím definice „unmarried adult male“). Právě vymezení takto pojatého lexikálního významu je podle Greenové s Evansem doménou slovníkově pojaté lexikální sémantiky. Tzv. encyklopedická znalost – v případě starého mládence „například stereotypní konotace spojované s kvartýry starých mládenců, jejich sexuálním dobytélstvím a špinavým prádlem na praní“¹² (Evans – Green 2006, s. 208) – je pojímána jako nejazyková znalost spadající maximálně do kompetencí pragmatiky.

Co takový slovníkový záznam obsahuje, co je tedy tou specificky lingvistickou hodnotou, kterou bychom charakterizovali jako jazykovou znalost? Odpovědi na tuto otázku se pochopitelně v jednotlivých teoriích technicky liší. Zajímavé jsou proto, že vlastně vypovídají o obecnějším faktu: co je pro danou teorii hranicí jazyka, co je pro ni jazykem. Obecně řečeno – např. s Langackerem – lexikální význam sestává ve slovníkové teorii z relativně omezeného množství sémantických rysů nebo deskriptivních popisů, jež jsou jasně odlišitelné od obecných znalostí týkajících se předmětů, na které výraz odkazuje. Například základní význam slova *býk* je často reprezentován pomocí sémantických rysů [SAMEC], [DOSPĚLÝ] a [SKOT] a s vyloučením čehokoliv dalšího, co bychom o těchto tvorech mohli vědět (např. informace o jejich roli při býčích zápasech nebo při rodeu)¹³ (Langacker 2008, s. 38). V encyklopedickém pojetí je lexikální význam naopak pojímán více „liberálně“ (Ecova metaforická charakteristika): lexikální význam sestává ze

11 V originálu: „dictionary component that properly constitutes the study of lexical semantics: the branch of semantics concerned with the study of word meaning.“

12 V originálu: „for example, stereotypical connotations relating to bachelor pads, sexual conquests and dirty laundry.“

13 V originálu: „Clearly distinguished from general knowledge concerning the type of entity referred to. The basic sense of bull, for example, is often represented by the semantic features [MALE], [ADULT], and [BOVINE], to the exclusion of anything else we might know about these creatures (e.g. their role in bull fights and rodeos).“

specifického způsobu, jímž zpřístupňujeme otevřený soubor znalostí týkajících se jistého typu entit¹⁴ (tamtéž, s. 39).

Připomeňme si ještě jednou – spor se nevede o to, jestli se našich procesů rozumění účastní nějaké encyklopedické znalosti – nepochybně ano. Spor se vede o to, jestli je dokážeme nějak systematicky a teoreticky fundovaně odlišit od znalostí jazykových, pro jazykovědný popis specifických a jestli tedy můžeme nalézt hranice jazykovědné lexikální sémantiky, jež by ji odlišily od obecnější teorie významu a interpretace. Pokud ano, pak opravdu můžeme formulovat slovníkovou lexikální sémantiku (a např. ji striktně oddělit od pragmatiky), pokud ne, pak je asi vhodné budovat lexikálněsémantický popis v komplexnějším rámci, v němž bude dělba práce mezi různými mechanismy opřena o jiné kritérium než specifický jazykový × encyklopedický.

2 K VÝVOJI V SÉMANTICKÉM BÁDÁNÍ ČESKO-SLOVENSKÉM

Je nepochybné, že bohatým ideovým základem československé a později české lexikální sémantiky jsou myšlenky formulované a rozpracovávány v myšlenkovém klimatu ovlivněném tezemi členů Pražského lingvistického kroužku. A tím nemáme na mysli jen ty, které se bezprostředně vztahují k lexikologické problematice (viz *Teze Pražského lingvistického kroužku*), ale také obecnělingvistická východiska konceptualizovaná prostřednictvím rozvíjení pojmů funkce, systém, struktura, bez/příznakovost, opozice, potenciálnost, centrum-periférie, relativizace vztahu synchronní-diachronní apod.

Druhá polovina padesátých let je obdobím, kdy začala československá lingvistika věnovat problematice lexikálního významu soustředěnější a intenzivnější pozornost. Pro toto období je charakteristická především metodologická a programová debata. Československé lexikálněsémantické myšlení začíná formovat řada textů, jež zapadají do myšlenkového schématu spojující dobově všudypřítomnou teorii odrazu se základními postuláty strukturalní, systémové lingvistiky. Z obecnělingvistického hlediska se jako klíčové události jeví stati určujících teoretiků tohoto přístupu: Miloše Dokulila,

14 V originálu: „Lexical meaning resides in a particular way of accessing an open-ended body of knowledge pertaining to a certain type of entity.“

Františka Daneše, Jána Horeckého, Pavla Trosta, Václava Hraběte a dalších.¹⁵ Debaty se soustředí na základní teoretickou strukturaci prostoru významové analýzy, tj. precizují se pojmy relačního a systémového charakteru jazyka, konceptualizuje se teze o jazykové specifičnosti zkoumaných kategorií, řeší se vztah mezi kategoriemi významu, pojmu, obsahu, myšlení atp. Josef Filipec spolu s Bohuslavem Havránkem (1958) v té době a na pozadí uvedených debat formulují první programové texty výzkumu lexikální sémantiky (srov. též Filipec 1957).

O systematickém rozvoji československé strukturalistické lexikální sémantiky můžeme hovořit podle našeho názoru od počátku šedesátých let. V té době již nabývá zkoumání (minimálně v teoretickém rozměru) kritické aplikace některých obecněji strukturalistických pojmů (systém, opozice, lexikální pole, sém) i pojmů typických pro pražskou školu (viz výše). To odpovídá i zahraničním trendům, jež v té době směřují zejména k formalizaci a sémantizaci jazykovědného zkoumání. V šedesátých a sedmdesátých letech se objevují zásadní práce Pottierovy, Greimasovy, Coseriovy, Melčukovy, Apresjanovy, Katze s Fodorem, Weinreichovy, Bierwischovy atd. Klíčovou úlohu v této etapě u nás sehrávají kromě Josefa Filipce také další osobnosti. Z teoretického hlediska píše důležité příspěvky Ján Horecký (1976), teoretické základy svého pojetí lexikální sémantiky formulují Juraj Dolník (1978) a Vincent Blanár (1978) nebo Igor Němec (1980) a vzniká obecně větší počet teoretických studií. Československá strukturalistická sémantika se přitom neustále proměňuje prostřednictvím výrazného kontaktu se zahraničím. Navzdory politickým okolnostem reflektuje nejen bohatou teoretickou inspiraci sovětskou, ale také aktuální trendy tehdejší západní jazykovědy (Filipec – Čermák 1985¹⁶ a Ducháček 1969). To nakonec znamená i proměny témat, akcentů, metodologických postupů, takže je velmi těžké hodnotit, kdy ještě můžeme hovořit o tradičním strukturalistickém paradigmatu a kdy už o tom, co Geeraerts označuje za paradigma neostrukturalistické. Pokud bychom vzali jako východisko jeho charakteristiku neostrukturalismu jako přístupu, který dále staví na strukturálních postulátech a rozvíjí je na pozadí jejich generativistické „transformace“ v podobě teoretického akcentu na vymezení jazykové znalosti s ohledem na kognici pojímanou v širokém slova smyslu a možnosti

15 Srovnej klíčový sborník (Dostál 1958).

16 Viz též zmínku ve Filipce 1994.

formalizace jazykovědně pojatého významu¹⁷ (Geeraerts 2010, s. 124), pak bychom mohli poměrně snadno považovat celou československou strukturalní lexikální sémantiku spíš za sémantiku neostrukturalní.

Tento posun k neostrukturalismu zosobňuje jednak názorový vývoj dosavadních proponentů strukturalistické teorie lexikálního významu (např. Filipec 1994, 1998), jednak zejména od počátku devadesátých let rozsáhlou organizační a publikační činností František Čermák. Hlavně jeho zásluhou se československá strukturalistická sémantika rozvíjela dál v českém prostředí směrem k počítačové/korpusové lexikální sémantice. Textovým výrazem těchto změn je diskuze, která se odehrála na stránkách *Slova a slovesnosti* v první polovině devadesátých let. Debatu mezi Františkem Čermákem, Janem Kořenským, Josefem Filipcem, Igorem Němcem aj. je možné vnímat jako programové vyjasňování dalšího směřování české lexikální sémantiky, jako reakci na podněty, které se český strukturalismus snažil zpracovat. Neostrukturalistická linie má samozřejmě v českém prostředí více podob (např. projekt českého Wordnetu) a ohlašující se tendence lze vidět už od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Jde přitom o různé podoby takových reflexí, které se vždy netýkají jen lexikální sémantiky. Formující roli určitě sehrály práce ruských strukturalistů (u kterých byla zjevná tendence k formalizačnímu přístupu). V některých pracích (např. u Blanára 1978, 1984) lze nalézt aspekty, které by je sblížovaly s přístupem Wierzbické. Nastupující textová lingvistika přinesla v některých případech zajímavé lexikologické implikace (např. Beaugrande-Dressler, 1981) a rozhodně nešla pozornosti silící kognitivní věda ve své UI (umělá inteligence) variantě. V lingvistickém prostředí je ale doposud nejvlivnější právě neostrukturalní sémantika „čermákovská“. Instruktivní je z tohoto hlediska nejnovější Čermákova monografie *Lexikon a sémantika* (2010), která – v lexikografické tradici české lexikální sémantiky – zachycuje hlavní témata, nástroje a metodologické posuny československého strukturalismu k českému neostrukturalismu.

Jinou, nikoliv však nesouvisející nebo snad mimoběžnou linií vývoje české lexikální sémantiky, je linie kognitivně-kulturní. Geeraerts kognitivní sémantiku charakterizuje jako přístup, který (nejen ideově, ale doslova v historické a osobnostní návaznosti)¹⁸ rozvinul ty tendence, které do teorie

17 V originálu: „the demarcation of linguistic knowledge with regard to cognition in the broader sense, and the possibility of formalizing linguistic meaning.“

18 Viz názorové a teoretické zázemí Lakoffovo, Langackerovo nebo Fillmorovo.

lexikálního významu přinesla původně generativistická lexikální sémantika: Generativní gramatika stimulovala zájem o dva aspekty, které byly pro původní strukturalistické přístupy relativně nepodstatné: na jedné straně psychologickou realnost sémantické analýzy a na druhé straně adekvátnost formální reprezentace lexikálního významu. První z těchto nových předmětů zájmu přispěl k emergenci teoretického rámce, který se odklonil od strukturalistických principů v podstatném ohledu. Tímto teoretickým rámcem je proud kognitivní sémantiky.¹⁹ (Geeraerts 2010, s. 124) Námí sledovaná specifická varianta kognitivní sémantiky se začala nenápadně ohlašovat zhruba od poloviny osmdesátých let, ale výrazněji se v prostoru české lexikální sémantiky prosadila, částečně v konfrontaci s převládající strukturální a nestrukturální tradicí, až koncem let devadesátých. S českou variantou strukturalismu je přitom spojena personálně (Iva Nebeská), ale i rozvíjením některých potenciálních oblastí, jejichž spíš okrajovou pozici je možné v myšlenkovém rámci strukturalismu identifikovat (např. Němec 1987). Po prvních člancích z konce devadesátých let (Vaňková 1999 aj.) se objevuje několik sborníků (Vaňková 2001 aj.), v roce 2005 kolektivní monografie *Co na srdci, to na jazyku* a samozřejmě další dílčí studie. Zatím posledním větším výstupem této „školy“ je monografie Ireny Vaňkové *Nádoba plná řeči* (2007).

3 (ANTI)ENCYKLOPEDIČNOST ČESKOSLOVENSKÉ STRUKTURÁLNÍ SÉMANTIKY

Jak bylo naznačeno v předchozích podkapitolách, Geeraerts (2010) typologizuje vývoj lexikálně sémantických teorií ve 20. století částečně na pozadí slovníko-encyklopedického dilematu. Strukturalisticky orientované teorie jsou pro něj typickými představiteli proklamativního slovníkářského přístupu.

19 „V originálu: Generative grammar stimulated the interest in two aspects of lexical semantics that were relatively unimportant for the original structuralist approaches: on the one hand, the psychological reality of semantic analyses, and on the other, the adequacy of formal representations of word meaning. The first of these new points of interest contributed to the emergence of a theoretical framework that departs from the structuralist principles in major respects. This is the cognitive semantics movement.“

S odkazem na de saussurovské nebo hjelmslevovské diktum chtějí narýsovat jasnou hranici. Domníváme se, že tak jako Geeraerts ukazuje, že v případě Pottiera nebo Lyonse šlo spíš o případ „přání otcem myšlenky“ nebo méně expresivně řečeno o rozpadající se regulativní ideu, bude něco podobného platit i pro československou variantu strukturalistické lexikální sémantiky.

Na první pohled se zdá bezpečné konstatovat, že sdíleným postojem v československé lexikální sémantice byl postulát neencyklopedického založení lexikálního významu a jeho popisu. Josef Filipec charakterizuje svůj popis jako „popis lingvistický (distaktní), nikoliv encyklopedický (kontaktní, který je v kontaktu s předměty reality)“ (Filipec – Čermák 1985, s.72). Juraj Dolník píše: „Z hľadiska opisnej, resp. štruktúrnej lingvistiky je dôležité iba vymedzenie sémovej štruktúry jazyku imanentných sémantických prvkov, ktorých skúmanie patrí do jej kompetencie. Obsah slova a noémová štruktúra sú tu irelevantné javy a príslušné termíny sú z jej hľadiska nepotrebné“ (Dolník 1990, s. 28). Jinde (Dolník 1978, s. 113) v odlišné terminologii, ale stejné intenci tvrdí, že „(Z) nášho hľadiska ide o to, aby sa sémantická interpretácia slovnej intencie nezamieňala s jej obsahovou interpretáciou“. Vincent Blanár připomíná, že je „(T)reba rozlišovať poznatky, ktoré sú jazykovo spracované, a poznatky, ktoré nie sú fixované v lexikálno-sémantických jednotkách“. A o pár řádků dále „Preto možno semému charakterizovať ako lingvisticky relevantnú časť mimolingvisticých odrazov“ (Blanár 1984, s. 29).

Z hlediska obecnělingvistického a metodologického lze zmíněná ilustracní vyjádření chápat jako pars pro toto určitých fundamentálních přesvědčení, která zakládají koncepty československých strukturalistů. Teoretickou antiencyklopedičnost lze pak interpretovat jako jejich předpokládanou implikaci. Základním postulátem je přesvědčení, že existuje specificky jazyková rovina (jazyková fakta), jež je předmětem jazykovědného popisu lexikálního významu. Toto tvrzení má i slabou kognitivní interpretaci v nikdy příliš rozpracovaném, ale předpokládaném modelu přechodu od roviny pojmové (ztožňované někdy s rovinou logickou) k rovině jazyka (Dokulil-Daneš 1958). Lingvistický význam lze v tomto pojetí vhodně popsat pomocí diskrétních entitativních prostředků; jako vhodné se jeví např. prostředky komponentové analýzy (např. Blanár, Filipec). Dané „komponenty významu“ jsou funkcí relační situace uvnitř lexikálních polí jazyka / kompozice daného sémantického prostoru a jsou identifikovatelné analýzou à la Nida (1979) – cokoliv

navíc ztrácí jazykový/jazykovědný charakter. Z toho plyne, že komponentová analýza generuje sémantické minimum lexikálních jednotek jako soubor nutných a postačujících podmínek pro vlastní identifikaci této jednotky a konstruuje denotativní rovinu významu. S odkazem na obecněvědní maximy pak k základním přesvědčením patří i to, že sémů je omezený a konečný počet (redukcionistický postulát) a jsou uspořádány hierarchicky.

Tomuto pojetí rekonstrukce sémantiky jazyka a sémantického prostoru odpovídá ve formě prototypu např. základní Filipcův návrh struktury sémému.

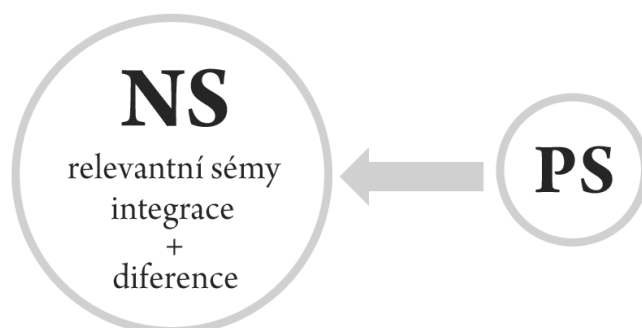

Schéma 1: Schematizace idealizovaného modelu struktury sémému podle Filipcova pojetí.

Ten vypadá elegantně a prostě: sémém obsahuje dva typy sémů. Sémy noční (pojmové)²⁰ a sémy pragmatické. Je třeba rovnou dodat, že sémy pragmatické nemají v takové koncepci definiční povahu, tj. nerozlišují samy o sobě sémémy. Takže jde nakonec hlavně o sémy noční. Ty jsou uvnitř sémému organizovány hierarchicky; sémém je systémově finitní entita. Počet sémů odpovídá požadavku, aby bylo možné sémém odlišit od jiných sémémů, a to v rámci nějakého sémantického subsystému. Převáděno do definice představuje sémém definiendum v analytickém výroku a je možné jej ztotožnit např. s Carnapovými významovými postuláty (srov. Filippec – Čermák 1985, s. 74).

Komponentová sémová analýza (v podobě stromu nebo matice) pak Filipcovi umožňuje na principu binárních opozic abstrahovat konečný počet

20 Povaha této pojmovosti je velmi široká a vymezená v principu především v opozici k expresivním a hodnotícím aspektům jazykových jednotek.

definičních relačních rysů v souboru jednotek (v jedné sémantické ose). Implicitním předpokladem takového formátu analýzy je přitom diskretnost identifikovaných rysů. Hierarchické, opozičně motivované konfigurace diskretních rysů tedy diskretně segmentují významový prostor, podobně nakonec fungují také výše zmíněné Carnapovy významové postuláty. Filipec hovoří o těchto krystalických stavebních elementech jako o logickém repertoáru diferenčních příznaků.

Odměnou za takový přístup je kontrolovatelná empiricky fundovaná analýza, jež redukuje sémantikou bohatost slovníku přirozeného jazyka na elementární opakovatelné komponenty, delimituje jazykovou a nejazykovou složku informace a zachycuje stav tohoto systému jako komplexu relací.

3.1 Odmítání encyklopedie

Mezi zastánci slovníkového přístupu existují obecné důvody pro skepsi k encyklopedismu v lexikální sémantice. Dobře je vystihuje následující Ecova poznámka:

Zastánci slovníkové reprezentace tvrdí, že bere v úvahu vztahy, kterými jsou inherentní jazyku bez ohledu na prvky pocházející ze znalostí vnějšího světa, zatímco znalosti v encyklopedické podobě by takové mimojazykové prvky předpokládaly. Aby mohli zastánci slovníkové reprezentace vysvětlit v přísně vědeckých termínech fungování jazyka, tvrdí, že je třeba použít svazek hierarchicky organizovaných sémantických kategorií (jako PŘEDMĚT, ZVÍŘE versus ROSTLINA, SAVEC versus PLAZ) tak, aby – i bez jakékoliv znalosti o světě – bylo možné uskutečňovat různé inference jako např. Jestliže savec, pak zvíře, jestliže tohle je savec, pak to není plaz [...] Encyklopedické znalosti prý mají naopak neuspořádanou a nekontrolovatelnou podobu, a tak encyklopedický obsah pojmu pes by prý sestával ze všeho toho, co o psech víme a co bychom vědět mohli, včetně takového detailu, jako že fenka jménem Best patří mé sestře – zkrátka takové znalosti, které by nemohl kontrolovat ani Funes, muž se zázračnou pamětí. Úplně takhle to přirozeně není, neboť lze považovat za encyklopedické znalosti jen ty, které Společenství nějak veřejně registrovalo (a kromě toho se má za to, že encyklopedická kompetence jakožto sdílená je omezena na různé sektory podle jakési dělby

jazykové práce nebo je aktivována různými způsoby a v různých podobách v závislosti na kontextech); avšak je jisté, že o předmětech a událostech tohoto světa, nemluvě o jiných světech, se lze neustále dozvídat nová fakta, takže se nemýlí tak úplně ti, kdo shledávají tento encyklopedický formát obtížně zvládnutelným. (Eco 2011, s. 216–217)

Co přesně reprezentuje onen encyklopedismus a proč se mu snaží strukturalistická sémantika vyhnout? K základním problémům encyklopedického pojetí významu patří podle proponentů slovníkářského přístupu zejména nejazykovědnost encyklopedického konceptu, špatná kontrolovatelnost a subjektivita encyklopedicky pojatého lexikálněsémantického popisu a jeho modelační neúnosnost. Nejazykovědnost se podle kritiků projevuje především v tom, že encyklopedická sémantika v jednom svém ohledu vlastně může nivelizovat rozdíly mezi jazyky, protože se zaměřuje na sdílené a mezi-jazykově „identické“ referenty, nikoliv na jejich specificky jazykově zdůrazňované aspekty. Příznakem subjektivity encyklopedické sémantiky je pak podle slovníkářského přístupu špatná objektivizovatelnost a nestabilita mnohých sémantických rysů z hlediska předpokladu jejich sdílení v jazykové komunitě. Skepsi týkající se modelační neúnosnosti encyklopedické sémantiky pak nahrává fakt, že encyklopedické rysy významu jsou častokrát velmi dynamické, textově senzitivní a jsou především potenciálně nekonečné, což je vlastnost, která je – nejen pro tištěný slovník – nedosažitelnou výzvou.

V československém prostředí se setkáváme explicitně zejména s kritikou mířící na nejazykovědnost (heterogenitu) encyklopedického popisu, na různých místech se však hovoří rovněž o nutnosti metajazykového redukcionismu (to jest o modelační únosnosti, trvá se na zredukování výrazové bohatosti lexikonu na omezený počet opakovaných sémantických rysů) a také o nutnosti redukcionismu materiálového, o hledání určitého průměru a modelování průměrného (idealizovaně minimalistického) mluvčího. V obecné rovině je tedy kritika vedena v duchu určité interpretace díkt saussurovské lingvistiky: specifčnost jazykovědného popisu (de Saussure 1989, s. 43), jeho nesubjektivnost a neparolovost (tamtéž, s. 53). Je však zajímavé si uvědomit, že k nim patří i další premisy (které ovšem vnímá jako nutná počáteční omezení i např. Josef Filipec). Patří sem třeba náhled na jazyk jako homogenní útvar v němž absentuje jazyková dělba práce, eliminace okazionálnosti apod., tj. jistá typizovanost, výběrovost, artificialnost dat při stanovování os segmentujících sémantický prostor.

3.2 Implicitní encyklopedie

Navzdory výše zmíněnému je podle našeho názoru možné tvrdit, že k jisté formě „encyklopedismu“ nakonec směřovala i československá strukturalistická lexikální sémantika. Ne v tom smyslu, že by byla explicitně popřena její „slovníkářská“ východiska. Spíše v tom smyslu, že byly do modelů inkorporovány explikační struktury, které formálně tvořily cosi jako samostatný, případně postranní komponent (byly ne/proto-sémantické, nelingvistické, nesystémové, neopozitní, parolové atp.), ale de facto byly jeho nutnou součástí, protože jen ony dodávaly původnímu nastavení modelu explikační sílu v místech, kam síla původního modelu nesahala. To zároveň signalizovalo rozšíření fokusu a proměnu ambicí, s nimiž byly dané modely konstruovány. Tato doplnění tak v určitém smyslu připomínala řešení, která nacházíme třeba v Bierwischově modelu dvouúrovňové sémantiky²¹ a která byla označována různě. Snad by bylo možné je charakterizovat jako jakési mechanismy „druhého řádu“. Asi nejpropracovaněji (nejexplicitněji) lze identifikovat takový přístup v modelu Juraje Dolníka (viz níže), ale nalezneme je s různou mírou jasnosti i v pracích dalších.

V případě teorie Juraje Dolníka plní tuto extenzifikační funkci modelu tzv. integrálně a potenciálně sémy a procesy sémové aktualizace v komunikačním procesu. Dolníkovu teorii zachycují asi nejexplicitněji tři jeho teoretické texty vydané krátce po sobě na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let (dva z nich byly opětovně vydané v revidované verzi na počátku let devadesátých v monografii *Lexikálna sémantika*, 1990). Jedná se o studie *Obsah, pojem a lexikálny význam* (1982a),²² *Sémový rozbor obsahových rovín slova a jeho dynamiky* (1982b) a *Slovný význam a jeho explikácia* (1978). Dolníkuv zájem se v nich upíná k tématu strukturovaného popisu sémantiky slova, se zvláštním a důležitým ohledem na jeho komunikační využití, dynamiku (viděno procesuálně) a problémy významové variability (viděno staticky). Děje se tak přitom na pozadí epistemologické teorie vztahu jazyka a lidské mysli.

Bází analýzy je Dolníkovo rozlišení mezi obsahem, významem a pojmem (v pozdějším vydání přibyl i pojem hodnoty). Podstatná je přitom motivace k takovému pojmovému vztahování (v odlišnosti a provázanosti pojmů). A tou je

21 Popis a srovnání nabízí např. Taylor (2000).

22 V *Lexikálnej sémantike* poté jako *Obsah, pojem, hodnota a lexikálny význam*.

snaha „oddělit jazykovo imanentné prvky od nejazykových“ (Dolník 1982a, s. 13), tj. nalezení hranice mezi slovníkem a encyklopedií. Tuto distinkci reprezentuje Dolníkově vymezení vztahu mezi obsahem (encyklopedie) a významem (slovník). Co je na Dolníkově přístupu důležité, je akcentace komunikační dimenze tohoto vztahu – vědomí, že je podstatné vnímat daný vztah prizmatem řečového jednání, prioritou komunikace. Neboli, jak sám píše, „ak rekonštruujeme proces uplatnenia vo výpovednej udalosti“ (tamtéž). Dolníka zajímá komunikantova schopnosti slovo užívat, a to nejen reproduktivně, ale také kreativně. Celý proces interpretace zkoumaného vztahu mezi lexikálním významem a obsahem se tedy řídí interakcí těchto dvou prvků vztahu – empiricky zjevné komunikativní variability (a kreativity) a postulované jazykové imanence pojmu lexikální význam. To celé v prostoru načrtnutých noetických mechanismů.

Termín *obsah slova* slouží Dolníkovi k zafixování bohaté informační struktury, která má jako celek povahu encyklopedických znalostí jazykového společenství o mimojazykových entitách, ke kterým daným slovem běžně odkazujeme (referujeme k nim). Dolník tento vztah terminologicky zachycuje takto: obsah je kognitivní potence slovního významu (ta stojí proti minimu slovního významu). Slovo svým lexikálním významem na tento potenciál (tj. na obsah) poukazuje. Kognitivní potence je tvořena třemi typy prvků: distinktivními sémantickými příznaky, integrálními sémantickými příznaky a doplňujícími potenciálními sémantickými příznaky. Obsah tyto tři typy prvků ve vztahu k lexikálnímu významu implikují. Lexikální význam je tu přitom z hlediska kognitivního ztotožněn se signifikativním významem slova (designátem), který tvoří jeho strukturní část (strukturností se naznačuje diferenční vztah uvnitř nějaké sémantické domény). Zajímavý je status integrálních a potenciálních sémantických příznaků. Integrální sémantické příznaky jsou v podstatě nekonečné co do množství a jsou odrazem „encyklopedických“ doplnění diferenčních příznaků (ve smyslu jejich specifikace). Jde o reprezentanty absolutních vlastností denotátu (v protikladu k diferenčním u diferenčních sémů), jež mohou hrát úlohu spojujících sémů v kontextu. Zachycují „vedomostný potenciál o entite, ktorú dané slovo pomenúva“ (Dolník 1982a, s. 15). Dolník charakterizuje povahu těchto rysů jako elementů, které se jazykem vyjadřují, nejsou v něm však imanentně přítomny (nebývají mnohdy ani součástí lexikografického popisu). Tímto postupem je tak zachováno alespoň ideálně

systémové rozhraní mezi slovníkem a encyklopedií, a zároveň není popřena interpretační dynamika významu slova v komunikaci. Podobně se na dynamice významu slova v komunikaci podílí potenciální příznaky.²³ Potenciální sémy jsou tedy prvky obsahu, které se projevují „v řeči prostřednictvím inovovaných kontextů v okazionálních semémach. Ak sa okazionálna seméma integruje do semémovej štruktúry slova-lexémy, potenciálna séma nadobudne status reálnej sémy“ (Dolník 1990, s. 62). Potenciální sémy jsou tedy sémy, které se v řeči spolu s dalšími sémami podřizují procesům vyzdvihování, zdůraznění nebo odsunutí do pozadí, tedy právě těm interpretačním procesům, které přesahují strnulou představu zrcadlení systémového lexikálního významu v komunikační situaci. Aktualizace těchto prvků v kontextu vytváří specifické kontextové významy, tj. je aktuální „transformací“ obsahového potenciálu slova – komunikačním významem. Je dynamickým elementem statické synchronní lexikální sémantiky. Shrnutí obsahu slova jako souboru poznaných a poznávaných prvků pojmenované entity, z nichž některé jsou povýšeny a některé se potenciálně povyšují na rovinu sématických příznaků, tak v podstatě odpovídá něčemu na způsob strukturované encyklopedie. Encyklopedie, ve které jsou některé části hesel „čteny častěji než jiné“ a zpochybňovány jen minimálně, která je ale vždy „jen“ temporálně omezeným zachycením našeho poznání světa. Encyklopedická reprezentace, reprezentovaná v Dolníkově modelu konceptem obsahu, je tím, co zakládá možnost adekvátního vysvětlení variability významu v komunikačních aktech. Jak ukazuje např. Ecův model (2004), slovníkové pojetí je v nemálo situacích příliš úzké a strulé. Pokud by se sémantická interpretace omezila na diferenční sémy, byly by mnohé interpretační „parafráze“ užití lexikálních jednotek nevysvětlitelné. Zatímco kognitivní lingvistika tento fakt řeší opuštěním slovníko-encyklopedického rozhraní (např. ve prospěch významu „narozeného“ v komunikaci selekcí v encyklopedii), některé modely neostrukturální zvolily strategii dělby práce. A k takovým strategiím by bylo možné přiřadit i model Dolníkův.

23 Z Dolníkovy vymezení nám není přitom úplně jasné, jaký rozdíl je mezi nimi a příznaky integrálními a jestli se kryjí s tzv. implikacionály. Dolník hovoří o tzv. doplňkových kognitivních prvcích.

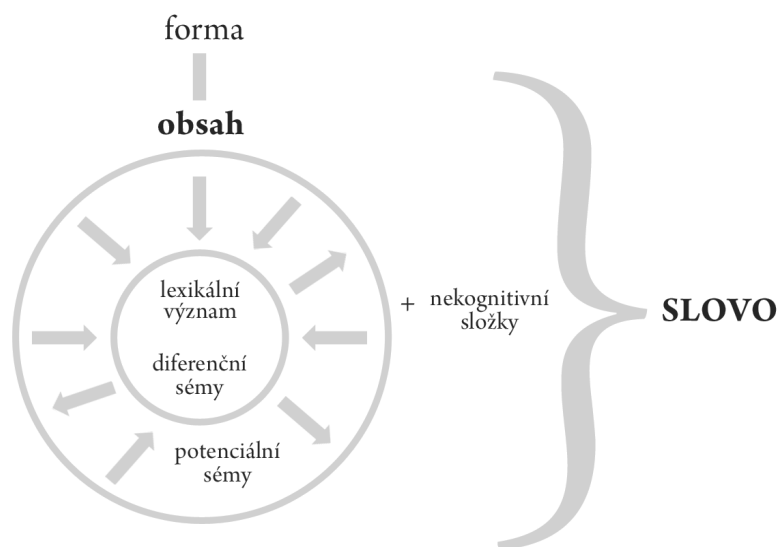

Schéma 2: Rekonstrukce Dolníkovy pojetí sémantiky slova.

Neméně důležité je však ještě další Dolníkovu upozornění (1990, s. 31), že hranice mezi sémovou a noémovou strukturou není vždy ostrá. V tomto smyslu hovoří Dolník o centru a periférii systémového významu slova, o probabilisticky pojaté implikaci apod., což je další důvod pro uvažování o nosnosti předpokladu hranic mezi slovníkem a encyklopedií v teorii významu (nikoliv pouze obsahu).

Podobný pokus nějak konceptualizovat tuto dynamickou povahu významu podle našeho názoru nacházíme také v teorii Josefa Filipce. Ten hovoří o tzv. implicitních nebo také o skrytých a kontextových (sub)sémech. Ty zmiňuje na několika místech (viz např. Filipce – Čermák, 1985) a zejména v pozdějších letech (nikoliv však pouze) upozorňuje na nutnost adekvátního modelování neostrých, přechodových oblastí ve strukturách lexémů a svou pozornost věnuje dynamickému aspektu lexikální sémantiky. V něm hrají nemalou roli právě zmiňované skryté subsémy. Domníváme se, že je možné je spolu s tzv. neopozičními, případně nerelevantními sémy, jež jsou podle Filipce součástí významového komplexu sémému, považovat za svého druhu encyklopedické rozšíření intenzionálně-relačně pojímané strukturalistické sémantiky a že tvrzení o neostrosti a průchodnosti sémémových hranic je v této souvislosti možné vnímat jako relativizaci hranic mezi slovníkem a encyklopedií.

Přestože v tomto není teorie Josefa Filipce příliš explicitní, z naznačených poznámek vyvozujeme, že struktura sémému je bohatší, než jak byla původně předestřena. A že by ji možná daleko lépe reprezentoval tento model:

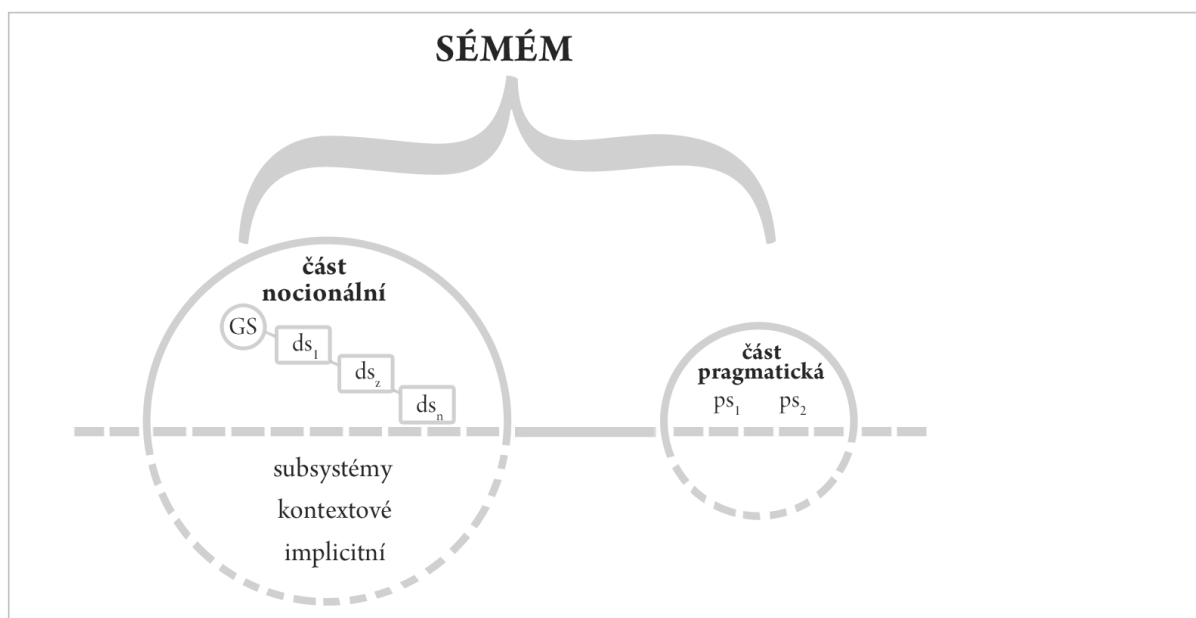

Schéma 3: Revidovaná verze Filipcova modelu struktury sémému.

Schéma 3 naznačuje, že kromě nutných definičních sémů (generický sém⁺ diferenční sém¹⁻ⁿ), vymezujících sémém v jakési aktuálně uzavřené struktuře sémantiky jazyka L, existuje ve Filipcově „modelu“ něco na způsob potenciálu sémému, který není explicitní a jenž se zdá z principu otevřený, variabilní. A právě on zaručuje kreativitu jazyka, jeho vývoj. Tím, že se v různých situacích aktualizuje (metafora vpravdě aristotelská), vtahuje slovo do nových významových souvislostí, zasazuje je do nových struktur a vytváří nové relace – přeorganizovává konfiguraci sémantického prostoru. Jsou to právě tyto potenciální, implicitní sémy, které netvoří nutné a postačující podmínky primární denotace, a které tak rozpouštějí strnulý „slovník“ jazyka v encyklopedii.

Bez bližšího dokazování uvedme, že v podobném duchu hovoří i např. Vincent Blanár, když mluví o okrajových, potenciálních, mimolingvistických sémantických příznacích jako o „záloze pro případnou sémantizaci“ a sám připouští, že „při denotačných lexikálních významoch by sa sotva dali oddelit jazykové a mimojazykové SP“ (Blanár 1984, s. 56).

Všechny výše uvedené pojmy (a v některých případech i explicitnější schematické „modely“) mají podle nás konceptualizovat a alespoň nějak reflektovat jeden fakt: a sice, že při snaze vysvětlit sémantickou kompetenci nevystačíme se sémantickou reprezentací na úrovni sémantického minima. Spojovníkem, který podle našeho názoru motivuje v případě (post)strukturalistických sémantiků toto zencyklopedičtění modelu, je rostoucí zájem o kreativitu, variabilitu komunikačních procesů a o rozšíření domény zdrojování teoretického popisu, tj. vydání se na cestu mimo korpus nepříznakových, spisovných, doslovných apod. vyjádření (srov. Filipec 1968). Pokud sémantická teorie zamíří do těchto prostor, začíná obohacovat strukturu hesla takovým způsobem, že explicitně zkouší předvídat širší paletu kontextového chování lexikálních jednotek a buduje tak bohatší a adekvátnější teorii kódu. Cenou, kterou za to platí, je až opulentnost informačního základu, který slouží jako explikace chování lexému, tj. jako model procesu interpretace.

4 ČESKÁ KOGNITIVNÍ (PAN)SÉMANTIKA

Česká varianta kognitivní sémantiky – rozvíjená především prostřednictvím skupiny badatelů soustředěných na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy²⁴ – deklaruje v mnoha ohledech paradigmaticky odlišný pohled na otázky po povaze lexikálního významu. A to i z námi sledovaného hlediska vztahu mezi slovníkovým a encyklopedickým založením sémantického popisu.

Jak uvádí Irena Vaňková (2007a), obecnělingvistických a filozofických zdrojů při formování české kognitivní lexikální sémantiky bylo hned několik. Na jedné straně je motivací lakoffovská kognitivní sémantika, tj. teorie konceptuální metafory, na straně druhé jde o přístup tzv. lublinské školy (a v širším smyslu polské kognitivněsémantické školy) s jejím konceptem jazykového obrazu světa.²⁵ V české variantě tohoto spojení byly tyto dva přístupy ještě doplněny pokusy (Vaňková 1999 a 2007b) o volné provázání s fenomenologickou filozofií (Husserl, Patočka, Heidegger) prostřednictvím

24 Označme je v tomto textu jako pražskou kognitivní školu (PKŠ).

25 Nutno dodat, že je sem možné – nejen na základě odkazované literatury – počítat i práce Anny Wierzbické a v této souvislosti (přínejmenším) identifikovat pojítko se sovětskou/ruskou lexikální sémantikou (strukturální) Jurije Apresjana.

jejich akcentu na pojem přirozeného světa a pojem řeči (ve smyslu language) jako neinstrumentálního „existenciálu“.

Jazyk je v pojetí PKŠ kognitivně-kulturní, „přirozený“ fenomén. To, že se jedná o fenomén kognitivní, odkazuje k některým konceptům: 1) odkazuje to ke známé a obecně zdůrazňované kognitivní funkci jazyka (tj. jazyk je nástrojem a výrazem konceptualizace, kategorizačně-pojmové reprezentace)²⁶; 2) zdůrazňuje to pojetí jazyka jako nedílné součásti lidské kognice, jako jejího podstatného rozměru. V tomto pojetí je jazyk do lidské kognice komplexně včleněn a jeho povaha je nám srozumitelná právě skrze tuto jeho vazbu (stejně jako nám pomáhá v porozumění lidské mysli). Kognitivní aspekt znamená, že zkoumat jazyk bychom už vždy měli v perspektivě pojmu mysli a jak spíše holisticky pojatou součást znalostního systému. Kulturní rozměr kognitivistického chápání jazyka akcentuje jiný, i když související aspekt, sociálně-historický. V souladu s výše uvedeným pomáhá kulturně orientovaná analýza popsat jazyk jako „místo“, v němž je uložena specifická zkušenost společnosti, jehož členové se do tohoto jazyka rodí, žijí v něm, jsou jím „vedeni“ a zároveň jej sami pomáhají proměňovat.²⁷ V kulturním pojetí je na jazyk nahlíženo jako na kolektivní „paměťovou“ informační strukturu, na „znalostní sediment“ společnosti jeho uživatelů. Spojení kognitivní a kulturní perspektivy pak znamená, že zkoumání jazyka je zkoumáním mysli jeho uživatelů, jež by měla být nositelem tohoto sedimentu zkušenosti. Kognitivně-kulturní lingvistika vnímá kognici jako zdroj rozumění světu uchovávaný a předávaný jazykem a tímto jazykem také formovaný. A jež dále formující. Naše otázka zní, jak je ve světle této teorie jazyka pojímán význam z pozice slovníko-encyklopedického dilematu.

Význam v pojetí PKŠ je – v souladu s výše uvedeným – programově fenoménem kognice. V textech je příležitostně a volně ztotožňován s pojmem (nikoliv logickým, ale mentálním), hovoří se o něm jako o pojmovém prostředníku mezi výrazem a věcí ve světě (Vaňková a kol. 2005). Význam je tedy konceptem, objektem, reprezentací v mysli.²⁸ Pražské kognitivistky hovoří o jeho tělesném, zkušenostním, subjektivním, resp. intersubjektiv-

26 Názory, jak konkrétně je tato funkce realizována, se pochopitelně teorie od teorie liší (viz jazykový relativismus, jazykový determinismus, univerzalismus atp.).

27 V jazykovědné historii koncept bohatě rozpracováván už přinejmenším v 18. století.

28 To pochopitelně vyvolává spoustu otázek – subjektivitou pojmové reprezentace v individuálních myslích počínaje a psychologickou realností konče (viz např. Langacker 2008).

ním základu (Vaňková a kol. 2005, s. 80) a o jeho fazetové podobě (tamtéž, s. 248). Tato charakteristika je přitom z kognitivistického hlediska podstatná. Pojímání významu jako předmětu lidské kognice determinuje slovník a prostor jeho výkladu. Význam jako koncept je v takové koncepci vykládán uvnitř mechanismů fungování lidské kognice, tj. např. v úzké souvislosti s pojmy jako je rozumění, interpretace apod. Jestliže je lidská kognice z výše uvedeného pohledu zásobárnou znalostí, bohatou zkušenostní informační strukturou, pak je význam pojímán jako (strukturovaný) soubor těchto zkušeností, zkušeností se světem reprezentovanou v pojmu, konceptu, jenž je v lidské myslí spojen s jazykovými výrazy užívanými při budování a prožívání této naší zkušenosti.

4.1 Proč je dobré mít encyklopedickou sémantiku

Velmi stručně řečeno, v kognitivistických teoriích je význam považován za znalost ve formátu spíše encyklopedickém. Toto široce a „liberálně“ založené pojetí významu, v němž je „celá sémantika encyklopedická“ (Vaňková a kol. 2005, s. 82), charakterizují pražské kognitivistky odvoláním se na Wierzbické tvrzení o významu jako tom, co „si lidé při setkání s daným slovem vybaví“ (Vaňková a kol. 2005, s. 80).²⁹ Takové pojetí v jistém ohledu odpovídá Апреšjanově (2002) konceptu naivního jazykového obrazu světa jako kulturně specifické znalosti světa, která je prostřednictvím jazykových výrazů jako poukazů k této znalostní struktuře zprostředkovávána. Protože porozumění jazykovému vyjádření se vždy musí odehrávat na komplexnějším pozadí, je význam slova v kognitivistickém pojetí reprezentován jako informačně bohatý soubor, jehož výstavba často výrazně přesahuje minimalistické pojetí strukturalistického popisu. Význam má svou povahou blízko k něčemu, o čem např. Lakoff s Johnsonem (2002) hovoří jako o zkušenostním gestaltu. Jedním z podstatných rysů kognitivní sémantiky je přesvědčení, že o významu jednotlivých slov je potřeba uvažovat vždy v kontextu nějakého většího znalostního/zkušenostního celku, který se teprve jako celek jeví smysluplným

29 Parafraze A. Wierzbické na tomto místě není bibliograficky odkázána, ale z jiných zdrojů lze poměrně spolehlivě doložit, že Wierzbická takto o významu opravdu uvažuje. Viz např. Wierzbická (1996).

a zakládá porozumění svým částem.³⁰ Právě tyto větší struktury, „chunks of knowledge“³¹, dávají povstat smysluplnosti našeho rozumění, tj. i významům jednotlivých slov, jimiž tuto zkušenost vyjadřujeme. Pro Vaňkovou s Nebeskou je proto modelování významu spíš než tvorba definice zachycování encyklopedické explikace, „portrétování“ jazykového obrazu mimojazykové skutečnosti.³²

V čem je tedy podle PKŠ strukturalistická sémantika slabá a proč je nutné ji nahradit sémantikou encyklopedickou? Základním argumentem pro budování encyklopedicky pojaté sémantiky je podle PKŠ nedostatečnost strukturalistického popisu – jeho minimalismus při pokusech vysvětlit jazyková data v mnohých kontextech užívání, při snaze vysvětlit a modelovat mechanismy interpretace textů a procesů porozumění. Redukcionismus a selektivnost strukturalistického modelu vnímá PKŠ jako formálně přísný, ale pouze k zachycení parciálnosti a doslovnosti odsouzený nástroj. Standardní sémová komponentová reprezentace podle PKŠ mnohdy nereprezentuje³³ to sémanticky podstatné v daném komunikačním užití zkoumané lexikální jednotky. Hypostazování jistého typu kontextů zakládá neadekvátní, zjednodušující představu o sémantické bohatosti lexikální jednotky, tj. blokuje zachycení těch prvků informace, jejichž přítomnost a aktivizace je podmínkou pro vysvětlení mnohých užití dané lexikální jednotky. Takový přístup odpovídá Ecovu bonmotu, že takový (strukturalisticky redukcionistický) model „poskytuje pravidla pro základní slovník, který by mohl být užitečný tak maximálně pro turisty, kteří by si chtěli něco objednat k obědu, ale moc by nepomohl, kdyby chtěli doopravdy hovořit daným jazykem“ (Eco 2004,

30 Toto pojetí – které má svůj původ právě v kognitivní vědě (teoriích reprezentace znalostí) – pojímá jako významuplný celek určité zkušenosti (typově např. ve formě scénářů, rámců apod.). Teprve na jeho pozadí, v jeho celistvosti, lze hovořit o identitě a významuplnosti jeho „složek“, tj. relativně izolovaných entit. Lingvistickou interpretací může být např. Fillmorova teorie rámců nebo Lakoff–Johnsonova teorie strukturních metafor.

31 Lakoff s Johnsonem hovoří o sítích pojmů, viz Lakoff – Johnson (2002, s. 132).

32 Tento pojem užívají s odvoláním na Bartmiňského, je však zajímavé, že spojení „lexical graphical portrayal“ nalezneme např. i u výše zmiňovaného Apresjana.

33 Jako otevřenou otázku ponechává PKŠ, jestli je vůbec tento typ reprezentace dobrým nástrojem pro zachycení sémantiky výrazu. Zdá se naznačovat, že ne, autorky ale uvádějí i kognitivistické pokusy o jeho využití. Viz Vaňková a kol. (2005, s. 28 vs. s. 31).

s. 119).³⁴ PKŠ tvrdí, že tyto nepochybně relevantní informace, obsažené v sémantických reprezentacích, musíme nechat výrazně expandovat za svůj dosavadní rámec a opustit úhledný „všechno nebo nic“ princip strukturalistické modelační ideologie.

Zásadní roli při takovéto encyklopedické expanzi významu hraje u PKŠ koncept konotace.³⁵ Je zajímavé, že je v textech PKŠ velmi obtížné najít nějakou přesnější definici konotace. Pojem konotace je povětšinou vymezen v opozici k pojmu denotace, jenž je sám spíš charakterizován než definován. Situace je o to komplikovanější, že samotná hranice mezi denotací a konotací (její relevantnost) bývá v kognitivistických sémantikách (tu pražskou nevyjímaje) relativizována (tedy těžko je pak lze takto souvztažně definovat). Z našeho konfrontačního pohledu je zajímavé Tokarského tvrzení, kterému se zdají texty PKŠ odpovídat, a sice že „teorie významových konotací [...] vyrostla bezpochyby na základě strukturální sémantiky“ (Tokarski 2007, s. 13). Zatímco denotace je charakterizována jako výsledek sémické, na postižení intenze zaměřené kompenenciální analýzy ve formě uzavřeného popisu a je vystavěná na pozadí aristotelského principu *genus proximum et differentia specifica* (Vaňková a kol. 2005, s. 28 a 78–79), konotace je popisována jako z hlediska formalizace obtížně zvládnutelná část významu (Vaňková a kol. 2005, s. 28), to, co je s daným výrazem spjato v konceptuálním systému rodilých mluvčích, co se evokuje při jeho užití (tamtéž). Je pojímána jako „pro kognitivisty zásadní složka významu“ (tamtéž, s. 80), ta část, která překračuje ryze identifikační a diferenciací funkci denotace. Z hlediska typu informace tedy reprezentuje ty zkušenostní prvky, které nejsou ve strukturalistické teorii vnímány jako jazykové, ze základních vztahů v jazykovém systému vyplývající charakteristiky (features). Jsou pojímány jako potenciální, základní denotativní vrstvu významu doplňující a rozšiřující rysy „umožňující hlubší interpretaci mnohých jazykových jevů“ (Tokarski 2007, s. 13). Konotace, jako zbytek významu po odečtení denotace, představuje souhrn informací, které bychom v aristotelském pojetí chápali jako nedefiniční (neesenciální), v putnamovském jako ty, jež tvoří stereotyp, a v ecovském prostě jako sou-

34 Nutno ovšem dodat, že Eco hovoří o specifické variantě strukturálního modelování, o komponentovém modelu Jerrolda Katze a Jerryho Fodora představeném ve slavné stati *The structure of a semantic theory* (1963).

35 Nedílnou a provázanou součástí však tvoří také modelační nástroje jako je teorie prototypů a stereotypů nebo teorie metaforické konceptualizace.

hrn široce pojatého encyklopedického vědění. Toto vědění pochopitelně není podle PKŠ libovolné. Je dynamické, individuálně není plně identické. Je však v mnoha aspektech přeci jen sdílené,³⁶ a především zakládá široce pojímané zkušenostní struktury utvářející naše porozumění jevům světa. Jako podstatné se v tomto kontextu ukazují dvě otázky. Tou první je smysluplnost (nebo definitivnost) nějakého akontextového rozlišení rysů na denotativní (obligatorní) a (konotativní) fakultativní (tj. v podstatě akceptace strukturalistického pohledu). V tomto ohledu PKŠ tradiční strukturalistický pohled víceméně převrací. Konotace nejsou doplňkem, ale velmi často tou podstatnější složkou významu (viz níže Vaňkové analýzu lexému *srdce*). Problém druhý nás přivádí k otázce hranic a kontrolovatelnosti expanze takového encyklopedického popisu a podobně jako v případě strukturalismu k otázkám badatelské procedury, resp. mechanismům modelování sémantické reprezentace.

Jak jsme uvedli výše, proponenti PKŠ a obecněji encyklopedicky orientovaní sémantikové vidí sílu encyklopedických modelů významu v adekvátnosti a komplexnosti (a snad i explicitnosti) takového modelu při explikaci velké variability dat. Encyklopedické modely překračují rámce doslovnosti a jsou schopny zpracovávat i „nedoslovný“, ale obecně srozumitelný segment mezilidské komunikace. Zároveň jsou však vždy vystaveny rizikům a s nimi spojené kritice, které jsme zmínili již výše: nejazykovědnost popisu (heterogenita z hlediska modelační dělby práce), subjektivita a špatná kontrolovatelnost při konstrukci modelu, modelační náročnost (dynamika významu, jeho probabilistický charakter, potenciální otevřenost významového potenciálu, otázka strukturovanosti modelu lexému), to vše bývá považováno za kritická místa encyklopedické sémantiky. Encyklopedický přístup PKŠ se na tato rizika snaží reagovat variabilní nástrojovou sadou umožňující – podle našeho názoru – vytvářet kontrolovatelné modely, jež těmto výtkám odolávají. Především je ale zajímavé, že pokud jde o repertoár procedur při konstrukci těchto modelů, jedná se o mechanismy, které se nijak zvlášť neodlišují od prostředků využívaných ve strukturalistické sémantice.

Jednou ze základních procedur při stanovování konotací je zjišťování kolokací lexémů a frekvence jejich výskytu z hlediska tematické orientace textu.

36 Např. Langacker (2008) encyklopedickou povahu významu strukturuje v tomto ohledu do čtyř kategorií: „conventional, generic, intrinsic and characteristic type of knowledge“.

O důležitosti syntagmatického aspektu jazyka hovoří přitom opakovaně Blanár (1984) nebo třeba Dolník (1990), oba právě v souvislosti s aktivizací sémantického potenciálu lexikálních jednotek, tedy při explikaci modelační relevance těch prvků, které řadili ke kognitivnímu obsahu lexikální jednotky, kognitivistických konotací. Blanár v této souvislosti navíc jasně upozorňoval na důležitost sociolingvistických a kulturních kritérií při stanovování domény popisu lexikální jednotky (sociolekt, kulturní pozadí), spolu s Dolníkem pak zdůrazňovali podstatný komunikační aspekt jazykovědného popisu. Tato syntagmatická/kolokační metoda pro identifikaci konotací je velmi dobře objektivizovatelná a na základě tematické analýzy textu a sémantické analýzy kolokátu lze navrhnout ustálené sémantické rysy lexikálních jednotek. Taková analýza samozřejmě může nabídnout různé úrovně obecnosti (*srdce* s konotací „sídlo citu“, případně *srdce* s kontextovou konotací „statečnost/zbabělost“, srov. Vaňková a kol. 2005, s. 256–257). Při uvažování o sémantických doménách lze v této souvislosti úspěšně využít koncept i ve strukturalismu užívaných onomaziologických kategorií. Také další procedury objektivizace konotace nacházejí své využití již v kontextu strukturalistické sémantiky. Představuje ji analýza polysémických jednotek (srov. např. zmínku ve Filipec – Čermák 1985, s. 70) nebo analýza derivačních vztahů (obojí lze nalézt, ovšem z jiných teoretických pozic, např. v Jordanskaja – Mielczuk 1988). Sem lze zařadit i mechanismus tzv. diagnostické otázky, užívaný standardně ke škálování sémantické „normality“ konstrukcí a stanovování povahy tzv. semantic traits (srov. Cruse 1997, s. 16). Častým zdrojem, který poukazuje jak na intersubjektivitu, tak zakotvenost konotací, je analýza frazémů, folklórních textů (např. přísloví) apod. Tato oblast slovní zásoby, tvořící část jejího jádra, představuje spolu s texty uměleckými jak výrazně konvenční (avšak v jistém smyslu „folkovou“, neobjektivizující), tak výrazně kreativní a okazi-onální sémantickou oblast se silným „symptomatologickým“ potenciálem. Všechny zmíněné mechanismy jsou navíc interpretovány na pozadí jedné ze základních opozic funkčního lingvistického strukturalismu – opozice centra a periferie, která umožňuje škálovat hodnotu konotací a budovat tak obraz stereotypu dané lexikální jednotky.

To, co tedy považujeme za podstatné, je zjištění, že z tohoto úhlu pohledu lze vnímat kognitivistickou analýzu PKŠ jako vytěžování implicitního potenciálu strukturalistické metody (a možná domýšlení jeho ideologických postulátů). Vnímáme metody PKŠ jako překročení jistých metodologických

omezení propagovaných uvnitř československého strukturalismu (preference jistých kontextů jako bezpříznakových, redukcionistický postulát metajazyka), jako expanzi metody do teritorií, kde může posloužit jako dobrý nástroj k odvážnějšímu řešení podstatných problémů. A právě v tomto ohledu je možná zajímavé soustředit pozornost na případné kontinuity a inspirace, které lze ve vývoji československé a následně české lexikální sémantiky nalézt.

5 ZÁVĚR

Cílem této studie bylo poukázat na určité styčné body mezi modelačními postupy v pracích strukturalisticky orientovaných československých lexikálních sémantiků a postupy v pracích z okruhu kognitivního přístupu, jež jsme označili jako přístup pražské kognitivní školy. Zvolené historické hledisko nabídlo materiál k případné interpretaci situace v československém a českém lingvistickém prostoru na pozadí soudobých procesů odehrávajících se ve světovém kontextu dané jazykovědné oblasti (Swiggers 2010 o *itemizing* a *typologizing*). Ambice však byla primárně teoretická. Prostorem srovnávání se stal spor o hranice mezi slovníkem a encyklopedií a „hypotéza“, pro kterou jsme se pokusili nalézt oporu, nás dovedla k následující obecnější úvaze: nebylo by možné vnímat naplnění strukturalistického plánu do jeho nejkrajnějších důsledků v materiálové evidenci jako výsledkově ekvivalentní s ambicí encyklopedické kognitivní sémantiky? Neposkytlo by důsledné uplatnění tohoto postupu, tedy zohlednění veškeré textové evidence, v konečném výsledku obraz velmi podobný těm, které nacházíme v pracích z kognitivní lexikální sémantiky? Nezas­tíráme, že ideologicky se dané přístupy (někdy opatrně, někdy razantněji) rozcházejí. Nahlédneme-li však optikou fúzujících přístupů (srov. např. Eco 1984 nebo 2004) československo-český jazykovědný prostor sledovaného období, zdá se nám – v intencích výše uvedených poznámek – tato pozice jako hájitelná. Zároveň nám poskytuje zajímavý materiál pro úvahy o fundamentech lexikálněsémantických teorií.

III O víceznačnosti

V komedii *Holky z porcelánu* Dagmar Veškrnová na dotaz postaršího pána pejskaře *Slečno, to máte psa?* odpovídá: *Ne, velblouda*. A pán dotčeně reaguje: *No dovolte, já se vás slušně ptám, jestli je to pes, nebo fena*. Podstatou nedorozumění je jednak polysémie slova *pes*, které funguje v dané taxonomii na dvou místech, a jednak rozdílná básová úroveň abstrakce (Rosch 1978, s. 2008) pro oba mluvčí. Zatímco Veškrnovou v roli Dany pejskové vůbec nezajímají a pejska si půjčila jen proto, aby udělala dojem na chlapce, který se jí líbí, dotčený dotyčný je opravdu pejskař, který právě použil osvědčenou formulku k otevření konverzace s dalším pejskařem. Jako „odborník“ se pohybuje na nižší úrovni abstrakce, kde je už atributů odlišujících daný koncept od jiných členů téže kategorie mnohem méně a kde jsou v podstatě redukovány na jediný, kterým je pohlaví.

Podobně větu *Ten má dneska ránu* můžeme interpretovat nejen jako ironickou narážku na něčí vzhled, ale v kontextu plážového volejbalu také jako obdivný komentář. Když profesor na jedné nejmenované katedře nahlásil, že má rozbitou zásuvku, asistentka volala elektrikáře, zatímco zapotřebí bylo truhláře. *Novinky.cz* v období prohibice dvojznačně psaly, že *metanol přebil volební kampaň a mohl by otrávit i voliče*. Polysémie, jeden z druhů asymetrie mezi významem a formou, kdy jedné formě (v případě lexika slovu) odpovídá více navzájem souvisejících významů, je nejen zdrojem potenciálních nedorozumění, ale může být i zdrojem jazykových hříček, tedy podstatou jazykového humoru.

Totéž ovšem lze říci o homonymii, tedy situaci, kdy mezi jednotlivými významy žádná souvislost není. Nový zámek koupil nejen Jan Starší ze Žerotína, ale asi někdy každý z nás. U Cimrmanů najdeme jak větu (1a) či (1b), kde slovní hříčky stojí na výrazech polysémických, tak větu (1c), kde je podstatou verbálního humoru slovo homonymní:

1.
 - a. *Pokud Cimrman uváděl hru vlastní, počítal s tím, že jeho soubor je **omezený**.*
 - b. *Cimrman neměl v podniku příliš dobrou pověst a **platil tu za největšího pijana**.*

- c. *Hej, steward, tamhle stojí. Ten s těmi Uhry.
Ne ten uhrovatý. Ten mezi těmi Maďary.*

Jak u polysémie (2a), tak u homonymie (2b) je navíc možné uplatnit jedno z důležitých kritérií (Cruse 2006)¹ pro zjištění autonomie určitého významu víceznačného slova: současná aktivace dvou autonomních (tj. neslučitelných) významů vyvolá zeugma, tedy významovou anomálii:

2.
a. *Přešel mlčky naši námitku a vchod do svého domu.*
b. *On líčil pasti a já zas svoje dojmy z dovolené.*

Tato kapitola má dvojí cíl:

1. Po shrnutí obecně uváděných rozdílů mezi homonymií a polysémií postupně ověřovat, zda „formální a vnější ukazatele“ (Filipec – Čermák 1985, s. 139) důležité pro rozlišování jednotlivých významů polysémického lexému platí i pro výrazy homonymní. Tyto ukazatele podle Filipce a Čermáka (s. 138–139) jsou:

- a. hledisko gramatické (morfologické a syntaktické);
b. distribuce a frekvenční charakteristika;
c. stylistická charakteristika;
d. hledisko slovtvorné.

2. Dokumentovat paralely mezi tradičním českým přístupem k víceznačnosti (Filipec – Čermák 1985) a některými myšlenkami formulovanými v rámci kognitivní lingvistiky (Fillmore 1975, 1982; Cruse – Croft 2004; Lakoff – Johnson 1980; Bybee 1985; Janda 2010), která má k této problematice hodně co říci.

¹ Jelikož centrálním tématem této práce je vztah mezi polysémií a homonymií, nevěnujeme se podrobněji problematice identifikace hranic jednotlivých významů polysémických lexémů a autonomie těchto významů; pracujeme pouze s kritériem zeugmatu. Více o této problematice Cruse – Croft (2004).

1 POLYSÉMIE, NEBO HOMONYMIE?

Tradiční lingvistická literatura vidí rozdíl mezi polysémií a homonymií v tom, že „na úseku slovní zásoby je homonymie problémem hlavně v lexikografii při rozlišování od polysémie, tj. zda jde o jeden lexém, nebo různé lexémy“. (Filipec – Čermák 1985, s. 141) Jinými slovy lexikograf se musí rozhodnout, zda pro dané slovo zavede jedno slovníkové heslo (polysémie), či hesel více (homonymie). Ze synchronního hlediska je důležité, zda mezi jednotlivými významy existuje nějaká souvislost (tamtéž). Striktní uplatňování tohoto hlediska je však značně obtížné, neboť předpokládá identifikaci společných významových rysů pro jednotlivé významy, které by navíc měly v jazykovém společenství obecnou platnost.

Často je proto pohled synchronní doplňován pohledem diachronním: v prototypickém případě jde u polysémie původně o jedno slovo, které bylo procesem větvení významu obohaceno o významy další, zatímco u lexikální homonymie jde původně o dvě různá slova, která se vlivem fonetických změn k sobě přiblížila natolik, že již nejsou formálně odlišitelná. V některých případech jde o shodu pouze ve výslovnosti (např. *let/led; ves/vez; řít/řid; kúra/kúra*), pak mluvíme o homofonii, nebo jen v pravopise, pak jde o homografii (*proudit, panický*). Ve velké většině však jde o shodu v obojím.

Prototypickým příkladem jsou slova pocházející původně z různých jazyků. V češtině taková slova samozřejmě najdeme, jsou ale mnohem méně častá než například v angličtině, kde byl vliv ostatních jazyků silnější:

- *rys1: druh kočkovité šelmy; všeslovanské;*
- *rys2: charakteristický tah; vlastnost; z něm. Riss („trhlina“); nákres; ryska od reissen („rýsovat“); kreslit; trhat, jež souvisí s angl. write („psát“). (Rejzek 2001)*

Podle Rejzkova *Českého etymologického slovníku* (2001) jde dále například o výrazy *atlas, balík, bar, bob, cent, cvrček, drát, džin, golf, klika* („štěstí“), *kolej, kopa, lenoch, los, lux, novela, nýt, pas, pasovat, patka, plát, puk, role, rum, stát* nebo *šik*.

Jindy jde o různá slova slovanského původu, která foneticky splynula (*bez, hrana, jeřáb, kynout, lekat, líčit, líska, kozák, krákat, kuba, mol, mořit, pálit, pět, topit, tříslu, znak*). Existuje však řada dalších nestandardních případů, které jsou

jako homonyma také klasifikovány. Kromě nejasné etymologie u jednoho členu homonymního páru (*bašta, hnát*) jsou to zejména ty případy, kdy slovo bylo v obou významech do češtiny přejato z téhož cizího jazyka (*primát, box, šrot, tendr, tuš*); to je pak jako homonymní výraz uváděno bez ohledu na to, zda je v původním jazyce polysémické, homonymní, nebo jde o tvarově odlišná slova. Někdy sice homonyma přišla do češtiny z němčiny, ale němčina byla pouze zprostředkujícím jazykem (*dáma, lokál, takt, raketa, pilot*). V dalších případech došlo u českého slova k významovému posunu právě na základě analogie s němčinou (*zámek*,² podle Rejzka i *jitro* ve významu „míra“). Infinitiv *kout* byl podle Rejzka vytvořený analogicky ke *kuju, kuješ* (↓*kovat*), *závod* ve významu „podnik“ je sice výpůjčka z ruštiny, ale má „původ stejný jako u ↑*závod1*, tedy „co je zavedeno““ (Rejzek 2001, s. 735). Pokračovat by bylo možné, i když zřejmě bez valného užitku – typy homonym se ve slovnících neuvádějí.³

Větší problém nastává, když je splynutí formy doprovázeno přiblížením se obou významů. Kromě příkladů uváděných Filipcem a Čermákem (např. *jeřáb*) zmiňme substantivum *cvrček*, jehož význam „trpaslík“ pochází z německého *Zwerg*, „s formálním [nejen!] připojením k *cvrček1*“ (Rejzek 2001). Synchronní hledisko pojetí rozdílu mezi homonymií a polysémií tu, podobně jako v případech takzvané rozpadlé polysémie,⁴ koliduje s hlediskem diachronním. Jak Filipce s Čermákem (1985, s. 141) konstatují, „v slovnících (potom) dochází k různým a často nejednotným úpravám.“

Rozumí se přitom jaksi samo sebou, že k přiblížení se obou významů může docházet pouze v případě úplné homonymie, nikoliv částečné, kdy ke shodě formy nedochází v celém paradigmatu určitého výrazu, ale jen v některých náhodných tvarech. Petkevič (2012) pak mluví o tvarové víceznačnosti, často slovnědruhové, a to zejména v souvislosti s disambiguací při automatickém morfologickém značkování českého jazykového materiálu v průběhu vytváření korpusů češtiny (více Petkevič – Rosen 2011). Někdy může být

2 Dle Rejzka *zámek2* „šlechtické sídlo“ přeneseně od *zámek1* podle něm. Schloss, které má také oba významy. Vlastně „uzavřená, opevněná budova“.

3 Typologie homonym viz Filipce – Čermák (1985, s. 141–142); Karlík – Nekula – Pleskalová (2002, s. 169–170); Havlová (1999).

4 Dva významy původně polysémického slova se od sebe vzdálily natolik, že mluvčí jazyka již mezi nimi žádnou souvislost nepocítují (dle Filipce a Čermáka *pokoj; pero; stát* ve významech „pozice“ a „cena“; *záloha*).

kvůli slovnědruhově homonymním výrazům dvojznačná celá věta nebo její část (3a, 3b), zvláště pokud jich následuje více za sebou, jindy jde opravdu jen o problém s automatickým značkováním (3c, 3d). Lidský mozek by totiž bez problémů rozhodl už na základě kontextu věty, o který význam se jedná:

3.
 - a. *Muži se zdáli zdraví.*
 - b. *Ta je teda spíš má.*
 - c. *Žádný omyl se nedá zastříť.*
 - d. *Má zaječí úmysly.*
 (Petkevič 2012)

Právě nahodilost splývání forem v případě homonymie vede lingvisty k tomu, že lexikální homonymii považují za spíše okrajovou záležitost „izolovaných jazykových forem“ (Filipec – Čermák 1985, s. 141), zatímco při polysémii se buď snaží identifikovat významové rysy společné oběma významům polysémického výrazu (slovy Filipce a Čermáka jednotlivým *lexiím*),⁵ a/nebo, a to je i případ lingvistických přístupů kognitivních, systematizovat typy vztahů mezi jednotlivými významy polysémického výrazu. Podívejme se nyní na to, jak bývají vztahy mezi jednotlivými významy u polysémie popisovány v lingvistické literatuře.

2 VZTAHY MEZI JEDNOTLIVÝMI VÝZNAMY POLYSÉMICKÉHO LEXÉMU⁶

Cruse (2011) o víceznačnosti pojednává jako o kontextové variabilitě slovního významu. Rozlišuje přitom mezi polysémií lineární a nelineární (s. 115).

V případě *lineární polysémie* jde o to, že jeden význam daného výrazu je v určitém smyslu specializací druhého významu tohoto výrazu. Jedná se vždy o určitou taxonomii, v níž jeden výraz funguje na dvou úrovních abstrakce.

5 „Lexikální jednotka jako polysémický lexém je čtyřstupňový útvar zahrnující tolik různých monosémických základních lexikálních jednotek (ZLJ), lexií [...], kolik má různých významů.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 28)

V úvodu zmíněný příklad dvojznačnosti slova *pes* by byl podle Cruse případem *autohyponymie*.⁷

4.
 - a. *Majitelé psů a koček musí své mazlíčky zaregistrovat.*
– šelma ochočená k hlídání, lovu ap. (SSČ)
 - b. *To není pes, to je fena.*
– samec psovité šelmy (SSČ)

Cruse uvádí i další příklad, který rovněž funguje jak pro angličtinu, tak pro češtinu:

5.
 - a. *V den operace nesmíte nic pít.*
– polykat tekutinu, nápoj (SSČ)
 - b. *Dnes nebudu pít, dám si jen pomerančový džus.*
– požívat alkoholický nápoj (SSČ)

- 6 Jelikož Cruse postupuje striktně synchronně, v jeho výčtu chybí tradičně uváděné procesy změny významu, jako jsou *specializace* a *generalizace* významu (Karlík a kol. 2002, s. 151), *pejorace* a *ameliorace* (Campbell 2000), jejichž je polysémie často důsledkem. Tyto procesy jsou záměrně ignorovány i v tomto příspěvku, vzhledem k jeho rozsahu a zaměření. Kognitivní sémantika nicméně nabízí zajímavé přístupy ke studiu zákonitostí významových posunů či obecněji jazykových změn. Jednou takovou je gramatikalizační postup (srov. Fried 2009), který k polysémii může vést. O vztazích mezi významy polysémického lexému z pohledu kognitivní lingvistiky dále srov. též případové studie (např. Lakoff 1986, Gries 2006, Kudrnáčová 2010 a řada dalších).
- 7 Podle Roschové (1978, 2008) existuje v taxonomii určitá úroveň abstrakce, která má speciální kognitivní status – *základní (bázová) úroveň abstrakce*. V hyponymické taxonomii se jedná o 1. nejobecnější klasifikační úroveň, na níž předměty v rámci kategorie sdílejí velké množství atributů; 2. nejobsažnější kategorie, v nichž budou tvary předmětů vykazovat velkou míru podobnosti oproti vyššímu stupni abstrakce; 3. nejvyšší úroveň, na které lze popsat polybová schémata, tj. typický způsob zacházení s předměty v rámci kategorie. Výrazy pro kategorie z bázové úrovně abstrakce se používají pro nejběžnější, každodenní referenci, a pokud výraz funguje na dvou rovinách, může být rozdílná interpretace toho, která z těchto rovin je základní, zdrojem nedorozumění (viz věta pronesená Danou). Jindy způsobují problémy rozdíly mezi jednotlivými jazyky. Příkladem může být věta *mám ptáka* z pera anglického studenta češtiny jako cizího jazyka v eseji o rodině a domově. V taxonomii domácího zvířectva je pro rodičeho mluvčího angličtiny výraz *pták* bázová, základní úroveň abstrakce užívaná v běžné komunikaci, v protikladu třeba k psovi, kočce či jinému domácímu zvířectvu. V češtině vyvolává tento výraz, zejména v singuláru, aktivaci významu sekundárního, proto se mu v běžné referenci vyhneme a použijeme místo něj výraz z nižší úrovně dané taxonomie: *Mám andulku, papouška* atd.

Dalším lineárním vztahem mezi významy polysémického výrazu je *automeronymie*. V tomto případě určitý výraz označuje jak celek, tak určitou jeho část. Anglický příklad, který Cruse (s. 116) uvádí, opět platí i pro češtinu:

6.
 - a. *Sundali jsme dveře z pantů.*
– zařízení uzavírající otvor pro vstup do ohraničeného prostoru (SSČ)
 - b. *Vešli jsme těmito dveřmi.*
– otvor s tímto zařízením (SSČ)

V obou případech je splněno kritérium pro zjištění autonomie určitého významu daného lexému, tedy kritérium zeugmatu:

7.
 - a. *Psi jsou těžší než fenky, ale šlechtí se snáze než kočky.*
 - b. *Sundali jsme dveře z pantů a pak jimi vešli.*

Základem *nelineární polysémie* (Cruse 2011, s. 117) jsou metaforické a metonymické posuny významu.

Metafora bývá tradičně v jazykovědě označována jako přenos významu na základě vztahu podobnosti (z řeckého *metapherein* „přenášet“). I zde současná aktivace původního a přeneseného významu vede k zeugmatu:

8.
 - a. *Zamrzla labská vodní cesta a můj počítač.*
 - b. *Stáhnul si kalhoty a virus.*
 - c. *Zasklil okno a příjezd tchyně.*
 - d. *Letím do Anglie, ale před tím na kosmetiku.*
 - e. *Žere knedlíky a Beatles.*
 - f. *Plnil úkol a kád'.*
 - g. *Zavři hubu a dveře.*⁸

8 Uznáváme, že tento příklad se od ostatních liší: spojení *zavřít hubu* je idiomatičké (lingvisté mluví o *ustálené metafoře*). Existuje též řada dalších případů zeugmatu, kdy sloveso je v jedné z interpretací součástí ustáleného spojení: *chovat prase a nenávisť*; *chytit tři pstruhy a rýmu*; *koupit kilo brambor a tři facky*; *vzít šest kapříků a nohy na ramena*. Idiomatičké je i spojení *mít glanc* z reklamy na časopis Glanc: *Kupte si Glanc, ať o něj nepřijdete*.

Metonymie je pak přenos významu na základě vztahů pojmové souvislosti (z řeckého *meta* „za“ a *onoma* „jméno“). Filipec a Čermák (1985) uvádějí velmi detailní výčet typů metonymických vztahů (s. 115–120) a za typ metonymie považují, stejně jako Lakoff a Johnson (1980), i synekdochu,⁹ tedy posun významu na základě metonymického vztahu (část za celek a naopak) nebo vztahů hyponymických (druh za rod a naopak).

Věnujme nyní pozornost těm výrazům, které mají jak metaforické, tak metonymické užití. Jedná se především o výrazy označující části lidského těla, z nichž u některých byly významové posuny již natolik konvencionalizovány (lexikalizovány), že se tyto nové významy dostaly i do slovníků. Příkladem jsou substantiva *hlava* a *tvář*:

9.
 - a. Metafora: *Přál bych si, aby **hlava státu**¹⁰ byla zvolena přesvědčivou většinou.* (mf980121)
 - b. Metonymie (synekdocha): *Když se dá **víc hlav** do kupy, podaří se třeba i skvělá věc.* (md060930)
 - c. Metonymie (synekdocha): *Republikový průměr přesahuje 6000 korun na **hlavu**, u nás je to jen dva a půl.* (bl980509)

10.
 - a. Metafora: *Máte však za sebou už deset úspěšných let, ve kterých se výrazně změnila **tvář** obce.* (pr000525)
 - b. Metonymie (synekdocha): *Ve sněmovně je řada nových **tváří**.* (blne9842)
 - c. Metonymie (synekdocha): *V roce 1969 ji režisérka Vlasta Janečková, jako neokoukanou hezkou **tvářičku**, obsadila do této slavné hudební pohádky.* (chll0102)

9 Filipec a Čermák (1985, s. 110) mluví o metonymii kvantitativní.

10 Lze namítnout, že je sporné považovat užití *hlava státu* za metaforické, neboť podobnost funkce je možné považovat za jistý druh souvislosti, tedy přenos metonymický. Ač uznáváme existenci případů obtížně klasifikovatelných (srov. např. Cruse – Croft 2004, s. 217–220), metonymii jsme zde ochotni vidět pouze ve vztahu *hlava–intelligence* a spolu s Peprníkem (1992, s. 81) a Čermákem (2010, s. 76) považujeme tyto příklady za metaforické z důvodů uvedených dále v podkapitole 3, pozn. pod čarou 23.

Příklad (10c) dokumentuje metonymický posun u zdrobněliny. V něm jde, podobně jako ve větě (11b), o synekdochu, na rozdíl od příkladu (11c), kde výraz pro část těla nereprezentuje celek, ale aktivitu, která je s touto částí spojená.¹¹ Zdrobněliny mohou nicméně mít i význam metaforický, jak ukazují příklady (11a) a (12a):

11.

- a. Metafora: *Místo jediného rohlíčku si můžete dopřát celý talíř zdravějšího cukroví – **pusinky**, oříškové lupínky, perníčky.* (bl971222)
- b. Metonymie (synekdocha): *Zdeněk je prostě **pusinka** zlatá, milovaná, talentovaná po všech stránkách. Musí ale mít vedle sebe advokáta, který by byl čistý člověk a hlídal by ho.* (ref19337)¹²
- c. Metonymie: *Nechá se chovat, směje se, dává jim **pusinky** a prsty do pusy.* (ref19904)

12.

- a. Metafora: *Dodnes opatruji dvoulitrový bílý porcelánový hrnec s **hubičkou**, ale bez ucha.* (db040925)¹³
- b. Metafora: *Díky tomu, že ve většině případů operátorka po nalezení čísla na obrazovce přepíná na automat, kterému tu říkáme **plechová huba**,¹⁴ může za hodinu vyřídit průměrně 70 dotazů.* (pr000812)
- c. Metonymie (synekdocha): *Že je Robbie Williams (29) **huba nevymáchaná**, to ví každý.* (bl030802)
- d. Metonymie (synekdocha): *Jinak, ačkoli **plechová huba**, byl snílek, proto také jeho první kluk se jmenoval Blahomil.* (ohlédnut)

11 Kolokační profil substantiv *pusa* vs. *pusinka* v tomto významu systematicky nebyl zjišťován, rozdíl však ukazuje už pohled do frekvenční distribuce obou substantiv v korpusu SYN-2009PUB: *pusa* je například *pořádná, obrovská, přátelská, letmá, mlaskavá, vousatá* a dokonce *ministerská*, zatímco substantivum *pusinka* v tomto významu většinou není v korpusu SYN-2009PUB adjektivně modifikováno (*posílám ti sladkou pusinku*).

12 *Pusinka* se objevuje i v českém překladu věty z Lakoffa a Johnsona (1980, s. 37): *She is just a pretty face* je přeloženo jako *Ona je prostě jenom taková pěkná pusinka* (Lakoff – Johnson 2002, s. 51). V korpusu SYN2009PUB se nicméně s adjektivem *pěkný*, případně *hezký* objevuje v tomto metonymickém významu jen substantivum *tvářička* (10c výše).

13 V případě slova *hubička* je zřejmě posun dvojí: jak metonymický k významu „polibek“, tak metaforický na základě tvarové podobnosti.

14 Může též označovat telefonní záznamník.

Metonymické (nikoliv ovšem metaforické) užití výrazu *huba* zmiňuje i SSČ („3. ob. expr. *člověk – různých vlastností: mlsná, drzá, nevymáchaná huba*“),¹⁵ stejně jako všechny výše zmíněné metaforické příklady zdrobnělin. Ostatní metonymická užití výrazů pro části těla (ve smyslu část za celek) se už ale do SSČ nedostala, ať už pro svou vulgaritu, nebo z jiných důvodů. Výrazy *jazyk* a *ucho* najdeme v SSČ pouze v metaforickém užití, *mozek* ani tam:

- 13.
- a. Metafora: *Vedle Davida Beckhama, jemuž dělá pomyslení Adidas a píše mu na **jazyk** boty například jména jeho synů, se řadí ještě další Češi.* (bl040618)
 - b. Metafora: *Zvláštní roli zde hraje katolické voličstvo, které volí většinou demokraty, ale mohlo by být **jazyčkem** na vahách při příštích volbách.* (resp0132)
 - c. Metonymie (synekdocha): *Bizarní scény zažívají horší bačové či nížinní pastevcí ovcí a koz, když k nim na salaš zavítá delegace francouzských a britských znalců sýra v naleštěných střevicích v očekávání objevení nového, západoevropským **jazyčkům** neznámého sýra.* (mf020302)
 - d. Metonymie (synekdocha): *Zlí **jazykové** tvrdí, že tímto praktickým nápadem by byli potěšeni i mnozí členové našich zákonodárných sborů.* (bl980116)¹⁶
- 14.
- a. Metafora: *Někteří z nich nožikem odřezávají **ucha** kabelek, a uloupí tak celou tašku.* (mf041214)
 - b. Metafora: *Ledová bílá káva za 22 Kč ve sklenici s **ouškem** se třemi kostkami ledu měla přiměřenou kávovou příchutí.* (refl9836)
 - c. Metafora: *Olej se totiž do vlasu buď ani nedostane – je to totiž stejné, jako kdyby se někdo pokoušel prostrčit silnou vlnu **ouškem** malé jehly, nebo olej zatíží vlasy tak, že zplihnou a ztratí svůj lesk.* (mf990529)

15 V SYN2009PUB najdeme v těchto kolokacích i substantivum *pusa*, SSČ nicméně u něj tento význam neuvádí.

16 Metonymické je i užití slova *jazyk* jako soustavy „vyjadřovacích a sdělovacích (znakových) prostředků vlastní určitému společenství“, které ovšem v SSČ najdeme.

- d. Metonymie (synekdocha): *Jsmo pro ně pořád jen ucha z Východu.* (mf000926)
- 15.
- a. Metafora: *Sestava tria se proměnila, nicméně mozek kapely a frontman Franz Treichler nadále třímá v rukách otěže a připravuje šesté studiové album.* (mf000520)
- b. Metonymie (synekdocha): *Už takhle si rektor UK stěžuje na odliv mozků z vysokého školství.* (hn980514)

Případ (13d) ukazuje, že s významovým posunem může dojít ke změně flexe, konkrétně původně neživotné substantivum může získat životné skloňování. Plurálový tvar *ucha* (14a, 14d) se zase vzdálil původnímu duálovému tvaru *uši* pro doslovný význam daného výrazu. Takový posun je zcela legitimní, u Filipce a Čermáka (1985, s. 138) je *hledisko morfologické* spolu s *hlediskem syntaktickým* dokonce uvedeno jako první hledisko (*gramatické*) pro rozlišování významů u polysémických výrazů.¹⁷

Je pravdou, že žádný příklad zeugmatu při současné aktivaci doslovného a metonymického významu slova už Cruse neuvádí, což může naznačovat, že metonymické významy jsou mnohem méně ustálené než významy metaforické. V řadě případů musí být adjektivně modifikovány (např. *huba nevymáchaná; pravá ruka; zlí jazykové*).¹⁸ Důvodem pro obtížnost najít dobrý český příklad může být také to, že při metonymickém posunu významu dochází ve flektivním jazyce často ke změně formy, tj. například k přidání přípony (*zrzek,*

17 Pro nerodilé mluvčí češtiny bývají kamenem úrazu zejména situace, kdy „různé významy slov jsou charakterizovány rozdíly v zastoupení čísla, tzv. počitatelnost“ (Filipce – Čermák 1985, s. 45). Ta není v češtině gramatickou kategorií, a proto není uváděna ve slovnících, což způsobuje problém neslovanským studentům češtiny jako cizího jazyka. Následující věty pocházejí z testů pokročilých britských studentů češtiny (Martinková 2009a) na tvar genitivu po neurčitěm kvantifikátoru: *Poprosila sousedku o trochu čoček. Babička bere hodně prášku. Na týmy čekala 32 km dlouhá trať a mnoho disciplíny.*

18 Je zajímavé, že výraz *ruka* má v češtině spíše jen metaforické užití: *Těž se mi líbila mohutnost Big Benu. Jeho minutová ručička měří okolo 4 metrů.* (vesl9906) *Že by do Bruselu konečně dorazila neviditelná ruka trhu?* (www.ceskapozice.cz). Pro ruku význam „pomocník“ neuvádí ani SSČ, najdeme v něm pouze slovní spojení *požádat někoho o ruku*. Spojení *pravá ruka* či *prodloužená ruka* jsou dle našeho soudu také spíše metaforou než synekdochou. Výraz pro dolní končetinu se v přeneseném významu objevuje pouze ve spojení *ani noha*, které funguje jako intenzifikátor negace, tj. ani zde se o synekdochu dle našeho soudu nejedná.

blondýna, hubeňour). Kognitivní lingvistka Laura Janda se zabývá právě těmito metonymickými posuny u odvozenin a v podstatě nepřímo svou studií (2010) otevírá otázku, co vše jsou lingvisté za metonymii ochotni považovat. Je to ostatně právě kognitivní lingvistika, která přišla s novým pohledem na metaforu i metonymii.

3 METAFORA A METONYMIE V POJETÍ KOGNITIVNÍCH LINGVISTŮ

Lakoff a Johnson (1980) vystoupili proti tvrzení, že metafora je pouze záležitostí izolovaných slov. Podle nich je podstatou metafory „chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci“ (2002, s. 17). Metaforou nazývají takový vztah mezi dvěma různými konceptuálními oblastmi, zdrojové a cílové, kdy stejným způsobem, jakým mluvíme o jedné oblasti (*zdrojová oblast*), mluvíme i o oblasti jiné (*cílová oblast*), a to prostřednictvím tzv. *korespondencí* (Cruse 2006, s. 31).¹⁹ Vztah mezi zdrojovou a cílovou oblastí bývá označován jako *mapování* (*mapping*). Termín *metaforický výraz* pak není rezervován jen pro slovo, ale označuje takový jazykový výraz (slovo, fráze nebo větu), který je povrchovou realizací mapování mezi oběma konceptuálními oblastmi. (Geeraerts a kol. 2006, s. 186)²⁰ Je přitom typické, že zdrojovou oblastí bývá oblast velmi konkrétní a dobře strukturovaná, zatímco oblastí cílovou je nějaký abstraktní, často složitý a obtížně uchopitelný koncept. Slovy Vaňkové, „metafora umožňuje jazykově uchopit i takové poznatky, které nejsou zatím pojmově zvládnuty, umožňuje formulovat nové, rodící se poznatky s větší volností.“ (Vaňková a kol. 2005, s. 97–98) Strukturace takového složitého konceptu skrze něco nám blízké nám umožňuje o tomto konceptu nejen mluvit, ale lépe ho také chápat, ne-li podle této metafory také jednat.²¹

19 „The basic idea is that metaphor is essentially a relation between conceptual domains, whereby ways of talking about one domain (the ‚source domain‘) can be applied to another domain (the ‚target domain‘) by virtue of ‚correspondences‘ between the two.“ (Cruse 2006, s. 31)

20 „The term ‚metaphorical expression‘ refers to a linguistic expression (a word, phrase or sentence) that is the surface realization of such a ‚cross-domain mapping‘.“ (Geeraerts a kol. 2006, s. 186)

21 Odtud naše výhrady k českému překladu názvu knihy *Metaphors We Live By* jako *Metafory, kterými žijeme*. Není snad, vzhledem k obsahu knihy, výstižnější název *Metafory, podle kterých žijeme?*

Podívejme se na konkrétní příklad. Jedna z ontologických metafor – LÁSKA JE CESTA – má následující povrchové realizace: *Jsme na rozcestí. Musíme teď každý jít svou cestou. Teď už se nelze vrátit. Myslím, že tento vztah nás nikam nedovede. Byla to dlouhá, kamenitá cesta. Tento vztah je slepá ulička. Tento vztah ztroskotal.* Cílová oblast koresponduje se zdrojovou oblastí následujícím způsobem: milenci jsou zde cestovatelé, láskyplný vztah je dopravním prostředkem, společné cíle milenců jsou jejich destinacemi, problémy ve vztahu jsou překážkami v cestě a důležité momenty jsou rozcestí – milenci se musí rozhodnout, kam dál půjdou/pojedou.

Korespondence mezi cílovou a zdrojovou oblastí nám často mohou vysvětlit podstatu některých metaforických výrazů. Jak věta *To ti nespolkne.*, tak *To nestrávím.* jsou povrchovou realizací metafory MYŠLENKY JSOU JÍDLO. Rozdíl mezi nimi je dán právě tím, co víme o oblasti zdrojové: polykání je cílená aktivita, nad kterou máme kontrolu, zatímco trávení probíhá nevědomky a většinou déle. Myšlenku mohu vědomě chtít přijmout, ale mé tělo ji prostě přijmout odmítne, tj. nestráví ji. V dlouhodobějším horizontu tak tuto myšlenku přijmout nemohu, i kdybych třeba chtěl. Totéž zřejmě platí o českých slovesech *skousnout* a *překousnout*; to, zda něco budeme schopni skousnout či překousnout totiž není jen záležitostí naší vůle, ale i schopnosti, kterou ne vždy můžeme ovlivnit.²²

Stejně tak nás ovšem může metafora zmást. Věříme-li například, že to, že JAZYKOVÉ VÝRAZY JSOU NÁDOBY PRO VÝZNAM, je pravdou, a nikoliv jen metaforou, že „slova a věty mají význam samy o sobě, aniž by to záviselo na nějakém kontextu nebo posluchači“ (Lakoff – Johnson 2002, s. 23), jinými slovy, když úspěšnou komunikaci považujeme za samozřejmost, můžeme být zklamáni (srov. Reddy 1979 o tzv. *conduit metaphor*).

Zatímco při metafoře využíváme jednu oblast (zdrojovou) jako analogický model ke strukturování našeho pojetí jiné oblasti, čili tento proces zahrnuje dvě různé konceptuální oblasti, metonymie spoléhá na (skutečnou, doslovnou) asociaci mezi dvěma komponenty téže oblasti (Cruse 2011, s. 256), tedy

22 O systematické srovnání metafor v angličtině a češtině se, pokud víme, zatím nikdo nepokusil. Morfologická motivovanost, která je u českého lexika vyšší než u lexika anglického, k tomu přímo vybízí. Je to škoda, protože jistě existují určité kulturní rozdíly. Za analýzu určitě stojí jak zkoumání metafor času, tak další metafory, kde se dá předpokládat společná zkušenostní báze (metafory orientační), stejně jako vliv typologických odlišností obou jazyků na jazykové ztvárnění jednotlivých metafor.

zahrnuje na rozdíl od metafory jen jednu konceptuální oblast. Metonymické mapování pak probíhá v rámci této jedné oblasti, ne napříč několika oblastmi.²³ Metonymie má navíc, jak upozorňují Lakoff a Johnson (2002, s. 50), na rozdíl od metafory „primárně referenční funkci, tj. umožňuje nám použít jedné entity, aby zastupovala druhou“, v kontextu přítomnou.²⁴

Synekdochu pak Lakoff a Johnson označují jako metonymii typu *část za celek* a kromě tohoto typu uvádějí ještě typy následující:

16.
 - a. *Koupil si **Forda**.*
– VÝROBEK ZA VÝROBCE
 - b. ***Nixon** bombardoval Hanoj.*
– ŘÍDÍCÍ ZA ŘÍZENÉHO
 - c. *Neschvaluji to, co **vláda** dělá.*
– INSTITUCE ZA LIDI ZA NI ODPOVĚDNÉ
 - d. ***Bílý dům** na to neříká nic.*
– MÍSTO ZA INSTITUCI
 - e. *At' se **Afghánistán** nestane novým **Vietnamem**.*
– MÍSTO ZA UDÁLOST
 - f. *Ten **BMW** by chtěl pořad každého předjíždět.*
– POUŽÍVANÝ PŘEDMĚT ZA UŽIVATELE²⁵

23 Právě z tohoto důvodu považujeme užití *hlava státu* za metaforické, nikoli metonymické; je zde totiž třeba jak oblasti zdrojové (lidské tělo), tak cílové (stát). Naopak při metonymickém užití *hlava* zastupuje celé lidské tělo, tedy posun funguje v rámci jedné oblasti.

24 Na druhou stranu ovšem Lakoff a Johnson (2002, s. 50) nevyklučují, že i metonymie napomáhá pochopení. Například v případě metonymie ČÁST ZA CELEK určuje, na který aspekt celku se zaměříme. Řekneme-li, že potřebujeme pro náš projekt několik mladých bystrých mozků, užíváme spojení *mladé bystré mozky* k tomu, abychom odkázali na „inteligentní lidi“. Hlavní věc tu není ani tak použít části (mozku), aby zastupovala celek (člověka), jako spíše vybrat speciální charakteristickou vlastnost člověka, totiž inteligenci, která je s mozkem asociována. Podobně píše o aktivaci a *highlighting* dalších oblastí v rámci tzv. *matrix domain* u metonymie Croft (2006, s. 282), který si všímá toho, že synekdocha zdůrazňuje přesně tu doménu, která je pro interpretaci relevantní. Je tedy přirozené, že substantiva užitá metonymicky (synekdocha) jsou modifikována pouze určitými typy adjektiv (viz výše *líná huba*; *huba nevymáchaná*; *zlí jazykové*), a ne jinými.

25 Pro tento typ se nabízí český příklad, který v angličtině nefunguje: *Otáčí se za každou sukni*.

Do slovníku se ovšem opět dostávají jen některé z těchto typů metonymií: jak již bylo řečeno, v SSČ z výše zmíněných najdeme pouze výraz *tvář* a *hlava*, dostat se tam mohou příklady typu VÝROBCE ZA VÝROBEK (*karma*) a typu MÍSTO ZA VÝROBEK, které ale ve velké většině prošly metonymií už ve svém původním jazyce a do češtiny byly adaptovány (*džíny, šampaňské, portské* aj.).²⁶ Je to přirozené; u většiny metonymií se lexikalizace nepředpokládá, zejména kvůli kontextovému omezení užití daného výrazu. Klasickým příkladem takové neuzuální metonymie je situace, kdy se odkazuje ke konkrétnímu člověku a výraz tedy nemá obecnou platnost. Jeden takový Lakoffův příklad v českém překladu (2002, s. 49) zní: *To kuře na paprice u okna chce platit*, kde *kuře na paprice* odkazuje k hostu, který si toto jídlo objednal. V ČNK ale najdeme i další:

17.

Na některých pracovištích je o nemocném hovořeno jako o diagnóze – „ten žlučník“, „ta ledvina“ nebo je mu v čekárně přiděleno číslo a je vyzván ke vstupu do ordinace „jako číslo“, nikoliv jako konkrétní člověk s určitým jménem a příjmením. (SYN spatenko)²⁷

V čem se tedy liší přístup kognitivní od přístupů strukturalistických? Metafora a metonymie v kognitivismu nejsou básnické figury, ale jsou naopak záležitostmi běžného jazyka. Metafora není jen věcí izolovaných slov a jejich významů, ale celého lidského uvažování a prožívání, takže její povrchovou realizací mohou být i fráze, nebo dokonce celé věty. Význam slova není souhrnem významových rysů, ale je chápán na pozadí vyšších celků, kterým se u Lakoffa říká *kognitivní oblasti (cognitive domains)*, ale mohou se objevit i pod jinými termíny. Jedním takovým je termín *rámec (frame)*, uvedený do lingvistiky Charlesem Fillmorem. O tzv. sémantice rámců pojednáme v následující podkapitole.

26 O adaptaci výpůjček více viz Uličný (1998) a Diana Svobodová v tomto svazku.

27 Někdy ovšem i ad hoc případy mohou cestu do slovníku najít, jsou-li dostatečně výjimečné. To je případ substantiva *sendvič*, které si čeština půjčila z angličtiny. Podle velkého oxfordského slovníku (OED) dostaly sendviče jméno po muži jménem John Montagu, čtvrtém Hraběti ze Sandwiche, který v 18. století trávil 24 hodin denně hazardem a nejedl při tom nic jiného, než kusy studeného masa vložené mezi dva krajíce chleba.

4 SÉMANTIKA RÁMCŮ A ČESKÁ LINGVISTIKA

U Fillmora čteme: Termínem *rámec* mám na mysli jakýkoliv systém vzájemně propojených pojmů. Abychom porozuměli každému z nich, musíme znát celou strukturu, jejíž je součástí. Kdykoliv se kterýkoliv z nich objeví v textu či konverzaci, všechny ostatní jsou automaticky nasnadě. (1982, s. 373) Fillmore uvádí jako příklad *Rámec obchodní události*: jak definovat význam sloves *koupit* a *prodat*? (1982, s. 378). Řada anglických sloves je navzájem sémanticky propojena, a to tak, že různými způsoby evokují tutéž obecnou *scénu*. Prvky tohoto rámce jsou:

- a. osoba, která chce vyměnit peníze za zboží (*Kupující*);
- b. osoba, která chce vyměnit zboží za peníze (*Prodávající*);
- c. zboží, které kupující získá či by je mohl získat (*Zboží*);
- d. peníze, které získá prodávající (*Peníze*).

Slovy Fillmora, nikdo, kdo nechápe celou tuto scénu, žádnému z těchto sloves nemůže rozumět. Rámec strukturuje významy slov a slovo evokuje rámec. U Fillmora jde pak na rozdíl od Lakoffova pojetí při popisu lexikálního významu slovesa zejména o to, jak jsou jednotlivé prvky rámce vyjádřeny syntakticky:²⁸

Sloveso *koupit* se soustředí na aktivity *Kupujícího* vzhledem ke *Zboží* (které je obligatorním doplněním, tedy přímým předmětem) a potlačuje *Prodávajícího* a *Peníze*. Tyto nicméně mohou být vyjádřeny jako neobligatorní doplnění slovesa *koupit*. Pokud jsou však *Peníze* uvedeny, musí být nějakým způsobem specifikovány:

18. *Petr koupil knihu (od Pavla za 200 korun / za eura / *za peníze).*

28 Sémantika rámců vychází z ranějších Fillmorových prací o sémantických rolích argumentů slovesa (Fillmore 1968). Myšlenka tzv. *case grammar* nakonec vyústila v tvorbu lexikální databáze angličtiny *Framenet*, která v současnosti obsahuje více než dvanáct tisíc významů slov (dle Fillmora samostatných lexikálních jednotek, tj. lexical units – LU). Organizujícím principem jsou právě rámce; každý význam je totiž definován na pozadí rámce, ve kterém participuje, přičemž u valenčních slovních druhů jsou podrobně popsána syntaktická vyjádření jednotlivých prvků rámce (Fillmore jim říká *frame elements*).

Sloveso *prodat* se soustředí na aktivity *Prodávajícího* vzhledem ke *Zboží*, přičemž *Kupující* a *Peníze* jsou v pozadí.

19.

Pavel prodal knihu (za 200 korun Petrovi).

Sloveso *platit* se soustředí na aktivity *Kupujícího* vzhledem k *Penězům*, *Zboží* a *prodávající* jsou v pozadí.

20.

Petr zaplatil 200 korun (Pavlovi za tu knihu).

Není-li přítomen prvek *Peníze*, jedná se o jiné sloveso, například *dát*. Toto sloveso pak má i jiný valenční rámec; přibývá recipient jako obligatorní doplnění, jež musí být vyjádřeno dativem, nikoliv předložkou *pro* s akuzativem:

21.

*Petr dal knihu Zuzaně / *pro Zuzanu.*²⁹

Pokud však Zuzana není prvním recipientem, ale tím, co lingvisté nazývají benefaktorem, předložka *pro* nejenže přijatelná je, ale je dokonce nutností. Zuzana je však již jen fakultativním doplněním:

22.

*Petr dal knihu Marii *Zuzaně / pro Zuzanu.*

Je více než zřejmé, že Fillmorův přístup má v mnoha aspektech blízko k české lingvistické tradici. Základní valenční vzorce pro nejběžnější česká slovesa najdeme v publikaci *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves* (Svozilová a kol. 1997). Myšlenka valenčního rámce je velmi dobře rozpracována v českých syntaxích jako typologie větných vzorců (Daneš – Hlavsa 1981), v terminologii Grepla a Karlíka (1998) *elementárních větných struktur*, u Panevové (1980) a Sgalla (1998, 2006) pak hraje důležitou roli ve funkčně generativním popisu češtiny, na kterém je založen i *Valenční*

29 V tomto aspektu se sloveso *dát* liší od slovesa *koupit*: *Petr koupil knihu Zuzaně / pro Zuzanu.*

slovník českých sloves (Lopatková a kol. 2008). U Filipce a Čermáka (1985) je *gramatické hledisko*, jak výše zmíněné *morfologické*, tak *syntaktické*, zmiňováno jako kritérium pro rozlišování jednotlivých významů polysémického výrazu na prvním místě: „Rozlišujícím činitelem slov konstrukčního typu je syntaktická a sémantická valence, působící v pozici subjektové (při normálním slovosledu levovalenční) a komplementové (pravovalenční), a to předmětové a adverbialní.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 138) V tom jsou Filipec a Čermák zcela ve shodě s kognitivní tradicí, podle které je u sloves valence často zmiňována jako derivační kategorie (Bybee 1985, s. 83). „Má-li lexém valenci vícerou, slouží její alternativní zapojení v textu často k odlišení polysémie.“ (Čermák 2010, s. 284) Následující užití slovesa *dát* (věta 23) se tak liší od užití téhož slovesa v příkladech (21) a (22), a to jak valenčním rámcem, tak významem:

23.

„*Já to nedám, já to nedoběhnu,*“ *nervuje se dívka z Moutnice.* (mf040802)

Jako další z hledisek, která lze uplatnit při výzkumu polysémie, Filipec a Čermák uvádějí *hledisko distribuční* (1985, s. 138). Ač zdá se Filipec a Čermák vycházejí zejména z distribuce frekvenční a naznačují, že „distribuce je vnějším projevem významu a jeho potence a její popis nemůže nahradit přímý výzkum významu“, distribuci je možno chápat i jako užití výrazu v určitém kontextu (zaměstnanec můžeme podle toho, kde pracují, kolektivně označit jako *personál*, *posádka*, *služebnictvo*, *učitelský sbor* aj.). Když pak o polysémických lexikálních jednotkách Filipec s Čermákem říkají, že „repertoár slovních tvarů těchto jednotek (monosémických základních lexikálních jednotek – ZLJ, lexii) a jejich gramatická utvářenost nejsou vždy stejné“ a že „tyto jednotky také patří do různých dílčích významových podsystémů“ (1985, s. 28), nejsou daleko od tvrzení Charlese Fillmora, že totiž o mnoha případech polysémie lze říci, že určitá lexikální jednotka může naprosto běžně fungovat ve dvou různých kognitivních rámcích (Fillmore 1982, s. 386).

Fillmore (1982, s. 389) uvádí velmi pěkný případ nedorozumění způsobeného *konfliktem rámců*, tedy tím, že slovo je užito v jednom rámci, ale interpretováno v jiném. Jedná se o slovo *nevinný*, v tradiční terminologii slovo polysémické. Zatímco v běžném jazyce jde o to, zda daná osoba spáchala, či nespáchala zmíněný zločin, v jazyce právnickém jde o to, zda daná osoba byla

uznána vinnou porotou po proběhnutém soudním procesu, což mohou být dvě různé věci.

Příkladem takového nepochopení je dialog mezi adeptem na člena poroty a právníky při slyšení u městského soudu v Berkeley. Advokát obhajoby se zeptal adepta na člena poroty: „Přijímáte americkou právní doktrínu, že člověk je nevinný, dokud ho neuznají vinným?“ Občan odpověděl, že s takovým člověkem se má jednat jako s nevinným, ale že by bylo zvláštní říct, že je opravdu nevinný. Advokát se zeptal znovu: „Mluvím o doktríně, podle které je člověk nevinný, dokud není uznán vinným. Přijímáte tuto doktrínu?“ Adept odpověděl, že pokud je ten člověk nevinný, není potřeba žádného procesu. A kvůli této drzé odpovědi se adept do poroty nedostal.

Podle Fillmora právě právnícký jazyk poskytuje běžným slovům spoustu možností, jak získávat nové významy. Ani zde neexistuje rozpor s Filipcem a Čermákem (1985, s. 139), podle nichž je u rozlišování významů polysémického výrazu důležitá *stylistická charakteristika*, která je podle těchto autorů dalším ze zmíněných čtyř vnějších ukazatelů pro takové rozlišování: „zvláště sekundární významy polysémických lexémů mívají konotační a funkční omezení.“

Podobné případy, kdy se běžná slova objevují v nových rámcích, a získávají tak nové významy, se však objevují i v jakémkoliv jiném odborném a vlastně i každodenním jazyce. Výsledkem je často nedorozumění, jak jsme viděli u Fillmora, ve větách zmíněných v úvodu nebo v následující větě:

24.

*Musím ještě **zavěsit** sylabus.*

Tato věta byla pronesena kolegyní, která krátce nato zamířila nikoliv k počítači, ale k nástěnce své katedry, a fyzicky zavěsila vytištěný sylabus na pro vázek kolíčkem na prádlo. Podobnou dvojznačnost najdeme i v následujícím příkladě:

25.

*Jsi už **hotová**? Úplně hotová, připadám si jako po flámu.³⁰*

30 Druhá věta v příkladu je inspirována větou ze SYN2009PUB (blne9826).

V řadě dalších případů se však nejedná o nedorozumění dané nezáměrným konfliktem rámců, nýbrž toto nedorozumění je naopak cílem a podstatou jazykového humoru, často obtížně převoditelným do jiného jazyka. Následující překlad slovní hříčky z úst ministra Jima Hackera v britské komedii *Jistě, pane ministře* vymysleli studenti překladatelství v Olomouci:

26.

„Všichni si lámou hlavu nad tím, jak to zařídit s **recesí**,“ oznámil mi Bernard. Kdo si myslí, že jsem? Ministr Jejího Veličenstva, nebo Král komiků?³¹

Je tedy zřejmé, že význam slova ve Fillmoreově pojetí (či obecně v pojetí kognitivní lingvistiky) nemůže být nikdy souhrnem významových rysů tohoto slova. V tomto ohledu se Fillmore od české tradice liší. Podle Filipce a Čermáka (1985, s. 139) je totiž „třeba vymezit obsah významu jako mikrostrukturu sémů, a to na základě vnitrojazykové konfrontace.“ Sémantika rámců naproti tomu coby alternativa ke komponentním přístupům k lexikálnímu významu, slovy Fillmora, „an alternative to the checklist theories of meaning“ (1975), vidí význam nikoliv atomisticky, ale holisticky: slova mají významy na pozadí rámců, ve kterých participují. Uvedme si dnes již klasický příklad anglického slova *bachelor* (Katz – Fodor 1963). U Fillmora (1975, s. 128–129) čteme:

Definujeme-li význam spojení *starý mládenec* jako „muž, který se nikdy neoženil“, jsou nasnadě následující otázky: Jak starý musí být svobodný muž, abychom ho mohli nazvat starým mláďencem? Je starý mládenec člověk, kterému jeho profese přikazuje žít sám? Je pak správné říct o papeži, že zemřel jako starý mládenec? Je staromládenectví stav, do kterého můžete vstoupit? Jinými slovy, pokud muž opustí ve středním věku kněžský stav, můžeme říct, že se v sedmačtyřiceti stal starým mláďencem? A je vdova žena, která zavraždila svého muže? Nazvali byste vdovou ženu, jejíž rozvod nabyl platnosti v den smrti jejího muže? A nazvali byste vdovou ženu, jejíž jeden muž zemřel, ale dva ještě žijí?

31 V anglickém originálu: „*They are all worried about the machinery for **inflation**, deflation and reflation*,“ Bernard informed me. *What do they think I am? A Minister of the Crown, or a bicycle pump?* Klíčovým pro jazykovou hříčku je výraz *inflation*, který sice v ekonomii znamená „inflace“, ale Hacker ho interpretuje jako odvozeninu od slovesa *inflate*, tedy nafouknut, například duši od kola.

A Fillmore odpovídá následovně: Vezmeme-li v úvahu teorii prototypů, pak tyto koncepty jsou definovány v kontextu jednoduchého světa, ve kterém se muži žení v určitém věku, žení se jednou, berou si jednu ženu a zůstávají manželé, dokud jeden z partnerů nezemře. Muž, který zůstane svobodný v době, kdy už by mohl být ženatý, je starý mládenec. Tenhle prototypický svět nepočítá s bizarními případy, které představují problém pro ty, kteří se zajímají o hranice kategorií.

Co to znamená pro polysémii? Důkazem, že určitý výraz může fungovat v různých rámcích (v tradiční terminologii bychom řekli, že je polysémický), není jen to, že u sloves může mít každá lexie jinou valenci, ale i to, že různé lexie (u Fillmora plnohodnotné lexikální jednotky) mohou mít rozdílná opozita. Uvedme si Fillmorův příklad (1982, s. 386), který se dá použít i pro češtinu:

Člověk, který v určité situaci není ochotný vydat peníze, může být charakterizován jedním člověkem jako *lakomý* (takové chování pak kontrastuje s tím, že je někdo *štědrý*) a jiným jako *šetrný/spořivý* (v tomto případě je opakem *rozhazovačný*). Podle Fillmora jde o alternativní rámcování (*framing*) téže situace. V protikladu *lakomý–štědrý* je chování hodnoceno podle toho, jak se člověk chová k druhým, v protikladu *šetrný/spořivý–rozhazovačný* je hodnocena míra rozvážnosti, se kterou člověk nakládá se svými penězi.

Fillmore argumentuje tak, že kontrasty jsou tu hned dva. V rámci rámce je protikladem *lakomý–štědrý* a *šetrný/spořivý–rozhazovačný*. Můžeme tedy říct:

- 27.
- a. *Není lakomý, je opravdu štědrý.*
 - b. *Není šetrný, je rozhazovačný.*

Existuje ale i kontrast napříč rámci, v nichž nepopíráme určitou vlastnost, ale samotný rámec, na jehož pozadí je definována:

- 28.
- a. *Není lakomý, je jen šetrný/spořivý.*
 - b. *Není štědrý. Je rozhazovačný.*

Je zřejmé, že pro potřeby argumentace zde byly pominuty některé důležité faktory, například to, že spojení *být rozhazovačný* není v češtině zcela

idiomatické a čeština by ho zřejmě vyjádřila verbálně (*moc rozhazuje*), stejně jako fakt, že vyloženě neutrální adjektivum charakterizující člověka obezřetného v nakládání s penězi čeština zřejmě nemá.³² Substantiva odvozená od těchto adjektiv (*spořilek, šetřilek*) jsou pejorativní.

Obecný závěr je ovšem v souladu s tím, co se v tradiční lexikologii říká: totiž, že „polysémie [...] tvoří organizující princip pro soubory synonym a antonym.“ (Filipec – Čermák 1985, s. 137) Substantivum *východ* tak má dvě opozita: *vchod*, mluvíme-li o budově, a *západ*, mluvíme-li o slunci. Zejména adjektiva mohou mít v různých kontextech (rámcích) různá opozita:

<i>ostrý</i>	<i>slepý náboj; tupý úhel</i>
<i>starý</i>	<i>nový kabát; mladý muž</i>
<i>hluboký</i>	<i>mělký rybník; plytký talíř (jen Mor.)</i>
<i>chudý</i>	<i>bohatý člověk; tlustý člověk (jen Mor.)</i>
<i>čistý</i>	<i>špinavý hrnek/kabát; hrubý zisk</i>
<i>pravá</i>	<i>levá ruka; falešná náušnice</i>
<i>rovné</i>	<i>křivé nohy; vlnité/kudrnaté vlasy</i>
<i>hladký</i>	<i>drsňý povrch; hrubá mouka</i>
<i>hrubá</i>	<i>hladká mouka; jemná látka</i>
<i>suché</i>	<i>mokrý nádobí; sladké víno; mastné vlasy</i>
<i>černé</i>	<i>bílé auto; čisté svědomí</i>
<i>zdravá</i>	<i>nemocná žena; chorobná žárlivost</i>
<i>malý</i>	<i>velký stůl; vysoký muž</i>
<i>vysoká</i>	<i>nízká zeď; malá žena</i>
<i>trvalé</i>	<i>dočasné řešení; přechodné bydliště</i>
<i>tlustý</i>	<i>hubený člověk; tenká čára</i>

Ne každý lexém, eventuálně lexie, má však své antonymum. I proto je nutné hledat další kritéria rozlišující různé významy polysémického výrazu. Filipec s Čermákem (1985, s. 138) uvádějí *hledisko slootovorné*: „k rozlišení různých významů polysémických lexémů lze využít odvozenin.“ Jedním takovým českým příkladem je polysémické slovo *koruna*, které má dvě různé adjektivní

32 Zdá se, že slovo *šetrný* se v ČNK vyskytuje spíše ve významu „ohleduplný“, např. jako *ekologicky šetrný výrobek*, dále například s kolokátou *zacházení, způsob, přístup*. Systematická kvantitativní analýza však, pokud víme, neexistuje.

odvozeniny. Každá z nich se vyskytuje v jiném kontextu, a tudíž se pojí s různými substantivy; mluvíme o *korunním princí*, ale o *korunovém účtu*. Podobně funguje i substantivum *roh*: ten dům na rohu je *ten rohový dům*, zatímco *čert* je *rohatý*.

Slovotvorné hledisko však platí nejen pro polysémii, ale i pro homonymii. Klasickým příkladem jsou adjektiva utvořená od homonymního výrazu *zámek*: *zámecká* je v korpusu SYN2009PUB například *galerie, zahrada, areál, náměstí, kaple, muzeum*, nikoliv *dlažba*, která je naopak *zámková*. *Kolejní* je sice *řád* a *rada*, ale *doprava* či *vozidlo* je *kolejová/é*.

Nemusí však jít jen o podstatná jména a od nich odvozená adjektiva. Když *vypadne proud*, jedná se o *výpadek* proudu, když někdo *vypadne* ze soutěže, mluví se o *vypadnutí v prvním kole*. Podobně napadne-li nás násilník v parku, jedná se o *napadení*, napadne-li někdo soudní rozhodnutí, je to jeho *napadnutí*. V češtině mohou podobně fungovat i perfektivizující předpony.³³ Připomeňme si větu (8f), zopakovanou zde jako (29a), ve které by při dokonavém užití obou lexii musela být užita dvě různá slovesa:

29.
a. *Plnil úkol a kád'.*
b. *Splnil úkol a naplnil kád'.*

Podobně se chovají i homonyma:

30.
a. *Líčil pasti a svoje dojmy.*
b. *Nalíčil pasti a vylíčil nám svoje dojmy.*

Ani odvozování ovšem není zcela spolehlivým kritériem pro rozlišování jednotlivých významů polysémického či homonymního výrazu. *Nalíčit* můžeme v češtině nejen past, ale i člověka:

31.
*Po kosmetické proceduře zdarma **nalíčit** zákaznici rozhodně udělá dobrý dojem.* (mf980205)

33 Jsme si vědomi problematičnosti zařazení vidových předpon mezi derivační morfémy. Více o tomto problému v kap. I.

Podobně vylíčit můžeme jak *svoje dojmy*, tak *chlév* či *sklep*, alespoň na Moravě. Nestrávíme jak těžké jídlo a dovolenou u moře, tak něčí poznámku. *Vyhořet* může jak *dům*, tak uchazeč o práci u pohovoru nebo workoholik. *Měsíční* může být jak *štěně*, tak *krajina*; *prkenná* jak *podlaha*, tak *tanec*; *kamenný* jak *obklad*, tak *tvář* a *kolejní* jak *rada* či *řád*, tak *materiál* a *práce*. Substantivum odvozené od adjektiva *pozorný* je vždy *pozornost*, ať už znamená „plná soustředěnost“ nebo „zvýšený zájem“, „všímavost, péče“, „dárek, úsluha jako projev zájmu, přátelství, díky“. (SSČ, s. 302)

To, že by polysémický nebo homonymní výraz pro každý ze svých významů tvořil různé odvozeniny, však zřejmě nemůžeme očekávat, podle Filipce a Čermáka (1985, s. 138) kvůli tomu, že i přípony „bývají mnohoznačné“: „Např. slovo *důl* má ve svých třech běžných významech tyto odvozeniny: ve významu „šachta, jáma“ – *důlní, dolový, dolovat*; ve významu „údolí, dolina, úval“ – *dolík, dolíček*; ve významu „místo položené dole“ – *dolní, dolů*; slovo *rezerva* souvisí v prvním významu s adj. *rezervní*, ve druhém s *rezervovaný*.“

A naopak: různé přípony si zachovávají své různé významy a připojují se pak ke tvaru téže lexie podle toho, jaký následuje kolokát:

<i>voda</i>	<i>vodní dělo; vodové barvy; vodnatá rýma</i>
<i>list</i>	<i>listový špenát; listnatý strom</i>
<i>matka</i>	<i>mateří kašička; mateřský cit</i>
<i>děšť</i>	<i>deštný prales; dešťové srážky</i>
<i>sníh</i>	<i>sněžný pluh; sněhové srážky</i>
<i>oko</i>	<i>oční kontakt/kapky; okatá holka</i>
<i>kuře</i>	<i>kuří noha/oko; kuřecí stehno</i>
<i>písek</i>	<i>píscitá/písečná pláž; písková barva</i>
<i>zub</i>	<i>zubní lékař; zubaté ostří</i>
<i>sůl</i>	<i>solná jeskyně; slaná polévka</i>
<i>srdce</i>	<i>srdeční choroba; srdcové eso; srdčitý list</i>
<i>vlas</i>	<i>vlasový kondicionér; vlasatý člověk</i>
<i>sklo</i>	<i>skleněná nádoba; skelné oči; sklovitá hmota</i>
<i>list</i>	<i>listnatý strom; listové těsto</i>
<i>prach</i>	<i>prašné prostředí; prachové peří</i>
<i>dřevo</i>	<i>dřevěný nástroj; dřevnatý stonek</i>
<i>stůl</i>	<i>stolní hra; stolová hora</i>

<i>typ</i>	<i>typický příklad; typová řada/typový dům</i>
<i>servis</i>	<i>servisní číslo; servisový talíř</i>
<i>vejce</i>	<i>vejčitý tvar; vaječná omeleta</i>
<i>klika</i>	<i>klikatá cesta; klíční kost, kliková hřídel</i>

5 ZÁVĚR

Ač se žádné z kritérií zmiňovaných u Filipce a Čermáka pro rozlišení významů polysémického výrazu neukázalo jako stoprocentně platné, všechna jsou relevantní při kognitivně orientovaných popisech slovní zásoby, jaké najdeme například u Fillmora. Analýza navíc naznačila, že tatáž kritéria lze úspěšně uplatňovat i při popisu homonymie. Není tedy velkým překvapením, když zjistíme, že mnozí lingvisté od odlišování homonymie a polysémie upouštějí. Cruse a Croft (2004, s. 111) pojednávají o mnohoznačnosti a hranicích mezi jednotlivými významy mnohoznačného slova, aniž by popisu rozdílu mezi polysémií a homonymií věnovali více než stránku. Naopak otevřeně přiznávají, že k určení hranic mezi jednotlivými významy konkrétního slova rozlišování mezi polysémií a homonymií nijak nepomůže.³⁴

Od rozlišování mezi polysémií a homonymií ale upouštějí i ti, od kterých bychom to čekali nejméně: lexikografové. Atkins a Rundell (2008, s. 281–282) uvádějí, že od homonymie jako organizujícího principu se upouští v mnoha typech slovníků a v případě slovníků pro studenty už tento proces proběhl do konce. Už v roce 1987 Moon postup při vytváření anglického výkladového slovníku COBUILD popisuje takto: Protože přístup k jednotce je skrze ortografickou formu a protože etymologická homonymie se odvíjí od znalosti, kterou uživatel slovníku nemá k dispozici do té doby, než by slovo ve slovníku vyhledal, rozhodli jsme se, že homonymii budeme zcela ignorovat. (Moon 1987, s. 88; cit. in Atkins – Rundell 2008, s. 282)

Podobně i v úvodu *Frekvenčního slovníku češtiny* (FSČ, s. 10) čteme, že „převážně z technických důvodů se v hesláři FSČ liší homonyma jen tehdy, patří-li do různých slovních druhů (případy jako *obrat*, *bez*) nebo jde o slova z jiných jazyků (*house*). Obecně FSČ nerozlišuje jako homonyma případy,

34 „The distinction between polysemy and homonymy will not figure prominently in the present account, because it has few, if any, consequences in terms of boundary effects, or the nature of the delimited units.“ (Cruse – Croft 2004, s. 111)

v nichž slovo patřící běžně k jednomu slovnímu druhu vystupuje ve větěném či promluvovém kontextu v odlišné platnosti, zejm. jako částice, podobně i častý vztah předložky a adverbia, srov. *okolo*.“

Odpověď na otázku, zda je homonymie pro lexikografii relevantním konceptem, je tedy svým způsobem triviální: záleží na tom, kdo bude konečným uživatelem. V historických slovnících budou mít homonymní výrazy samostatná hesla, protože popis původu slov a jejich vývoje je hlavním úkolem takových slovníků. Pro synchronní popis jazyka už je relevantnost homonymie mnohem spornější. (Atkins – Rundell 2008)

IV O lexikální sémantice číslovek, zejména numerických

1 POJETÍ ČÍSLOVEK A JEJICH USPOŘÁDÁNÍ

„Sémantickým základem“ slovního druhu číslovek, jak uvádí *Mluvnice češtiny 2* (s. 105, dále jen MČ 2), by měla být „kvantovost, vyjadřování množství (kvanta, kvantity)“. Navzdory snaze autorů zařadit v kapitole o *číslovkách základních* mezi tradiční numeralia alespoň některé prostředky kvantifikace, jejichž základem není sémantika počtu, rozбором obsahu kapitoly slovního druhu číslovek celkově lze dojít k závěru, že sémantickým těžištěm kategorie jsou ve skutečnosti *číslovky numerické*, které mají „vyjadřovat počet a pojmenovávat číslo“ (MČ 2, s. 116), přičemž číslovky numerické lze chápat jako poddruh číslovek základních. Podstatnou část kapitoly pak zaujímají kategorie výrazů od nich různou měrou odvozených a významově komplexnějších. Naproti tomu se v MČ 2 na periférii členění objevují původní číslovky numerické, které podlely frazeologizaci: např. prostředky vyjadřování míry vysokého množství: *Měl tisíc výmluv!*. Podstatou členění číslovek v MČ 2 je totiž vyjadřování určitosti.

Oproti ostatním kategoriím číslovek nemají číslovky základní, byť upřesněné výčtem příkladů v úvodu a následným popisem v textu celé příslušné podkapitoly, jasně vymezenou definici. Jedná se o velmi různorodou skupinu, jejíž hranice je převážně morfologická, u základních číslovek substantivního charakteru pak přechází v hranici definovanou sémanticky, která je založena na kritériu *neutrálnosti*. Číslovky základní tak tvoří neutrální pól k řadě komplexnějších a méně frekventovaných lexikálních prostředků kvantifikace, které jsou zároveň kolokačně více omezeny a konotačně zatíženy. Slovní druh číslovek v MČ 2 je celkově souborem poměrně homogenním a přehledným, ale mnohem užším, než jakým by ze základní definice měl být.

Tento způsob členění je převládajícím principem, který se objevuje i v ostatních v současné době užívaných mluvniciích češtiny. Ostatním prostředkům kvantifikace je v mluvniciích věnována zanedbatelná pozornost, většinou s poukazem na fakt, že se jedná o rozmanitou a definičně nesnadno uchopitelnou oblast prostředků. *Příruční mluvnice češtiny* (Karlík – Nekula – Rusínová 1995) se

v členění od MČ 2 příliš neliší, *Mluvnice současné češtiny I.* (Cvrček a kol. 2010) pak se věnuje na velmi omezeném rozsahu i číslovkám numerickým samotným. Výjimku tvoří *Kapitoly z české gramatiky* (Štícha a kol. 2011), které obsahují část Kvantum a číslovky zejména neurčité (Šimandl 2011, s. 691–695) s materiálově podloženým rejstříkem typů existujících prostředků lexikální kvantifikace, zejména na pomezí klasifikace a kvantifikace.

2 URČITOST, PŘESNOST A ADEKVÁTNOST

Výše uvedenou podstatu členění, tj. *určitost*, chápeme jako potencialitu; tedy jako schopnost kvantifikátoru vyjádřit počet odpovídající počtu zastoupené entity, což v sobě implicitně zahrnuje samotnou podmínku možnosti této shody dosáhnout. Opačný pól, *neurčitost*, pak chápeme jako nemožnost dosáhnout usouvztažení kvantifikátorů s určitým počtem. Mezi neurčité jsou řazeny také prostředky, které se ke kvantu vyjadřují *indiferentně*, zpravidla ve smyslu zanedbatelnosti, nedůležitosti daného údaje, v daném případě počtu, případně nejistoty, či neznalosti mluvčího: *číslovky neurčité* v užším smyslu jako *několik* apod.

Určitost je tedy v podstatě výsadou číslovek v užším smyslu, číslovek numerických, protože konkrétní počet je jejich sémanticky ukotveným invariantem. Pro ostatní prostředky kvantifikace, které vyjadřují množství, platí potencialita určitosti přiměřeně, protože se v závislosti na okolnostech proměňuje, jako např. počet cigaret v *krabici cigaret* dle výrobců. Jiná je určitost *měrových substantiv*, jako je *litr*, *metr*, *kilogram* apod., které porovnáváme vzhledem ke konsensuálním etalonům.

Přesnost je naproti tomu jev, kdy dochází ke shodě mezi jazykovým určením množství a popisovaným množstvím mimojazykovým. Naplnění potenciality určitosti, tj. přesnost, tak závisí na možnostech situace, schopnostech a postoji mluvčího. Jedná se zejména o schopnost určení/odhadu a způsob zpřístupnění informace příjemci. Příjemce při interpretaci údaje o množství naproti tomu musí s možnou nepřesností údaje počítat. Nejedná se tak často o shodu, ale spíše o přibližnost.

Míra přesnosti vypovídá pouze o tom, jak byla potencialita určitosti naplněna. Přesnost je na určitosti do značné míry nezávislá. Nejedná se tu o vztah korespondence, jde spíše o vztah korelace: se snižující se určitostí se zpravidla zvyšuje i průměrná míra odchylky a zvyšuje se i míra vzájemné tolerance odchylky u komunikantů. Přesnost je charakteristika, která se týká užívání

daných prostředků. Způsob jejich užívání pak do značné míry určuje jejich jazykové utváření a vývoj.

Hodnocením vztahů určitosti a přesnosti však nemáme na mysli úspěšnost komunikačního procesu. Míra přesnosti nevyovídá o tom, zda bylo sdělení obsahující údaj *adekvátní*. V řadě situací je kvantifikace (být přesným) počtem vzhledem k povědomí adresáta, vzhledem k charakteru kvantifikované entity a pod. zcela nevhodná (viz níže ostatní prostředky lexikální kvantifikace). Adekvátní sdělení týkající se množství může mít jakoukoli formu a jakýkoli obsah (např. emocionální), který příjemci umožní množství hodnotit, včetně případu, kdy mluvčí sděluje hodnocení samé.

3 ZÁVAZNOST PŘESNOSTI POČTU A METAJAZYKOVÉ PROJEVY NAŠICH SCHOPNOSTÍ

Na základě úvodem zmíněné definice bychom mohli předpokládat, že číslovky numerické jsou předurčeny k přesnému užívání spíše než ostatní prostředky, dokonce že přesnost je podmínkou jejich použití. Zároveň MČ 2 uvádí, že uplatnění invariantu sémantiky počtu lze omezovat, že kupříkladu jejich významové deriváty, vzniklé zejména sufixací, ale také kompozicí a dalšími slootovornými prostředky, které obsahují specifikující sémy, a v závislosti na mimojazykových skutečnostech, zejména sociokulturních, mohou abstrahovat od významu počtu. Problematika nepřesnosti určitých číslovek a přesnosti číslovek neurčitých, jakýchkoli kvantifikátorů či prostředků kvantifikace z hlediska určitosti nedefinovaných, je však mnohem hlubší.

V kapitole věnované popisu *číslovek skupinových* definuje MČ 2 vztah skupinových číslovek k vyjadřování počtu takto:

Jsou na periférii číslovkové oblasti: někdy vystupuje do popředí význam počtu členů, který je složkou jejich významu, užívá se jich kvantifikačně, např. tedy v číslovkové platnosti: *Vypukl zmatek, ale dvojice pořadatelů včas zakročila* (tj. dva pořadatelé). [...] nejsilněji se číslovkový význam uplatňuje u výrazů pro hodnoty rangové: desítka, stovka, tisícovka. Ty se zařadily vlastně k číslovkám základním, resp. k číslovkám numerickým [...] např. *Mám ještě stovku cigaret* (100 kusů). *Pro všechny číslovky vystačíme v češtině s dvacítkou kořenů*

(s dvaceti kořeny); protože tyto výrazy nejsou pro daný počet základní, nesou nejednou odstín menší závaznosti a s tím menší jistoty o přesnosti početního údaje (možná, že slovních kořenů tu je 21 nebo pod.). (MČ 2, s. 122–123)

Číslovka skupinová označuje skupinu prvků o určitém počtu, mezi nimiž je v dané situaci jedinečný vztah vyjádřený výpovědí nebo kontextem, pro který je uvedený počet prvků úplný. Denotace číslovkou skupinovou je syntetická a úspornější než její víceméně významově ekvivalentní analytické protějšky: *trojice pachatelů* vs. *tři pachatelé*, *tito tři pachatelé*, *všichni tři pachatelé*, *všichni tito tři pachatelé* apod.

Významová komplexita číslovek skupinových není však rozhodně takového rázu, abychom mohli od významu počtu odhlédnout. Případy užití skupinové číslovky *dvojice* pro význam *dva* pak považujeme spíše za vědomou jazykovou kreativitu, shodně s tím, jak MČ 2 vysvětluje humorné použití číslovky *úhrnné*: *Měli spolu tři dětí*. (viz MČ 2, s. 107). Argumentaci MČ 2 tedy nelze použít pro číslovky skupinové (ani žádné jiné derivované číslovky): V případě *...dvojice pořadatelů zasáhla...* si nemůžeme položit otázku, zda se v daný okamžik nejednalo o *tři* zasahující osoby. Na témž základu postavenou argumentaci však nelze použít ani k podpoře závazně přesného určení samotných číslovek numerických. Při ověřování sdělení vyučujícího, který použil číslovku numerickou: *Přednášel jsem pro dvacet studentů.*, se nebudeme divit, zjistíme-li z prezenční listiny, že na přednášce bylo studentů *dvacet jedna*, a budeme sdělení považovat za adekvátní situaci.

Zdůvodnění uvedené MČ 2 tedy nevystihuje podstatu jevu různé míry závaznosti počtu. Tendence interpretovat skupinové číslovky odvozené od číslovek řádu jednotek, jako je např. zmíněná *dvojice*, jako číslovky dané kategorie, které akcentují význam počtu, a skupinové číslovky odvozené od číslovek označujících řády vyšší, v našem případě *dvacítku*, naopak jako snížení závaznosti tohoto významu, je metajazykovým projevem našeho přirozeného vnímání počtu.

4 ABSTRAKCE OD VÝZNAMU POČTU I POŘADÍ

Číslovky skupinové se užívají také jako názvy, např. název uskupení známého jako *Šestka* podle zakládajícího počtu členů Evropských společenství. Uvedli jsme příklad s číslovkou skupinovou, ale obdobný druh funkčního posunu

se uplatňuje i u číslovek numerických, např. pozvání na iniciační, zakládající, první pivo: *Pojď na jedno*. Jak je zřejmé, zmíněný jev se v žádném aspektu nevyhýbá ani číslovkám numerickým a tkví zejména v jejich vlastnosti pojmenovávat číslo, a pak také v jejich postupně se rozvinuvším významu řadovém.¹

Vztah známek, značek, označení a jiných symbolů odvozených od číslovek numerických od významu počtu abstrahuje v různé míře (srov. MČ 2, s. 123). Jedním z jevů oslabování významu počtu je uplatňování číslovek numerických ve významu pořadí. Číselná označení se pak entitám přiřazují podle nejrůznějších kritérií, která jsou na významu počtu, ale postupně i na pořadí nezávislá. Typickým reprezentantem je například uspořádání na velikostní škále u amerického číslování pánské obuvi velikostí *1, 1.5, 2* atd., které neudává počet jednotek míry a v podstatě odpovídá značením *S, M, L* aj. Těmto příkladům předcházejí případy jako *Má třicet osmičku / velikost třicet osm.*, která je v případě konfekce odvozena od skutečných 38 cm šířky a je označována také jako velikost *M*. (Srov. MČ 2, s. 123)

Ještě četnější než pořadí velikosti jsou pořadí kvality či úspěšnosti: *Dostala (za) jedna. / Dostala jedničku. / Jsi jednička! / Jsou dvojka na trhu.*, důležitosti, podružnosti, které se projevuje uspořádáním v komunikaci: *Tak co máme dál: (bod) šest / šestka?* (otázka v průběhu pracovní schůze k vedlejšímu bodu jednání), dle četnosti pak: *Bod jedna* (např. v seznamu nejčastěji kladených otázek), *Jsmo číslo dvě = dvojka ve sledovanosti*. Jak naznačuje posledně uvedený příklad, jedná se zpravidla o posun funkcí numerických číslovek k názvům čísel, jejichž přípona je homonymní s příponou některých číslovek skupinových: *To je ale dvojka = páreček!*²

Shodný funkční aspekt číslovek numerických a číslovek řadových umožňuje ve většině uvedených případů nahrazení číslovkami řadovými: *první jakost, druhá skupina, za prvé, třetí bod jednání* aj. (srov. Komárek 2006, s. 68). Příznačná je v tomto případě také snadná nahraditelnost řazením alfabetic-kým, tedy jinou znakovou sekvencí s ustáleným pořadím: *Dostal jsem áčko / za A / A., za á, za bé, za cé. Co jste napsali k děčku? To je ale béčko!* apod. Je

1 Jedná se o jazykově univerzální problematiku. Podrobněji se vývojem a specializacemi číslovek zabývá Heike Wiese ve své knize *Numbers, language, and the human mind* (2003, s.180–218).

2 V oblasti názvů samotných číslic ponecháváme stranou celou oblast významového přenosu vizuálních podobností s grafémy číslovek: *Měl přední kolo (u bicyklu) do osmy / osmice / osmičky* apod.

také zřejmé, že řada z těchto užití číslovek hraničí s kvalifikačními hodnotícími významy jako *zásadní*, *základní*, *nejlepší*, v protikladu k *nepodstatný*, *podružný*, *horší* apod.: *Problém číslo jedna = zásadní je pro nás zásobování*.

Mezi chronologicky organizované názvy lze zařadit např. diferenciaci podle doby vzniku (ČT 2 vs. ČT 1). Přiřazení se však také může řídit pouze individuálními zvyklostmi a preferencemi, například v případě televizního ovladače: ČT 2 je vždycky *trojka*., pořadím přiřazení jako: *patnáctka* pro *National Channel*, nebo nesledovatelnými mimojazykovými okolnostmi. Od pořadí pak zpravidla abstrahují označení modelů a typů výrobků, jako např. *Škoda model 440*, kde se jedná o složeninu: čtyřválcový motor o výkonu čtyřicet koní. Tyto názvy nejsou součástí žádného na základě počtu, či pořadí uspořádaného systému a princip jejich užívání někdy tkví v jejich výraznosti a jedinečnosti (viz níže).

Jak je z uvedených příkladů zřejmé, nejedná se jen o proces posunu významu počtu k významu pořadí. Vlivem kontextu dochází také k lexikalizaci ve významu novém (Brinton – Traugott 2005). Tyto abstraktní a neutrální číslovky neustále vstupují do konkrétních a specificky konotovaných významových vztahů, které pak dále diferencují význam nejfrekventovanějších a kognitivně nejvýraznějších z nich, což se projevuje zejména jejich derivačním potenciálem, stejně jako je tomu např. u barevné terminologie (viz Schmiedtová – Schmiedtová 2006). Lexikalizace se nejčastěji projevuje příponou substantivního charakteru, a nebo obdobou řečeného v podobě adjektivní, obojí v návaznosti na předešlou změnu syntaktického chování.³

Dalším procesem, který umožňuje abstrakci od významu počtu, nikoliv však od významu množství, je desémantizace číslovek numerických aj. do podoby číslovek, které implicitně hodnotí polárně *mnoho* – *málo* (Komárek

3 Navzdory tomu, že jednotnost také udává počet, se výrazy odvozené od nejfrekventovanější číslovky *jedna* v žádné z podkapitol MČ 2 neobjevují. Např. *jednotka*, a v odborné literatuře také *jednice*, vyhovuje definici číslovek skupinových, jako jsou *dvojice/trojice*, *dvojka/trojka* aj. Shodný je případ výrazu *jediné*, který odpovídá definici číslovek úhrnný jako je *dvě*, *tré* aj. (srov. Komárek 2006, s. 58). Svůj analogický singulární odraz mají také číslovky *dvojité*, *trojitý* atd. a to v případě prosazujícího se výrazu *jednojitý* (s významem sestávající z jednoho kusu; nedělený; nečleněný atp.). Předpokládá se, že gramatikalizací číslovky *jedna* vznikl morfém singuláru (Heine – Kuteva 2002, s. 223–224). Dále pak u velmi frekventované číslovky *dvě*, která se gramatikalizovala jako duál, a číslovky *tři*, která dala vzniknout plurálu (tamtéž, s. 302, 297). Všeobecná je pronominalizace číslovky *jedna* do podoby neurčitěho zájmena. Ze všech výše zmíněných derivací však lze za abstrakci od významu počtu považovat jen některé, zpravidla frazeologizované případy jako *To je jedno = lhostejné. Jeden jako druhý = ten jako onen*, tj. všichni stejní, *Jedni = tito/ti* v opozici k *druzí = ti/tamtí* aj.

2006, s. 62, 70), např. Řekl **pár slov**. Je tu **sedm dní** i s cestou. Sbal si svých **pět švestek** a vypadni! – Mají **kopu dětí** / **stopadesát výmluv** aj. Na rozdíl od předešle uvedených procesů motivovaných zejména sémantikou číslovek v součinnosti s kontextem je tento proces významového posunu motivován kognitivními schopnostmi komunikantů (srov. Porák 1958). Abstrakce od významu počtu je doprovázena změnami na úrovni morfosyntaktické, kromě ustrnulých vazeb stojí za zmínku ztráta flexe: *Ne, nahoru už mě nedostanete ani párem volů = dvěma voly.* (Google) vs. *Při vašem štěstí se cestou střetnete s pár pitomci = s několika pitomci, bylo by marné se pokoušet jim vyhnout.* (Google) (Srov. Poldauf 1957, s. 75).

K uvedené polárně se vymezující opozici lze pro úplnost uvést také číslovky hodnotící úplnost: *deset z deseti, dvanáct do tuctu* apod. Motivace procesu je na rozdíl od předchozího jevu sociokulturní a odvíjí se od stanovené výše základu početní soustavy i soustav v minulosti používaných, kdy výše základu početní soustavy získává význam plného, završeného počtu, *úplnosti*.

Výše uvedené více či méně systémové procesy ukazují možnosti abstrakce od významu počtu u číslovek numerických. Chceme-li však zhodnotit, zda je hledisko určitosti a neutrálnosti dostatečným organizačním kritériem, a chceme-li odpovědět na otázku, proč kapacita přednáškové místnosti uvedená jako *100 osob* nemusí být brána doslovně, i když bude zapsána číslicemi, a proč stejným způsobem zhodnotíme zprávu ČT o tom, že *Ve Znojmě, druhém místě jihomoravské stávky, se sešlo tisíc lidí.* (Google), pak se musíme zaměřit na užívání číslovek numerických v jejich významu základním, a to ve významu přesného určení počtu.

5 LIDSKÁ SCHOPNOST ROZEZNAT POČET A SYSTÉM (NEJEN) MNEMOTECHNICKÝCH POMŮCEK

Naše schopnosti určování počtu jsou bez mnemotechnických pomůcek velmi omezené. Kupříkladu schopnost rozeznat počet neuspořádaného množství prvků prudce klesá od čtyř prvků výše. Tato schopnost je pravděpodobně stejná u batolat i u dospělých osob a od schopností jiných savců, či ptáků se nijak zvlášť neodlišuje (Wiese 2003, s. 99–106). Tzv. *subitising*, schopnost odhadnout

počet prvků v neuspořádané skupině, byl původně považován za vrozenou schopnost vnímání malých počtů. Je však s největší pravděpodobností založen jen na základních schopnostech vnímání obrysů oddělených předmětů, a nejedná se tedy o schopnost specifickou (Butterworth 2005, s. 5–6). Přitom právě schopnost přirozeného vnímání počtu je pro zacházení s číslovkami určující. Psychologické experimenty dokládají, že se bez systému mnemotechnických pomůcek neobejdeme ani při nižších počtech (Wiese 2003, s. 96).

Schopnost odhadovat, resp. rychle spočítat počet prvků, lze do jisté míry trénovat a v konkrétních situacích zvyšovat schopnosti tohoto druhu. Tato zlepšení však neposkytují ani zlomek kapacity potřebné pro obecně uplatnitelnou schopnost určení počtů, o nichž běžně referujeme a označujeme je jako *desítky*, *stovky*, nebo *tisíce*. Desítková soustava, se systémem iterace a adice, založená na mnemotechnice pořadí názvů čísel – číslovek numerických a kombinací číslovek jednotlivých řádů – *číslovek složených*, nám však umožňuje kvantifikovat jakkoliv vysoký počet jakékoli entity. Mimo výše zmíněnou početní soustavu se jedná také o nejrůznější vizuální pomůcky, například uspořádání počtu teček na hrací kostce, do pětic uspořádané počty čárek na konzumačních lístcích apod. Při enumeraci často na jednotlivé položky ukazujeme, nebo se jich přímo dotýkáme.

První záznamy počtu vznikaly usouvztažením vrypů do kamene či do kosti s počtem jednotek kvantifikované entity, nebo obdobným usouvztažením jednotlivých prstů jedné a pak druhé ruky, kdy počet prstů odpovídal počtu prvků (Wiese 2002, s. 131–143). Ikonický charakter reprezentace byl patrně nejprve doprovázen a následně pak nahrazen názvy jednotlivých prstů a také částí těla. Tyto pračíslovky tak patrně původně měly substantivní charakter. Některé takovéto prvotní mechanismy se v oblastech vzdálených civilizaci dochovaly dodnes (Comrie 2011). Přičítání prvků označovaného množství pomocí odříkávání pořadí jednotlivých názvů prstů pak dalo u těchto pračíslovek vzniknout významu řadovému (Wiese 2003, s. 143).

Srovnávací lingvistika a srovnávací antropologie v současnosti evidují celou řadu různě geograficky rozšířených početních soustav, které se liší jak co do velikosti svého základu (velikosti prvního řádu), tak principů adice a iterace (Comrie 2011). Nejrozšířenějším typem početní soustavy je desítková soustava. Je však nutné uvážit fakt, že principů, které vedou k ustálení, nebo převzetí typu početní soustavy, je mnoho a úzce souvisejí se sociokulturním rozvojem společnosti, potřebami mezinárodní komunikace, zejména

v oblasti obchodu, a se stavem vývoje vědních oborů, především matematiky, neboť vhodnost volby početní soustavy souvisí také s dělitelností základu a počtem prvočísel, které ve velikosti svého základu zahrnuje (Fabinder 1904). Odvozený význam základovosti a úplnosti, na který jsme poukázali v předchozí kapitole, nemá s naším vnímáním počtu mnoho společného.

Většinu početních soustav lze považovat za neutrální. Avšak různá výše základu početních soustav historicky evidovaných, zejména kupeckých početních systémů, poukazuje i na jejich uzpůsobení pro počítání specifických entit. Z lexikálního hlediska pak lze uvést např. *mandel* patnáctkové početní soustavy, původně udávající počet snopů (*Příruční slovník jazyka českého* 1937–38, s. 704). Některé dochované početní soustavy v Oceánii mají právě takovýto charakter a společenství, která je užívají, mají několik specializovaných systémů (Beller – Bender 2008).

Tento stav, ačkoliv se zdá našemu způsobu kvantifikace velmi vzdálen, nachází svůj obraz v celé řadě více či méně s přesným počtem či přesným množstvím souvisejících výrazů, které kvantifikaci usnadňují. V některých případech jsou totiž tyto výrazy k popisu kvanta a někdy i k popisu počtu mnohem vhodnějším prostředkem než desítková početní soustava. To se týká zejména případů, kdy lze zaměnit počet za objem (Hlavsa 1975, s. 72), či počet za uspořádání apod. Ke kvantifikaci tak slovy Ivana Poldaufa slouží:

[...] nepřehledné množství substantiv označujících seskupení o přesném počtu [...] i seskupení jinak charakterisovaná, jako *houf, hejno, mrak, dav, skupina, velké množství, velký počet, řada, řádka, pěkná řádka* [...]. Pro kvantum jsou tu nejrůznější označení nádob, nádržek apod. [...], také užitých k označení měr (někdy jen obrazně) pro mnoho nebo málo, např. *fůra, náprstek*, konečně pak různé míry samy. (Poldauf 1957, s. 74)

Výše uvedená citace dobře ilustruje složitost vzájemných souvislostí, které se mezi lexikálními prostředky kvantifikace vyskytují. V oblasti lexika tak nalezneme celou řadu rozdílně specializovaných klasifikátorů, názvů ohraničení objemů a ploch (srov. Šimandl 2011, s. 695) a dalších substantiv (zpravidla deverbativ), které jsou zároveň na různém stupni desémantizace a gramatikalizace v kvantifikátory nebo jimi již v různé míře jsou. Toto synchronně evidovatelné rozvrstvení prostředků odráží tendence jazykového vývoje, které daly vzniknout dnešním číslovkám, mírám a váhám, a také

hodnotícím číslovkám,⁴ které se co do spojitelnosti s množstvím a počtem chovají nevyhraněně (Martinková 2009b). Z nedostatku klasifikace bývají prostředky specifictější, zejména nečíselného základu řazeny mezi auto-sémantika, přestože jsou značně desémantizované a po morfosyntaktické stránce nesou jasné rysy vývoje v číslovku.⁵ Odraz tohoto procesu je nejpatrnější z etymologického hlediska, např. V. Machek (1997) aj.

Chybějící klasifikace odráží fakt, že oblast celkově patří nejen v české lingvistice mezi málo probádané úseky. Z morfosyntaktického hlediska se lexikálními kvantifikátory zejména ve vývojovém stádiu číslovkovém podrobně zabýval např. Miroslav Komárek (2006) ve svých *Příspěvcích k české morfologii*, z hlediska denotace pak kvantifikaci zkoumal Zdeněk Hlavsa (1975), poměrně synteticky pojednává problematiku Ivan Poldauf v článku Vyjadřování kvantity v češtině (1957), nověji, z hlediska syntaktického, Ludmila Veselovská (2001). Největší část těchto prostředků zaujímají rozmanité, často sémanticky komplexní, prostředky „neurčité kvantifikace“, které obsahují také číslovky neurčité, tedy prostředky bez jednoznačného vztahu k určitému počtu a nebo k přesně měřitelnému kvantu (srov. Karlík –Nekula –Rusínová 1995, s. 301). Rozmanitý charakter však mají i kvantifikátory určité, jmenovitě číslovky numerické. Rozdíl, na který se zaměříme, spočívá v tom, že některé z nich se vyvinuly do funkce/podoby pronominální a jiné do funkce/podoby měřové.

6 CHARAKTER ČÍSLOVEK NUMERICKÝCH A SLOŽENÝCH

Z hlediska sémantického mají všechny číslovky numerické, spolu s číslovkami složenými, stejnou invariantní sémantickou hodnotu určitosti, tj. schopnosti vyjadřovat přesný počet skupiny prvků. Číslovky numerické, a s nimi i číslovky složené, se však rozprostírají mezi dvěma póly, pro které je charakteristický v různé míře volný či závazný vztah k určitosti. Výše jsme poukázali na naše percepční omezení týkající se počtu. Vztah číslovek numerických k určitosti však netvoří jednoduchý protiklad označení přesně užívaných, pro rozeznatelné počty (1–4),

4 Nověji se hodnotící funkcí číslovek zabýval Veselý (2009).

5 Ty nejautosémantičtější z nich nazývá Šimandl (2011, s. 694) „intenzifikátory“, což nepovažujeme za příliš šťastné, protože jmenované výrazy jsou vývoji v intenzifikátory, tj. adverbiala, dosud značně vzdáleny, a termín se tak stává matoucím.

a označení používaných přibližně, pro nerozeznatelné počty (5 a více). Srov. **Na policiče stály zhruba dva hrnky.* vs. *Na policiče stálo zhruba pět hrnků.*

Vizuální mnemotechnické pomůcky a možnost malé počty rychle spočítat, systémy uspořádání předmětů a naše zkušenosti s odhadem množství tuto pozvolnou hranici posouvají do řádu desítek: *Na policiče stálo zhruba deset/patnáct/dvacet hrnků.* Přibližné užívání pak frekvenčně narůstá až po číslovky, u nichž je přibližnost obvyklá: *Českých bankovek a mincí bylo loni zadrženo zhruba o tisíc méně než o rok dříve.* (Google). V užívání číslovek složených se kromě výše zmíněného principu projevuje výrazně fakt, že pro omezení týkající se naší představivosti vyšších počtů uspořádáváme jednotliviny do jednotlivých strukturně jednoduchých řádů – po desítkách organizovaných skupin/celků (viz Schéma 1).

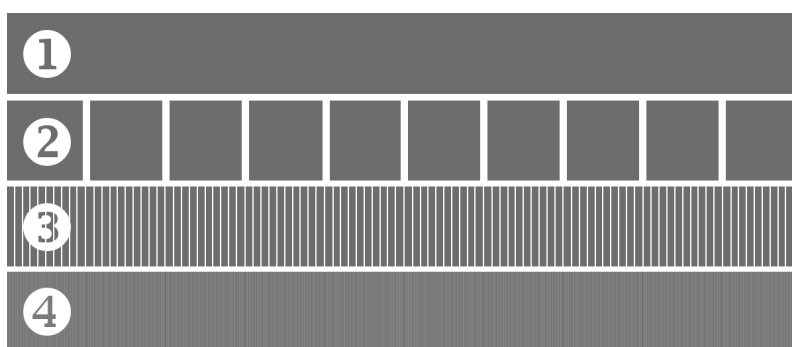

Schéma 1: Ukázka vizuální percepce počtu na základě uspořádání v desítkové soustavě.

Jednotka (1) je zde uvedena do srovnání s desítkou (2), stovkou (3) a tisícovkou (4). Poslední dvě uvedené mají oproti prvním dvěma předchozím narůstající spojité charakter, a to vlivem úsporného, zjednodušujícího, tedy přibližného vizuálního vnímání (Wertheimer 1938 aj.). Zároveň schéma ukazuje možnost pojetí jednotky jako celistvé, nebo dále dělitelné, tedy potencialitu nekonečné dělitelnosti v protikladu ke zmíněné rekurzivní násobitelnosti, která se v abstraktní formě může projevit i u entit ze své podstaty nedělitelných.

Číslovky složené představují kombinaci obou výše zmíněných charakteristik, přičemž charakter jejich složenosti je pro ně určující: výrazný je např. vliv velikosti posledního definovaného řádu: *Akci navštívilo zhruba 221 000 návštěvníků.* vs. **Akci navštívilo zhruba 221 233 návštěvníků.* Vliv percepčního hlediska v jazyce ale nelze přeceňovat, přestože se v řadě jazyků

nabízí nejrůznější morfosyntaktické dělicí linie. V češtině jde zejména o pronominální charakter číslovek v protikladu k jejich charakteru substantivnímu a adverbiálnímu (srov. Komárek 2006, s. 59). Celkový úbytek pronominálních charakteristik je ale velmi pozvolný. Výrazně pronominálně až adjektivně se chová číslovka *jedna*, která si s postponovaným substantivem vytvořila a zachovala úplnou kongruenci v rodě i čísle v nom. a akuz. U maskulina a neutra se začíná projevovat částečná homonymie v gen., dat., lok. a instr. Číslovka *dvě* pak rozlišuje maskulinum oproti homonymnímu neutru a femininu pouze v nom. a akuz. Rodově homonymní deklinační paradigmata číslovek *tři* a *čtyři* mají pouze plnou pádovou shodu danou rekcí slovesnou. Číslovka *pět* a s ní číslovky 6–19, a řádové 20–90 mají z vývojového hlediska přechodový charakter od substantiva směrem k adverbiále, což se projevuje především omezenou schopností reflektovat zmíněnou verbální rekcí. Zřetelná je v pádech gen., dat., lok., instr.; v akuz. a nom. je situace formálně méně patrná, ale k dekategoriální dochází i prostřednictvím těchto konstrukcí (Adámková 2013).

Některé číslovky jsou již převážně gramatikalizované do podoby adverbiále a jednotvaré jako např. *sto*, srov. například časté *Setkal se se **sto** lidma.* vs. *Setkal se se **stem** lidí.* (srov. Komárek 2006, s. 61). Ty pak fungují pouze jako *determinanty plurálu* substantiva kvantifikované entity (srov. Komárek 2006, s. 57), tj. bez dalších vazeb k dané původní nominální skupině a blíží se stavu v jazycích analytických. Naproti tomu číslovky s ještě převážně substantivními charakteristikami jako *tisíc* nebo *milion* aj. fungují většinou jako řídicí člen standardní nominální skupiny s genitivem partitivním.

Chápání percepčních omezení počínajících u počtu pět jako vlivu bezprostředně se odrážejícího v jazykovém systému narušuje už samotný fakt objevujícího se pronominálního instrumentálu číslovky *pět* v českých nářečích (*Já si dám guláš, s **pětima** knedlama, ja?* – Google) a různorodý stav v ostatních slovanských jazycích.⁶ Do složité situace přechodového statutu číslovek navíc často zasahuje faktor normativní. Proto se dále budeme zabývat hlediskem univerzálnějším, pro které morfologické utváření ani syntaktické vazby nebudou podstatné. Bez ohledu na relativizaci projevující se systémovými vlastnostmi jednotlivých jazyků totiž lze říci, že se číslovky pro menší

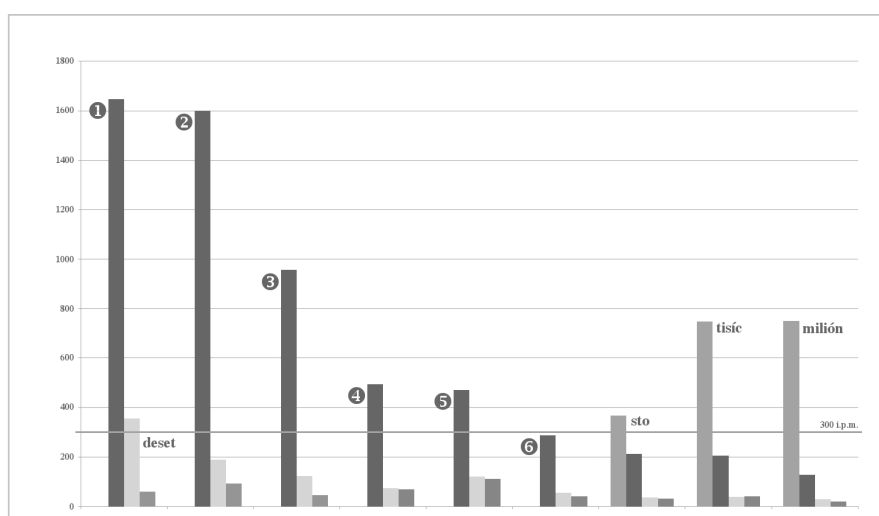
6 V řadě evropských jazyků navíc již výraznější rozdíly tohoto typu ustoupily do pozadí, viz např. rozdíl stavu staré angličtiny a angličtiny moderní apod. Románské jazyky liší rod jen u číslovky *jedna*, s výjimkou rumunštiny, kde je rodově částečně diferencovaná i číslovka *dvě* a poměrně plynule tak navazuje na stav latinský.

počty, ve Schématu 1 části (1) a (2), budou chovat spíše jako pronominální, zatímco číslovky pro vyšší počty (3) a (4) spíše substantivně, jako označení pro ucelené homogenní entity. Nejprve se zaměříme na frekvenční uspořádání číslovek numerických, které nám ukáže jejich celkové zastoupení (viz Tabulka 1).

číslovka	i.p.m.	číslovka	i.p.m.	číslovka	i.p.m.	číslovka	i.p.m.
1	1646,82	11	60,19	10	357,03	sto	367,01
2	1596,54	12	92,68	20	190,18	tisíc	747,61
3	957,66	13	45,97	30	123,39	milion	751,36
4	494,81	14	68,52	40	75,12	-	-
5	470,75	15	111,69	50	121,54	-	-
6	288,75	16	41,21	60	54,93	-	-
7	211,62	17	32,09	70	35,66	-	-
8	205,82	18	40,53	80	38,68	-	-
9	128,19	19	20,19	90	28,68	-	-

Tab. 1: Tabulka frekvence výskytu uvádí četnost výskytu nejčastějších číslovek numerických v podobě údaje i.p.m. dle ČNK SYN.

Kromě výše uvedených údajů jsou pozoruhodné také vzájemné poměry četnosti výskytu číslovek v rámci jednotlivých řádů, které jsou lépe pozorovatelné na zpracování do podoby grafu (viz níže). Složené číslovky se výrazněji organizují centrálně s nejvyšší frekvencí číslovky uprostřed daného řádu, tj. složené číslovky obsahující číslovku *pět*, či číslovku od *pěti* odvozenou *padesát*, *patnáct* aj. Složené číslovky obecně mají velmi nízkou *kognitivní výraznost* – *cognitive salience* (Rosch 1973 aj.) a jejich frekvence je často ovlivňována společenskými a kulturními vlivy, jako např. častou citovaností historicky zásadních let 38, 89 apod. (viz ČNK SYD), jinak by zůstaly bez výraznějšího výskytu. Nejfrekventovanější z nich, číslovky 11–19, které jsou původními číslovkami složenými, uvádíme pro srovnání v tabulce. *Miliardu*, *bilion* a další řády jsme již pro jejich nízký výskyt do zkoumání nezařazovali.

Graf 1: Osa x: řada 1 (tři sloupce úplně vpravo) – *sto, tisíc, milion*; řada 2 – řád jednotek 1–9; řada 3 – řády desítek 10–90; řada 4 – složené číslovky 11–19. Osa y: frekvence udávaná v i.p.m.

Jak ukazují sloupce v grafu výsledků i.p.m. ČNK SYN nejfrekventovanější číslovky jsou *jeden, dva, tři, čtyři, pět, deset, sto, tisíc, milion* (nad 300 i.p.m.). Nejčastější číslovky do 300 i.p.m. jsou *šest, sedm, osm, devět, dvacet, třicet, padesát a patnáct*. Časté a tím také kognitivně výrazné číslovky v rozmezí *jedna – nekonečno* jsou tak: *jedna – dva – tři – čtyři – pět – deset – sto – tisíc – milion*. Hranice mezi vrstvami jsme zvolili jako zjednodušující hledisko a zaměřili jsme se právě na tyto výrazy.

Sémantika numerických číslovek jakožto výrazů udávajících přesný počet by ze své podstaty neměla umožňovat hodnocení *úplnosti, neúplnosti, přesnosti* či *přibližnosti*, tj. determinaci výrazy jako je *skoro, téměř, zhruba, okolo* apod. Číslovky řádové však tuto determinaci často umožňují. Determinace výše zmíněnými výrazy ještě neznamena neurčitost samotné číslovky numerické, ale je základním předpokladem jejího významového posunu. Mají tedy principiálně shodný kontextově podmíněný charakter, jako měly výše zmíněné procesy abstrakce od významu počtu dané kontextem, tj. frekventovanou součinností významu číslovky numerické s jiným determinujícím významem, ve sdělení jakkoliv obsaženým (Fried 2010).

Nedostatek informací o přesném počtu, neschopnost odhadu, ale zejména zanedbatelnost, nevýznamost přesnosti daného údaje v příslušné situaci vede mluvčí k nahrazování početně přesných kvantifikátorů

determinantem s číslovkou řádovou, která je danému počtu co možná nejbliže: **Na náměstí se sešlo téměř 967 lidí.* = *Na náměstí se sešlo skoro tisíc lidí.* Hodnocením z hlediska neúplnosti nebo přibližnosti mluvčí signalizuje, že informaci o přesném počtu zjednodušil – zaokrouhlil. *Zaokrouhlení, zjednodušení* a s ním i abstrakce od významu přesného počtu se postupně stává součástí sémantiky dané číslovky. Stává se, že v rámci jednoho textu odkazuje k danému počtu zároveň též číslovka v determinované a nedeterminované podobě: *Celkem bude vystaveno okolo tisíce publikací.* a zároveň *Vystaveno bude tisíc publikací.* (Google) Obě vyjádření jsou ve stejné platnosti, přičemž posledně uvedený příklad význam přibližnosti sémanticky obsahuje.

Komplementárně k tomuto jevu se objevují případy opačné, které upozorňují na to, že údaj je naopak *přesný*: *O přesně tisíc korun zlevnil také sledovaný...* (Google) srov. *O tisíc korun zlevnil...*; *Hurá, je nás přesně sto!* (Google), které implikují jeho nejen možnou, ale i častou přibližnost. Na pozadí této obvyklé přibližnosti se přesné použití stává v podstatě výjimečnou situací, na kterou je zapotřebí upozornit. Tato výjimečnost je patrná zvláště na příkladech, kdy je informace podtrhující přesnost údaje emotivní. Výjimečnost situace a emoční zabarvení je však zároveň dílem kognitivní výraznosti dané číslovky: srov. *?Hurá, je nás přesně sto dvacet sedm!*

Číslovky řádové jako *sto* nebo *tisíc* mají navíc tendenci k témuž morfosyntaktickému chování a k téže vývojové tendenci jako výrazy *spousta, trocha* apod. (Adámková 2013), tedy jako číslovky neurčité hodnotící. Od polárně hodnotících se však liší tím, že v sobě inherentně obsahují potencialitu určitosti, a také tím, že v jejich primární funkci stále převládá popisnost nad hodnocením. Výjimkou jsou hyperbolická frazeologizovaná vyjádření, která se však nevyhýbají ani číslovkám řádu jednotek a jsou výsledkem jiného procesu. Tato kognitivně-sémantická nekonzistence, tj. vyjádření přesného počtu jednotlivin, které jsou mimo kognitivní schopnosti a představitost mluvčích, ústí ve způsob jejich užívání, který je srovnatelný s užíváním *substantiv měř a vah*: *Já taky například věřím, že v krabici od mlíka je ho přesně litr.* (Google); *Útulek získal téměř tunu granulí.* (Google). *Poušť Atacama si denně ukousne zhruba metr Chile.* (Google) Obě skupiny kvantifikátorů mají navíc funkční, referenční plurál.

S tím, jak ustupuje do pozadí možnost jednoznačného usouvztažení s počtem kvantifikované entity, vystupuje do popředí výše zmíněná koncepce záměny počtu za množství. Do úzu zasahuje také jazyková ekonomie

a patrně i vliv úspornosti komplexní, celistvé percepce (viz popis Schématu 1). Tento způsob zacházení s číslovkami numerickými však musí být umožněn situací, v níž přesný počet není zásadním sdělením: *332 + 661 = **skoro tisíc**.

Číslovky pro nízké počty přes svou kognitivní výraznost a vysokou frekvenci ani jedno z výše uvedených užití neumožňují. Výskyt výrazů hodnotících neúplnost *skoro*, *téměř* s numerickou číslovkou *jedna* se omezuje na význam *jeden* = *týž*: **Jsme skoro jeden člověk**. *Veronika: Kačka má pravdu. Jsme na sebe hodně vázané. Vidíme se celý den, pomalu se nerozdělujeme.* (Google) nebo: *Oba dva jsme sice rozdílní DJové, ale co se produkce týká, jsme téměř jeden člověk.* (Google).

U číslovek *dva–pět* kolokace popisují přepočty statistických průměrů v čase (denně, pravidelně) a prostoru (pracovní místo, pracovní doba), přepočty procent na zlomky, tj. na bázi principu potenciální dělitelnosti jakékoli entity: *Potíže vyjít se stávajícím příjmem mají pravidelně téměř dva lidé ze tří.* (Google); *Představa, že každý den vlastní rukou zemře téměř pět lidí, je opravdu děsivá.* (Google); *...v podniku s 20–24 lidmi dělali skoro čtyři lidé (3,71).* (Google). Výskyty jsou v obou případech na hranici zjistitelnosti i ve vyhledávači Google. K posunu nedochází ani u méně frekventovaných číslovek *šest–devět*.

Skutečné hodnocení z hlediska přibližnosti nebo neúplnosti se začíná objevovat až u výrazu *deset*; i tento výskyt je spíše výjimečný: *Už se mi ozvalo téměř deset lidí, kteří o Rockyho mají zájem.* (Google). Chceme-li však zkoumat nedeterminovatelnost či omezenou determinovatelnost kvantifikátorů, nesmí se v nominální skupině zkoumané číslovky objevit výraz, který přibližnost umožňuje, ale jen kolokace, které toto vztahení vylučují: **Téměř sto psů z útulku má nového pána.** (Google) (*téměř pes). V opačném případě je determinovatelnou i číslovka *jedna*: *...už skoro jeden týden panují v ČR silné mrazy.* (Google) (*skoro* → *týden*); *Mírná zima ušetří Hlinsku skoro jeden milion korun.* (Google) (*skoro* → *milion*).

Sémantické charakteristiky číslovek numerických pro nízké počty jsou tak ve shodě s jejich pronominálním charakterem morfosyntaktickým, k žádnému posunu mimo meze závazného počtu nedochází. Číslovky pro řád jednotek mají tedy charakteristiky pronominální – identifikují bez možnosti přibližného určení a k posunu mimo meze závazného počtu v jejich případě nedochází. Číslovky pro vyšší řády v podstatě vykazují prototypové jevy přirozených kategorií lepších a horších příkladů počtů set, tisíců, milionů aj. (Rosch 1973 aj.). *Devět*

set osmdesát sedm je lepší příklad *tisíce/tisícovky* než *devět set pět* apod. Číslovky složené se rozprostírají mezi oběma výše uvedenými typy podle toho, jak jsou složeny: tedy jak a jaké řady jsou jimi definovány. Čím nižší řád je definován, tím více se blíží chování pronominálnímu a naopak.

7 ZÁVĚR

Možnost umístit morfosyntaktickou hranici mezi substantivy, pronominy a adverbii do centra slovního druhu číslovek sice odpovídá jejich přechodovému charakteru, vytváří však otázky dotýkající se soudržnosti této kategorie, a to i v případě, budeme-li kategorii číslovek chápat jako nadstavbovou (Komárek 2006, s. 54).

V jednotlivých podkapitolách jsme ukázali řadu divergentních a tím i v různém smyslu i v různé míře přechodových charakteristik číslovek numerických, u nichž se projevují posuny k prostředkům referenčním, kvalifikačním, polárně hodnotícím aj., přičemž podstata některých diferenciací leží zcela mimo morfologii, syntax, sémantiku i pragmatiku.

Kategorie číslovek je podle MČ 2 (s. 105) definována funkčně, její skutečná kritéria jsou však zejména formálně-sémantická. Vzhledem ke skutečnému počtu kvantifikátorů ji chápeme jako značně omezující.

Číslovky obecně hraničí s prostředky, které popisují tvar, uspořádání, vymezují obsah/objem, apod. To, že se číslovky řádové samy chovají jako substantiva měr a vah, nás vede k otázce, zda by sémantickým základem kategorie měl být skutečně jen počet.

Rozmanitý charakter kvantifikátorů, který je často považován za překážku klasifikace, při tom už v rámci samotných číslovek numerických nabízí celou řadu možností jak rozšířit kategorii „číslovek“ tak, aby zahrnovala i jiné lexikální prostředky kvantifikace.

Problematický charakter klasifikace se projevuje u všech slovních druhů. Slovní druh číslovek je však známým příkladem disproporčního řešení klasifikace kvantifikátorů, které by si jako významná funkční kategorie zasloužily komplexnější pozornost. Cílem této kapitoly bylo upozornit alespoň na některé z jejich charakteristik.

V Funkční stratifikace češtiny z lexikologického hlediska

Jak známo, paralelní existence slov typu *fangle* – *vlajka*; *fáma* – *pověst* – *zvěst*; *fanda* – *fanoušek*; *exaltace* – *nadšení* – *vzrušení* potvrzuje, že slovní zásoba jednoho jazyka není jednolitým, homogenním systémem, nýbrž systémem, v němž současně koexistuje a interferuje několik subsystémů (srov. i Coseriu 1970, s. 32).

Funkční charakteristiku lexémů, tedy jejich příslušnost k určitému ze subsystémů slovní zásoby, popisují slovníky, které udávají u jednotlivých hesel např. následující charakteristiky:

1.
 - a. *fangle/fángle* – obecné, expresivní, zpravidla hanlivé (SSČ);
 - b. *fáma* – hovorové (SSČ);
 - c. *fanda* – hovorové, expresivní (SSČ);
 - d. *metonymie* – literatura, jazykověda (SSČ);
 - e. *leukocyt* – biologie (SSČ);
 - f. *prizma* – odborně (SSČ);
 - g. *siločára* – fyzika (SSČ);
 - h. *degustační* – potravinářství (SSJČ);
 - i. *exaltace* – knižně (SSJČ).

Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ) odvozuje funkční charakteristiky z kritérií definovaných jako spisovnost/nespisovnost, frekvence, dobový výskyt a expresivita. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ) specifikuje tato kritéria souborně; kritéria jsou modernizována. Nepoužívá se už kritérium *lidový*, zůstávají hlediska *čas*, *prostor*, *sociální zařazení*, *mluvenost* – *psanost*, *nocionálnost* – *pragmaticčnost*, *funkce*, *norma*, vztah k centru či periférii slovní zásoby (omezenost užívání slova na určitou oblast činnosti, např. hornictví).

K funkční stratifikaci slovní zásoby se nepřistupuje pouze z hlediska lexikologického, ale též z pohledu stylistického a pragmatického, protože právě aspekty stylistické a pragmatické se významně promítají do funkčního rozvrstvení slovní zásoby. Základní prameny stylistické (např. Bečka 1992,

s. 69–72; Čechová a kol. 1997, s. 121–131; Minářová 1988, s. 55–60) zpravidla slovní zásobu třídí podle výše uvedených charakteristik lexikálních a dále podle stylového příznaku, resp. podle možnosti využití daného slova v komunikátech vytvořených v dimenzích jednotlivých funkčních stylů. Aspekty pragmatické pak souvisejí s potenciálem jednotlivých slov vhodně se uplatnit v dané komunikační situaci a především úspěšně naplnit komunikační záměr uživatele jazyka. Zásadně novým způsobem pojímá stylovou charakteristiku lexikálních prostředků M. Jelínek (1995).

Naše studie tedy směřuje k utřídění a hierarchizaci kritérií, z nichž vychází funkční stratifikace češtiny.

1 CENTRUM A PERIFÉRIE SLOVNÍ ZÁSoby, NEUTRÁLNOST A PŘÍZNAKOVOST

Lexikologie tradičně vyčleňuje ve slovní zásobě centrum a periférii, tedy lexikální jednotky centrální a periferní (o centru a periférii v jazykovém systému Mathesius 1972, srov. zvl. Daneš 1966, Vachek 1966). Příslušnost k centru přináležejí jednotkám neutrálním, resp. bezpříznakovým, protože jako takové disponují vyšším funkčním potenciálem. Tím chápeme schopnost daného slova uplatnit se ve větším množství komunikátů a komunikačních situací.

Určení příznakovosti nebo neutrálnosti však nespočívá pouze v kritériích lexikálních, tj. v sémantice, slovo tvorné utvářenosti, původu slova a jeho frekvenci, ale také v kritériích stylistických. Mezi uvedenými přístupy nelze vést ostrou hranici, protože jednotlivá dělicí kritéria se mnohde překrývají, prolínají či vzájemně podmiňují. Proto soudíme, že pro funkční stratifikaci slovní zásoby je klíčové určení bezpříznakovosti a příznakovosti.

Za relevantní pro současný český jazyk pokládáme příznak ve vztahu k jazykové normě, příznak ve vztahu k času a prostoru, příznak expresivní a příznak stylový (srov. Filipec 1995, s. 40–42). Záměrně se vyhýbáme příznaku frekvence, který se prvoplánově nabízí jako prvek odlišující centrum a periférii, tedy neutrální a příznakové. Podle frekvence hodnotí lexémy např. SSJČ, který rozlišuje slova běžně užívaná, slova řidší, např. *hodinný, chlebný, epopeja*, a slova řidká, např. *jitří, kárce, chrabrota* (1989, s. 11); na třídění podle frekvence poukazuje i Filipec (1995, s. 42). Soudíme ovšem,

že do frekvence se promítají všechny ostatní kategorie příznaků a že frekvence, resp. četnost užití daného lexému, vyplývá z jeho ostatních funkčních vlastností.

2 PŘÍZNAK VE VZTAHU K JAZYKOVÉ NORMĚ

Problematika spisovnosti a nespisovnosti je v českém prostředí mimořádně citlivá a aktuální (srov. např. Šrámek 1996; Minářová – Ondrášková 2004; Kořenský 2005; Čermák – Sgall 2005). Z hlediska funkční stratifikace slovní zásoby, resp. z hlediska přístupu uživatele jazyka k ní, se však jedná o kritérium poměrně málo komplikované, neboť snadno ověřitelné. Lexikální jednotku řadíme ke spisovné vrstvě jazyka tehdy, je-li kodifikována, tedy je-li dohledatelná v kodifikačních příručkách; nespisovnými pak rozumíme lexémy náležející k substandardním útvarům národního jazyka.¹ Pro funkční rozvrstvení slovní zásoby je zásadní fakt, že jednotky spisovné jsou polyfunkční, a tedy použitelné v jakékoli komunikační situaci.

2.1 Mluvenost a psanost

V rámci registru spisovnost/nespisovnost lze uvažovat o příznaku mluvenosti/psanosti, který odráží dvojí možnost realizace komunikačního aktu.² Každý z obou uvedených způsobů komunikace preferuje jinou skladbu užitých lexikálních prostředků, slovní zásoba mluvených komunikátů je charakteristická míšením spisovných a nespisovných jazykových prostředků; v běžné komunikaci je však možno doložit jen velmi malý podíl nespisovného, resp. nekodifikovaného lexika: Bláha uvádí 0,43 % z celkového rozsahu textu (2009, s. 20).

1 Jako substandardní útvary chápeme dialekty, interdialekty a sociolekty.

2 Odlišení mluvenosti a psanosti úzce souvisí s klasifikací některých lexémů jako hovorových, tak např. podle SSČ *baba, kytka, lítat, panelák, pracant, špitál, vylízat se*. K pojetí hovorové češtiny, mluveného standardu a běžně mluveného jazyka srov. Šrámek 1996; Komárek 1995; Bláha 2009.

2.2 Slangovost

K substandardním, a tedy nespisovným, lexikálním prostředkům řadíme slangismy,³ jejichž užívání je omezeno na konkrétní sociální skupinu mluvčích (slang studentský: *anglina, gympl, gymplák, nalejvárna, pajdák, šprtat, výtvarka*;⁴ motoristický: *automat, fialky, hlíny, klima, mazlík, pytle, švihadla, v plné palbě*;⁵ slang nastávajících a novopečených maminek: *děcánek/děcánci, manža, mudra, prochajda, těhule, těhulka, vojtit*;⁶ horolezecký: *cvaknout, dobrat, lezečky, mačky, magi, osmička, prsák, sedák, traverz* (Slezáková 2011); počítačový: *heknout, jablka/jabka, naloudovat, lama, procík, sejnout, vysmahnout*⁷ atd.). Mnohdy je však velmi obtížné stanovit hranici mezi odborným termínem a slangismem, dokonce se uvažuje o umělém vytváření těchto hranic (srov. Karlík – Nekula – Rusínová 1995, s. 94). Relevantním kritériem pro jejich odlišení pak může být právě funkční hledisko: slangismy se dominantně vyskytují v mluvených komunikátech⁸ a vykazují zřetelnou tendenci k ekonomičnosti vyjadřování (hojně zastoupeny jsou univerbismy, zkratky a přenášení významu). Pozornost je třeba věnovat zejména pojmenováním z oblasti informačních technologií, která se velmi rychle šíří z profesně omezené skupiny uživatelů do běžně mluveného jazyka (*dotykáč, fleška, laserovka, noťas, webovka, webka, zalogovat se*).

2.3 Regionální příznak

Jakkoli je nesporné, že především v důsledku působení masmédií dochází k vyrovnávání odchylek mezi lexikem spisovným a tím, které náleží k regionálně vázaným substandardním varietám národního jazyka (srov. Bláha 2009, s. 29), domníváme se, že příslušnost lexikální jednotky k některému z lokálně vymezených substandardních útvarů výrazně determinuje možnosti funkčního využití

3 K sociolektům se tradičně řadí slang, profesní mluva a argot; argot je definovaný jako mluva společenské spodiny, srov. Karlík – Nekula – Rusínová 1995; Bečka 1992; Čechová a kol. 1997. V současné době se tradičnímu pojetí argotu výrazně přibližuje slang narkomanů.

4 I v rámci slangu lze slovní zásobu stratifikovat: rozlišujeme interslangismy, obecný slang, speciální slang, slang lokálně příznakový. Srov. Bába 1985.

5 Citováno podle <http://garaz.autorevue.cz>.

6 Citováno podle www.rodina.cz/scripts/diskuse a www.maminka.cz/diskuse, cit. 15. 8. 2011.

7 Citováno podle www.cs.wikibooks.org/wiki/Český_slang/Počítačový, cit. 10. 8. 2011.

8 Naše příklady excerpované z elektronických diskuzí na internetu korespondují s tím, že tyto komunikáty být psané, vykazují výrazné rysy mluvenosti.

takovéto jednotky. Soudíme, že tradiční rozdělení bohemismů a moravismů, např. *rozsvítit – rožnout; později – dýl; kalhoty – gatě; nahore – navrchu*, je stále živé.⁹

3 PŘÍZNAK VE VZTAHU K ČASU A PROSTORU

3.1 Neologie

Slovní zásoba je dynamickým systémem, který se v reakci na změny pojmenovacích potřeb neustále vyvíjí a v závislosti na čase se proměňuje. V důsledku toho vstupují do systému nová pojmenování, již existující výrazy podléhají změnám a jiná slova ustupují na okraj systému, ev. zcela zanikají.

Nová pojmenování, tedy neologismy, jsou takové lexikální jednotky, které jsou uživateli aktuálně vnímané jako nové ve vztahu k ostatním jednotkám lexikálního systému (srov. Lotko 2003).¹⁰ Z hlediska funkční stratifikace je významný rozdíl mezi neologismy vlastními a okazionalismy, tj. autorskými slovy (*strýčkopapínek, šimrovník, trápíkování, zandavák*)¹¹. Zatímco neologismy vlastní zpravidla vznikají z potřeby pojmenovat nové skutečnosti, slova autorská jsou motivována spíše potřebou nově, netradičně a originálně pojmenovat. Nová slova vznikají v různých varietách národního jazyka,¹² následně procházejí stabilizačními procesy a mohou přecházet do jazyka spisovného prostřednictvím uzualizace a lexikalizace. Porovnáním materiálu *Slovníku neologismů 1* (Martincová 1998, dále jen NSČI) a ČNK SYN2005 bylo zjištěno, že z neologismů registrovaných v NSČI nemá s časovým odstupem žádnou odezvu v ČNK více než 50 % nových pojmenování (Hradilová 2010b); O. Martincová s odkazem na zahraniční prameny uvádí, že do výkladových slovníků přechází cca 60 % lexémů zaznamenaných ve slovnících neologismů. (Martincová 1998, s. 12)

9 *Rozsvítit* (PMK: 1; BMK: 0) – *rožnout* (PMK: 0; BMK: 3); *později* (PMK: 15; MBK: 38) – *dýl* (PMK: 31; BMK: 25); *kalhoty* (PMK: 19; BMK: 14) – *gatě* (PMK: 0; BMK: 4). Další příklady s odkazem na *Český jazykový atlas* viz Bláha (2009, s. 40–41).

10 Neologičnost lze vyvozovat z následujících kritérií: doba vzniku, oblast působnosti, tedy jazyková varieta, slovtvorná struktura, proces lexikalizace a uzualizace, uživatelský přístup, srov. *Encyklopedický slovník češtiny* (Karlík – Nekula – Pleskalová 2002, s. 284).

11 Excerptováno z novely Petry Hůlové *Umělohmotný třípokoj*.

12 Nová slova pronikají do spisovného jazyka zpravidla z jazyka běžně mluveného, eventuálně ze slangů.

Specifickou vrstvou slov s časovým příznakem jsou slova módní, např. *smysluplný, jednomyslně, vykomunikovat, vysílat signál*.¹³ Nejedná se o typické neologismy, tedy slova nově vzniklá, ale spíše o slova uživateli nově „objevená“, přičemž toto objevení je zpravidla iniciováno výskytem daného slova v komunikátech produkovaných osobou, již můžeme charakterizovat jako mluvní vzor či společenskou autoritu. Bohužel se mnohdy jedná o pseudo-vzor, což se týká především tzv. celebrit, tedy populárních zpěváků, herců, sportovců a moderátorů.¹⁴ O neologismech více v kap. VI.

Vedle jednotek vnímaných jako nové se přirozeně v systému slovní zásoby vyskytují i lexémy považované jako zastaralé nebo zastarávající. Příznakovost archaismu se realizuje v opozici k časově neutrálnímu ekvivalentu. Od archaismů, jejichž zastaralost je signalizována jazykově, se odlišují historismy, které označují zastaralé či zaniklé skutečnosti, a výrazněji tak reagují na vývoj mimo-jazykové reality. SSČ registruje cca 200 jednotek s charakteristikou zastaralý, např. *artilerie, bicykl, chovanec, kaprál, krčma, mouřenín, pastorek/pastorkyně, piksla, raport, sklepník, strdí, testament, trestnice, ústroj, vůkol, závdavek*.

3.2 Původ lexému

V aspektu *prostor* necháváme stranou protiklad dialekt/interdialekt vs. spisovný jazyk a zdůrazňujeme opozici lexikální jednotky původem domácí vs. cizí. Ten může být uplatněn tehdy, má-li lexém cizí domácí ekvivalent, např. *ředitel – direktor; schůzka/porada – meeting; účetní – account manager (2)*.¹⁵

2.
 - a. Inovace doprovodil nový *direktor* slovy [...] (hn020829)
 - b. Když přijedete sem, dáte si čaj, můžete přijít na *meeting* pozdě. (lnmg0335)
 - c. [...] nejčastěji nabízenou pozicí na trhu práce v Praze je obchodní zástupce, sales manager či key *account manager* jakéhokoli zaměření. (ln041011)

13 Příklady z projevů českých politiků, *smysluplný a jednomyslně* od V. Havla.

14 Např. pozdrav *čágo belo šilenci* Terezy Pergnerové nebo *fičák* z reality show *Vyvolení*.

15 Příklady čerpáme z ČNK SYN2009PUB. Frekvence podle korpusu: *direktor* (44), *meeting* (83), *account manager* (11).

Jedná se tedy o funkční konkurenci slova domácího a cizího, nikoli o prosté posouzení původu slova. Z hlediska funkční stratifikace pak je nutno posoudit situační vhodnost využití jednoho či druhého členu a vyhnout se tzv. jazykovému snobismu, tedy nadbytečnému a nefunkčnímu užívání cizích slov (srov. Lotko 2009).

4 PŘÍZNAK EXPRESIVNÍ

Slova s příznakem expresivnosti mají naplněnu konotační složku své významové struktury, a jsou tedy schopna vyjadřovat emoce a postoje komunikantů. Avšak výrazy pojmenovávající emoce a hodnocení (např. *zlost, výborně, skvěle, špatně, hloupý, chytrý* apod.) mají charakter nocionální a jejich hodnocení a postoje jsou ukotveny v denotační složce významu, takže jde o výrazy neexpresivní. Uvedený rozdíl znázorňují, i když ne zcela přesně, následujícím schématem Römer a Matzke (2005, s. 123). U těchto výrazů je totiž složka emotivně hodnotící součástí složky pojmové, což Schéma 1 vylučuje:

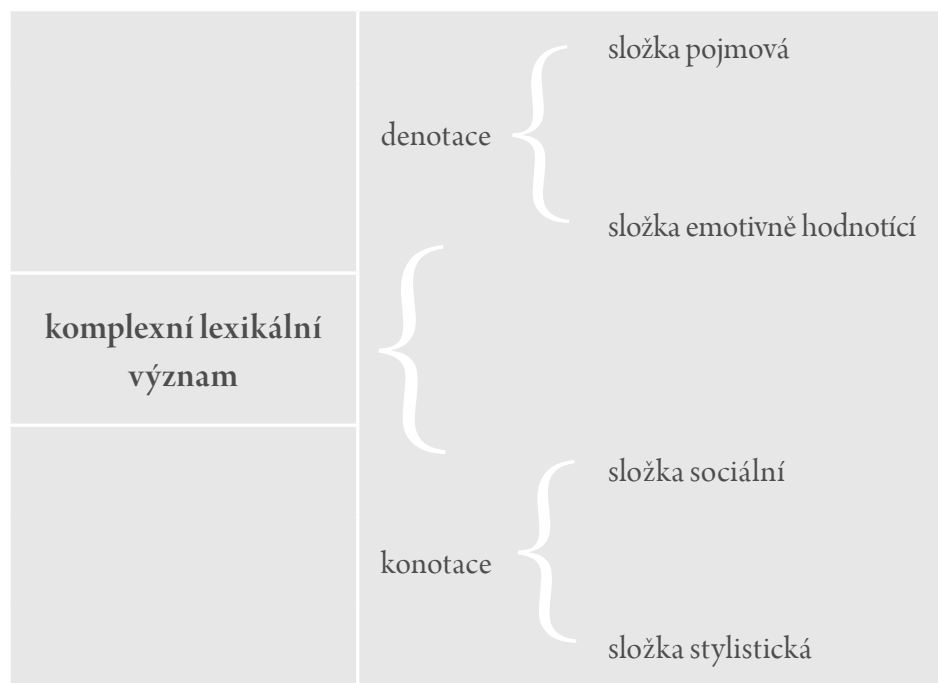

Schéma 1: Struktura lexikálního významu

Signalizace expresivity na výrazové úrovni a způsob jejího zapojení do kontextu a konsituace jsou základními kritérii pro třídění expresiv na inherentní, adherentní a kontextová (srov. Zima 1961).

Expresivita inherentní je přítomna ve struktuře primárního lexikálního významu a formálně je realizována příznakovými rysy hláskoslovnými (atypické kombinace hlásek: *ňouma, tulpas, chrchlát*) nebo příznakovými slovotvornými formanty (*psisko, lotras, chlapák*). Analýzou materiálu *Slovníku neologizmů 2* (Martincová 2004) jsme zjistili, že inventář expresivních slovotvorných prostředků je v zásadě stabilizovaný a že při tvorbě nových expresiv se využívá tradičních slovotvorných formantů (srov. Hradilová 2010a). Expresivitou adherentní disponují ty lexikální jednotky, které přenášením významu získávají sekundární, expresivní funkci. Expresivita či neutrálnost takového slova je pak závislá na tom, zda je slovo užito v doslovném či přeneseném významu. (srov. 3a, 3c – neutrální; 3b, 3d – expresivní).

3.
 - a. Poté se oddělí *zlato* od zinku pomocí lučavky královské a nakonec se získá zlato. (clonadf)
 - b. „Ale jdi, *zlato*,“ zavrkala. (cook)
 - c. Vzduch byl plný prachu, který vířili koně, *volí* a velbloudi [...] (kralkrev)
 - d. Zato ty jsi *vůl* na kvadrát, pomyslí si [...] (mileni1)

Expresivita kontextová souvisí se stylovou ukotveností daného slova a uplatňuje se tehdy, je-li toto slovo užito v komunikátu odlišného stylu; týká se tedy např. zapojení slov knižních do běžné mluvy (užití knižního slovesa *pravil* v mluvě dětí v *Bylo nás pět*), slangismů do psaného komunikátu apod.

Podle postojů, které expresiva vyjadřují, je lze dělit na slova pozitivně a negativně zabarvená, např. *jíst – papat – hamat – cpát se – žrát; spát – hajat – dadat – spinkat – chrápat – chrnět*.¹⁶

Expresivnost, resp. neexpresivnost nesouvisí s protikladem spisovnost vs. nespisovnost (srov. Štícha 1995, Karlík – Nekula – Pleskalová 2002,

16 K pozitivně zabarveným slovům patří: eufemismy, hypokoristika, slova familiární a dětská; k negativně zabarveným: dysfemismy, augmentativa, pejorativa, slova zhrubělá a vulgární.

s. 31–132). Na věci nic nemění ani skutečnost, že značná část slov expresivně zabarvených, dokonce i negativně, je součástí slovníků spisovné češtiny.

5 PŘÍZNAK STYLOVÝ

Z hlediska stylistického je slovní zásoba rozlišována na jednotky neutrální, tj. polyfunkční, a jednotky stylově vyhraněné, tedy přednostně užívané např. ve stylu publicistickém, odborném nebo uměleckém – zde slova označovaná jako básnická a knižní. Lexémy tohoto typu mohou být jako neutrální užity pouze v komunikátech daného funkčního stylu, zatímco v ostatních působí příznakově, resp. svým charakterem nejsou v souladu s vymezením daného stylu. O funkčních stylech blíže pojednává svazek 2 *Studii k moderní mluvnici češtiny – Komunikační situace a styl*.

6 ZÁVĚR

Pro naši sondu jsme jako východisko zvolili Filipcovu klasifikaci funkčních příznaků lexikálních jednotek (1995, s. 14–45), od níž jsme směřovali k utřídění kritérií funkční stratifikace.

Za zásadní pro češtinu pokládáme stanovení příznaku ve vztahu k jazykové normě, protože od tohoto příznaku se potom odvíjí další subpříznaky: psanost a hovorovost, přináležitost k sociolektu či dialektu.

Za relevantní považujeme také příznakovost ve vztahu k času a prostoru, prostor vnímáme jinak než Filipec (1995, s. 41). Nevztahujeme ho pouze k dialektičnosti lexikálních jednotek, nýbrž i k opozici lexémů domácích a cizích.

Od Filipcovy klasifikace příznaků se odlišujeme také pojetím příznaku expresivita a styl. Expresivitu Filipec řadí do kategorie příznaků vymezovaných vzhledem ke společensko-kulturnímu vrstvení jazyka (tamtéž), kde pak slova expresivní klade do jedné řady např. se slangismy nebo profesionalismy. Stylové příznaky pak Filipec (tamtéž) analyzuje v souvislosti s opozicí psanosti a mluvenosti; domníváme se, že vhodnější je tyto charakteristiky oddělit, jak to navrhuje např. Atkinsová, která rozlišuje registr a styl jako dvě samostatné kategorie. (Atkins – Rundell 2008).

Vzhledem k současné jazykové situaci, zejména k praxi běžné komunikace, však soudíme, že stanovování funkčních charakteristik bude stále obtížnější a že podobně, jako se stírají např. rozdíly mezi psaností a mluveností v důsledku užívání nových komunikačních technologií, budou se stírat i funkční příznaky charakterizující jednotlivá slova.

VI Neologie

1 CÍL, DATA A METODY

Cílem této kapitoly je vymezit a charakterizovat neologické lexikální jednotky a upozornit na specifické jevy, jež se vyskytují v české slovní zásobě v posledních letech (od devadesátých let 20. století do druhého desetiletí 21. století). V centru naší pozornosti jsou též procesy, k nimž v těchto vrstvách jazykového materiálu dochází.

Materiál čerpáme především ze slovníků neologismů a z vlastní příležitostné excerpce elektronických i tištěných textů (deníky, magazíny deníků, časopisy, internetové zpravodajské servery, sociální sítě a diskuzní skupiny). Teoretické pasáže studie vycházejí především z práce Olgy Martincové (1983) a dílčích studií ve sbornících a časopisech, např. Děngeová (2010, 2011); Gálisová (2004); Janovec (2007, 2009); Mejstřík (1965); Mitter (2003, 2008); Opavská (2005a, b); Rangelova (1996, 1999, 2005); Sixtová (2003); Tichá (2003).¹

2 VYMEZENÍ NEOLOGISMU

Neologie představuje lexikologickou subdisciplínu, která se zabývá problematikou vzniku a užívání nových lexikálních jednotek, tzv. neologismů. Výzkumu neologismů česká lingvistika, na rozdíl od lingvistiky světové, věnuje pozornost až v posledních desetiletích. Základní výzkumy prováděla především Olga Martincová (kromě dílčích studií – srov. výběrově Martincová 1972, 1975, 1978, 1987, 1995 a další; především ovšem souhrnnou syntetickou monografií – Martincová 1983). V návaznosti na její výzkumy byly pod jejím vedením sestaveny dva slovníky neologismů *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 1, 2* (NSČ 1 1998; NSČ 2 2004). Problematice neologismů se ovšem věnovali v souvislosti s jinými tématy i další čeští lingvisté: Přemysl

1 Uvedený přehled literatury k neologii není zdaleka kompletní, uvádíme příklady titulů pouze výběrově.

Hauser o nich pojednává jak obecně (1980), tak i konkrétně z pohledu diachronního (1978). Ve studiích věnovaných kompozitům se jich dotýká i Patrik Mitter, ve vztahu k přejatým slovům a procesu internacionalizace Diana Svobodová (2007) a další.

Jako neologismus se chápe jazyková, především lexikální jednotka, která je charakteristická příznakem novosti v širokém slova smyslu; ve slovní zásobě se neologismy chápou jako pólový protiklad k historismům a archaismům. Ze synchronního pohledu lze pohlížet na neologickou jednotku jako na prvek dokumentující určité jazykové tendence ve zkoumaném období, především v současnosti. Neologismy mají z hlediska sociolingvistického dokumentační funkci – jsou dokumentem doby, v níž vznikly.

Nejčastěji označují neologismy nové entity, které je třeba jazykově uchopit. Tyto jednotky obohacují slovní zásobu určitého jazyka, jde tedy nejen o nový jazykový prvek, ale i nový pojmenovávaný předmět reality. Byť jsou tímto způsobem neologismy chápány velice často, objevuje si i poměrně velká skupina slov, která nepojmenovává nové, ale pouze přeznačuje již existující – vznikají synonyma, nové formy nahrazují staré beze změny významu (původní forma se tak stává příznakovou a archaickou), na základě různých procesů dochází k rozšíření sémantického spektra jednotek (vznikají neosémantismy) apod.

Neologismy bývají často vymezovány z hlediska systémového: v širším pojetí se za neologismus sice považuje každá jednotka vykazující rysy novosti, v užším pojetí jde pouze o ty jednotky, které jsou utvořeny systémově a mají perspektivu se zařadit do centra slovní zásoby (vlastní neologismy). Jsou to jednotky, jež se rozšiřují napříč komunikačními oblastmi, jejich výskyt není dominantní pouze v určitých komunikátech a v ideálním případě pronikají do jazykového povědomí všech mluvčích. Vedle systémově utvořených jednotek existují lexikální jednotky, které vykazují anomálie (neproduktivní či neexistující morfémy, hláskové struktury, jsou výsledkem minoritních slovo-tvorných procesů apod.), jsou vázány pouze na konkrétní komunikát, jsou ve velké míře evaluativní a dokládají jazykovou kreativitu nositelů jazyka. Mezi tyto jednotky patří okazionalismy a autorská slova, bývají k nim řazeny i potenciální lexémy (viz níže).

Diachronně (vývojově) bývá neologická jednotka chápána z hlediska poměru vůči slovní zásobě existující ve zkoumaném období. Jde o jednotku, která není prvkem repertoáru systému slovní zásoby předcházejícího období.

Toto hledisko je využitelné při koncepcích lexikografických příruček – srov. oba slovníky neologismů, kdy bylo bráno v potaz při třídění materiálu, nicméně nešlo o hledisko jediné. První záznam není objektivní metoda zjišťování skutečnosti – nelze zaručit, že byl zaznamenán skutečně první výskyt jednotky, a tím pádem zároveň nelze jednoznačně stanovit, že se daná jednotka neobjevovala již před prvním záznamem v jiných komunikátech. Za příklad lze uvést obrazné vyjádření *srdce Evropy*, což je spojení, které se ve velké míře objevovalo v publicistice a marketingových textech v první polovině devadesátých let jako označení České republiky či Prahy, nicméně omezeně se již dříve užívalo v literatuře – první excerpční záznam pochází z textů sedmdesátých let 18. století. Nositelé současného jazyka výraz ovšem považují za nové novinářské a reklamní klišé. Diachronní hledisko je navíc neuplatnitelné při práci s revitalizovanými lexikálními jednotkami (viz dále). S tím úzce souvisí hledisko účinnosti a (dobové) platnosti neologických jednotek, někdy ne zcela vhodně označované v literatuře jako časové. Z tohoto hlediska se zkoumají neologismy jako jednotky, které jsou v jazyce doloženy po určitou dobu.

3 NEOLOGISMY A SYSTÉM SLOVNÍ ZÁSObY

3.1 Vlastní neologismy

Vlastní neologismy, tedy ty, které mají perspektivu se zařadit do centra slovní zásoby, bývají dle svého užití založeny na principech typických pro spisovné vyjadřování, ale i pro běžně mluvený jazyk. Mezi neologickými jednotkami se vyskytují v zásadě všechny konstrukční útvary, kterými český jazyk disponuje. Z hlediska slovo tvorby jsou to v první řadě kompozita, deriváty a přejímky. Své místo ovšem mají mezi neologismy i abreviatury a abreviační útvary, víceslovná pojmenování a výsledky okrajových způsobů tvoření slov, jež byly dosud popisovány v souvislosti se slangy (Hubáček 1988, s. 17), tedy výsledky překrucování a mechanického krácení nebo slovo tvorné kontaminace.

Typy textů, z nichž neologismy pocházejí, jsou rovněž bohaté, ovšem jako zdroje neologismů nejsou zastoupeny rovnoměrně – méně neologismů proniká z nejrůznějších důvodů do vyjadřování z textů uměleckých, odborných a běžně mluvených. Výrazným zdrojem neologismů jsou texty publicistické

a mediální, jejichž prostřednictvím se do jazyka dostávají rovněž jednotky, které patří původem do komunikačně vázané slovní zásoby.

V dnešní publicistice lze pozorovat vyšší míru využívání prostředků z běžně mluveného jazyka jako zdroje vzniku nových publicismů, zejména při tvoření okazionálních vyjádření. Vedle jednoslovných lexikálních jednotek jsou mezi neologismy zastoupeny i jednotky víceslovné, jak sousloví, tak frazémy. Hůře zaznamatelné a rozpoznatelné jsou neosémantismy.

3.1.1 Neosémantismy a jejich tvoření

Neosémantismy představují v jistém smyslu opoziční typ nových slov proti strukturálním neologismům.² Neosémantizace postihuje především lexikální jednotky jednoslovné, ale v menší míře zasahuje i víceslovné. Například po povodních v roce 2002 se zejména v Praze rozšířilo sémantické spektrum již polysémní frazeologické jednotky *být za vodou* s významy „být (dostatečně) bohatý“ a „mít něco nepříjemného za sebou“ o význam „nebýt zasažen povodněmi“, kde očividně došlo k částečné konkretizaci původního obrazu v době existence významu již čistě abstraktního. Podobně poukazuje Albena Rangelova na rozšiřování a formování nových významů u sousloví a frazémů vzniklých v devadesátých letech 20. století, jako je *šoková terapie* či *černý kuň*. (Rangelova 2005)

Motivace vzniku neosémantismů může být různá – mohou vzniknout na základě potřeby mluvčích pojmenovat nové skutečnosti, mohou vzniknout z ryze pragmatických důvodů, kdy je cílem autora ozvláštnit jimi text nebo najít výstižnější vyjádření, ale mohou být i výsledkem kalkování, kdy k rozšíření významu došlo v jiném jazyce a do českého jazyka byl význam zařazen do sémantického spektra lexikálního ekvivalentu k jednotce v cizím jazyce. Na tomto základě pronikl do českého jazyka v osmdesátých letech 20. století například význam lexému *myš* „počítačové zařízení“.

Při vzniku neosémantismů se uplatňují některé sémantické procesy, které ovlivňují nejen vznik nového významu, ale celkové přehodnocení celé lexikální jednotky.

2 Za strukturální neologismy považujeme lexikální jednotky, které vznikly slovtvornými procesy (více v podkapitole 6).

Základním procesem je metaforizace (srov. kapitola III O víceznačnosti), při níž na základě podobnosti či vztahu části a celku dochází ke vzniku nových významů lexikálních jednotek. Rangelova (2005) upozorňuje, že jde především o procesy, jež jsou založeny na podobnosti pojmenovávaných objektů nebo jejich funkcí. Ačkoliv upozorňuje, že tvarová podobnost je jako zdroj vzniku metaforických pojmenování mnohem častější, funkční metafory jsou rovněž velmi časté. Například v komunikaci na sociální síti *Facebook* se objevují v nových významech lexikální jednotky jako *zed'* „hlavní, domácí stránka uživatele *Facebooku*“,³ *profil* „stránka se základními informacemi o uživateli *Facebooku*“, *status* „krátká zpráva, kterou uživatel zveřejňuje na stránkách *Facebooku*“ apod.

Neosémantismy mohou vznikat na základě přenosů vlastností a činností z živých entit na neživé, např. *smrt* (počítače), též *počítač umřel*, *zamrzl/zmrzl*. Změny v sémantickém spektru jsou vyvolány nezvyklými kolokacemi lexikálních jednotek, jež jsou ze své podstaty nekompatibilní – sloveso *zmrznout* vstupuje běžně do kolokací se substantivy ve funkci subjektu, jež označují osoby, zvířata či rostliny a jejich plody, bylo tedy kompatibilní pouze s jednotkami, které mají ve své sémantické struktuře konstitutivní rys [+ život, živost]. Sloveso v těchto spojeních vyjadřuje proces přeměny z „živý“ na „neživý“: *bezdomovec zmrzl*, *muž zmrzl*, *žena zmrzla*; *jelen zmrzl*, *pták zmrzl*; *jabloň zmrzla*, *květiny zmrzly*, *zelenina zmrzla*, *jablka zmrzla*. Další kolokační možnosti slovesa jsou dány jeho kompatibilitou se substantivy označujícími především tekutiny či potraviny – sloveso naznačuje proces změny z kapalného skupenství na pevné, resp. z měkké struktury na tvrdou: *voda zmrzla*, *benzín zmrzl*, *maso zmrzlo* apod. Ve spojení s neživými entitami označujícími přístroje v pozici subjektu je sloveso užíváno až v poslední době; dříve bylo s těmito jednotkami chápáno jako nekompatibilní.

Některé neosémantizační procesy mohou být založeny na vztahu člověk – věc, nicméně u popisných slov bývá často nejednoznačné, zda lexikální jednotka vznikla paralelním tvořením homonymního/polysémního slovo-tvorného prostředku či záměrným významovým transferem. Například jednotka *vařič* „kdo vyrábí, vaří drogu“, může být založena na homonymii sufixu -č,

3 Jde o jeden z případů sémantických kalků – lexikální ekvivalent v anglickém jazyce je *wall*, tj. k rozšíření sémantického spektra došlo již ve zdrojovém jazyce. Jiná situace je na slovenském *Facebooku*, kde je metaforičnost nápadnější – slovenský ekvivalent pro facebookovou *zed'* je *nástěnka*.

pomocí něhož se tvoří jednak činitelská jména, jednak názvy prostředků a nástrojů, každá jednotka ovšem přísluší k jinému deklinačnímu paradigmatu. Transfery ve vztahu člověk – věc mohou probíhat obojím směrem, např. slovo *radnice*, označující původně budovu, nabylo ještě významu „zastupitelstvo“.

Do neosémantizačního procesu mohou vstupovat i vlastní jména a přezdívky konkrétních osob, na jejichž zobecněném významovém základu vznikne apelativní neosémantismus vycházející z typických vlastností či vzhledových charakteristik původní pojmenované lidské bytosti, např. označení svalnatého muže jako *Schwarzeneger*,⁴ rychlého a bezohledného jezdce jako *Schumacher*⁵ nebo označení vlnadných mladých dívek *Pamela* nebo *Dolly*.⁶ Obě jednotky se píší s velkými počátečními grafémy, které podporují klasifikaci jednotek jako proprií, nicméně zobecňující sémantické rysy jsou u nich rovněž poměrně silně rozpoznatelné.

Apelativizovat se mohou rovněž toponyma. Americké údolí *Silicon Valley*, kde sídlí firma Microsoft, tak například motivovalo vznik apelativa *silicon valley* označujícího obecně místo, kde se sdružují odborníci či sídlí firmy specializující se na IT problematiku. Na pozadí modelu *silicon valley* vzniklo za pomoci užití kontrastního lexému pojmenování *silicon hill* pojmenovávající pražské strahovské koleje, kde jsou ubytováni především studenti IT; malé písmeno užívané v psaných textech mládeže může signalizovat jeho apelativnost.⁷

Na základě vzhledové podobnosti s japonskou jadernou elektrárnou vzniklo rovněž příznakové označení *fukušima* užívané pro označení ostravského obchodního domu.⁸ Pojmenování amerického vojenského velitelství

4 Pojmenování podle amerického herce akčních filmů Arnolda Schwarzenegra.

5 Pojmenování podle německého závodníka Formule 1 Michaela Schumachera.

6 Pojmenování podle americké herečky Pamely Andersonové, která se proslavila především svými plastickými operacemi a pózováním pro fotografické akty, a podle pornoherečky českého původu Dolly Buster.

7 Jsme si vědomi, že pojmenování konkrétního místa neoficiálním pojmenováním lze chápat i propriálně, srov. označení *Údolí dutých hlav* v době normalizace, jímž se pojmenovávalo místo, kde bylo sídlo policie a policejní škola. Analogicky, jak ukazují texty zveřejňované na internetu, se objevuje pojmenování pro místo, kde sídlí jakákoliv škola, zejm. pokud je situována do údolí, ale i pro jiné místo – srov. *areál této školy kdysi pojmenovali po svém: Údolí dutých hlav; náš kraj je známý jako údolí dutých hlav*. Patrná je kolísavost spojení mezi propriálním a apelativním pojmenováním.

8 Nejednoznačné je pravděpodobně psaní počátečního grafému *f*, protože nelze rozhodnout, zda jde o jednotku blízkou přezdívce, tedy ještě propriálnímu pojmenování, či zda se jed-

Pentagon či prezidentského paláce *Bílý dům* (White House) dala vznik apela-
tivnímu pojmenování *pentagon* a *bílý dům* ve významu „místo, kde sídlí vedení
něčeho“.

Jako předstupeň vzniku těchto pojmenování lze vidět syntaktické kom-
parativní konstrukce (*vařit jak Babica / Pohlreich / Jamie Oliver; zpívat jak Lucie
Bílá; bruslit jak Verner*) a atributivní konstrukce, kde jsou v pozici determiná-
toru užity jednotky *druhý, novodobý, současný* apod. či adjektiva označující ná-
rodnosti a státy, např. *Je to druhá Radůza;*⁹ *ruský Bill Gates; na koncertu vystoupil
i Petr Kolář označovaný jako současný Karel Gott; mladá sportovkyně bývá ozna-
čována jako nová Kateřina Neumannová*. Apelativizace některých uvedených
proprií je ovšem problematická vzhledem k poměrně krátké slávě a známosti
sportovců a zpěváků.

Metonymické neosémantismy mohou být též založeny na vztazích
funkce/činnost – její vykonavatel, jak ukazuje v uváděném materiálu Ran-
gelova (2005), v současné době jde především o pojmenování různých pro-
duktů (programy, aplikace, zařízení apod.) provádějících funkce a činnosti,
dosud vykonávané člověkem. Jde o jednotky vzniklé na bázi přejatých sub-
stantiv (např. *korektor, editor, asistent* – o všech případech viz podrobněji cito-
vaná studie Rangelové), ale i o jednotky vzniklé na základě domácích lexémů,
byť za jejich vznikem lze uvažovat i kalk z cizího jazyka, např. *překladač* na
pozadí přejímky *translátor*.

Neosémantizační procesy jsou jedním z nejzřetelnějších projevů změny
saussurovské hodnoty jazykového znaku. Každé slovo, resp. každý jazykový
znak, má podle de Saussura (1996, s. 158) svoji hodnotu. Hodnota se podílí
na dotváření významu (označovaného), ale není jeho jedinou konstitutivní
součástí. Zároveň však význam zahrnuje i přesahuje, neboť je znaku do-
dána až v souvislosti s jinými znaky, s nimiž lze daný znak srovnat. Slovesa
s podobným významem *běžet, utíkat, pádit* tak získávají svoji hodnotu až při
vzájemném porovnání všech užití. Hodnota jazykového znaku se v jednom
jazyce proměňuje v souvislosti se vznikem nových slov, a to především s ne-
osémantismy. Nový polysémant rozšířením sémantického spektra promě-
ňuje svůj vztah k ostatním znakům v jazyce, protože vznik nového významu
nutí znak vstoupit do vztahů paradigmatických i syntagmatických s dalšími

notka ustálí jako pojmenování nevzhledné budovy připomínající svým tvarem fukušimskou
elektrárnu, případně s dalšími sémantickými rysy.

9 Radůza je populární česká písničkářka.

znaky – lexém vstoupí do nových vztahů synonymie, opozitnosti, hyperonymie–hyponymie. Začnou se též otevírat jeho nové kolokační a valenční možnosti, zároveň se ovšem stane potenciálním motivantem pro vznik nových slov, vytváření slovotvorných řad a hnízd, čímž dá impuls k dílčímu přestrukturování jazyka a neustálé proměně hodnoty.

V souvislosti s rozšířením internetu se například objevil nový význam u slovesa *brouzdat*. *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ 1989, s. 171) charakterizuje sémantickou strukturu tohoto slovesa jako polysémnní a zaznamenává tři významy: 1. „chodit v nehluboké vodě n. něčem vlhkém“; 2. „chodit bez cíle“; 3. „šplouchavě, cákavě máchat“. Sloveso *brouzdat* je sloveso pohybu, jeho první tři významy naznačují konkrétní činnost, pohyb nějakým prostorem a otevírají pozici pro dynamické nesměrové adverbialní určení. Nový význam slovesa vznikl na pozadí anglického slovesa *to browse*, jehož hlásková skladba připomíná české expresivní *brouzdat*. V sémantickém spektru slovesa je výrazný rys prohledávání, nikoliv přemísťování. Tím se změnila hodnota slovesa – kromě změny sémantického spektra se vytváří nové kolokace (*brouzdat po internetu/internetem, po webu* apod.) i konotace; sloveso v novém významu vytváří synonymické vztahy se slovesy *brousit, hledat, surfovat, vyhledávat* apod. Stejně se proměňuje hodnota např. u neosémantismu *tatranka* – na základě tvarové a snad i barevné podobnosti s čokoládovou sušenkou se objevuje toto pojmenování pro označení mobilního telefonu.

Podobně budou vytvářet nové vztahy mezi znaky neologismy, které musí svoji hodnotu nejprve získat, na rozdíl od neosémantismů, u nichž dochází k jejímu přeznačení. Tak například lexikální jednotka *europoslanec*, která souvisí s vytvářením nové slovní zásoby spojené s novými politickými skutečnostmi po vstupu České republiky do Evropské unie, nabývala svoji hodnotu ve vztahu k lexému *poslanec*, na jejímž pozadí vznikla, ale rovněž svou strukturou vyjadřuje vztah k modelovému tvoření hybridních kompozit pomocí prefixoidu *euro-*. Z novější slovní zásoby lze uvést jako příklad lexém *geek* označující „osobu, která má hluboké technické znalosti a je nadšená pro sci-fi filmy či počítačové hry“.

Proměna hodnoty nastává také v případě sdružených pojmenování. Když se například objevila nová skutečnost pojmenovaná výrazem *mobilní telefon*, vstoupilo spojení do nových vztahů, které ovšem zároveň aktivovaly a proměnily hodnotu jiných jednoslovných i víceslovných jednotek – spolu s mobilním telefonem se stalo frekventovanějším již déle existující spojení *pevná linka*,

kteře se ovšem běžně neužívalo, protože jeho funkci ve většině komunikátů zastávalo jednoslovné pojmenování *telefon*. Zároveň se stalo nevyhnutelným bližší určení typu telefonu, takže nabyly na frekvenci atributivní kolokace lexému *telefon*. V neposlední řadě se rovněž objevily univerbáty – *mobil* pro mobilní telefon a *pevná* či *stabil* pro pevnou linku, resp. pevný/stabilní telefon. K novému pojmenování začala vznikat i přenesená expresivní označení, jako je výše uvedená *tatranka*, ale i *krabička* nebo *cihla*.

Vývoj kolokačních možností lexikální jednotky telefon ještě dokládají spojení *domácí telefon* vzniklé na pozadí *home phone*, kdy jde o přístroj, který umožňuje telefonování v rámci jednoho objektu. S rozvojem internetu se utvořila jednotka *internetový telefon* a v poslední době ještě spojení *chytrý telefon*, které označuje telefony, jež poskytují uživateli větší množství funkcí, neomezují se pouze na funkce původního mobilního telefonu. Na pozadí opozitní dvojice *chytrý* – *hloupý* se formuje rovněž neoficiálně užívané spojení *hloupý telefon*, tj. telefon, který poskytuje pouze základní funkce. Toto pojmenování má ironizační funkci, používají je především vlastníci, kteří nedisponují chytrými telefony, pragmaticky naznačuje citový postoj vlastníka k telefonu a naznačuje nadbytečnost schopností chytrého telefonu.

3.2 Okazionalismy, autorská slova, potenciální lexémy

Zvláštní skupinu lexikálních jednotek, které stojí na pokraji neologické slovní zásoby, představují jednotky okazionální. Jde o lexémy, jež jsou výsledkem komunikační činnosti produktora textu, jeho komunikačních potřeb. Obvykle jsou tyto jednotky vázány na jeden až několik textů, v nichž plní svoji komunikačně-sémantickou funkci, ovšem nemají tendenci expandovat a uplatňovat se v jazyce širěji. Mezi takové jednotky patří vlastní okazionalismy, potenciální lexémy a autorská slova.

Všechny tři skupiny okazionálních jednotek lze charakterizovat jistou mírou anomálnosti na pozadí fungujícího jazykového systému. Jak upozorňuje Martinová (1983, s. 132), okazionalismy obvykle nepojmenovávají nové skutečnosti, pouze přehodnocují pojmenování již existující. Tyto jednotky mívají zpravidla silný hodnotící příznak, bývají značně expresivní. O novosti pojmenování můžeme hovořit v případě vzniku lexikálních jednotek, které představují jistý typ potenciálních slov a kopírují určitý sémanticko-slovotvorný model. Například vyjádření lexikálního obsahu „existence

nadměrného množství/výskytu někoho či něčeho“ se dá ad hoc vyjádřit pasivním verbálním tvarem *pře* + sémantický základ + *no/to: je překlusováno, překlusováno*¹⁰ (více viz kapitola 6.1.1).

Lexikální okazionální jednotky jsou často tvořeny neproduktivními a neobvyklými slootovornými prostředky, například substantivními příponami *-ánky* (*sněhánky*); *-íř* (*internetíř*); *-naut* (*internetonaut*) či sufixoidy *-fil* (*chorizofil*); *-man* (*čajoman*); *-manka* (*klusomanka*) apod. Tím se vytváří jejich výrazný stylistický příznak, který jednotku charakterizuje jako příležitostnou, určenou pro aktualizaci či ozvláštňení textu, v němž byla užita. Mnohé slootovorné prostředky bývají navíc užívány v jiném významu než v tom, který jim v lexikálním systému náleží, proto mnohdy nelze významovou stránku okazionalismu opřít o jeho slootovornou strukturu. Lexikální jednotka *štikologie* například neoznačuje „nauku či soubor vědomostí o štikách“, jak naznačuje její slootovorná struktura, ale „rady ženám, jak získat, „ulovit“ muže“; jednotka z počátku devadesátých let *novák* označuje „diváka TV Nova“. Často také dochází k posunům přípon utvářejících různé typy pojmenování neživých věcí na pojmenování živých bytostí, např. *brousidlo* „ten, kdo vyhledává, brousí na internetu“, srov. příklad z internetové diskuze: *to nemůže najít takové brousidlo, jako je má babička*.

Při utváření potenciálních slov vychází uživatel z existujících modelů lexikálních jednotek. Jedná se o lexémy, které využívají dosud nevyužité slootovorné potence již utvořených slootovorných hnízd, v nichž zůstávají některá místa dosud nezaplněna, neboť vytvoření jednotek dosud nebylo z komunikačních důvodů třeba. Často jde o slova, jejichž užití je vysoce nepravděpodobné, nebo o pojmenování významů, pro něž bylo využito jiných, konkurenčních pojmenovacích prostředků, lexikálních i syntaktických – srov. např. *tramvajovat* – *jezdit tramvají*; *španělít* – *učit se španělsky*. Utváření potenciálních slov v zásadě odpovídá Hjelmslevově představě potenciálních jazykových znaků, jejichž existenci opírá o možnosti slabiky odpovídající slabičným principům jazyka, jež ovšem nebyly dosud v jazyce využity. (Hjelmslev 1972)

Aktivace jednotlivých derivátů může být různě rychlá. Od lexému *vir* vzniklo prefixačně-sufixačním procesem sloveso *zavirovat* (obě slova jsou zmíněna v NSČ 1), následně vzniklo ještě slovo *odvirovat*. Jiná prefigovaná, potenciální slovesa, jako např. **dovirovat*, **převirovat*, **navirovat*, **vyvirovat*, ale ani neprefigované **virovat* dosud doložena nejsou.

10 Tomáš Klus je populární český zpěvák.

Za potenciální slova nebývají považovány lexikální prostředky dětské řeči, v nichž se uplatňuje na jedné straně kreativita a pronikání do slovtvorného systému jazyka, na druhé straně neznalost konvencionalizované slovní zásoby, srov. slova jako *popletáč* (maskulinum k *popleta*, které dítě chápe jako femininum na základě nedostatečného osvojení rozdílu mezi substantivy typu žena a předseda); *konváč* (konev); *utěrník* (utěrka); *zubáč* (kartáček na zuby) apod.¹¹ Rovněž mezi potenciální lexikální jednotky neřadíme jednotky vzniklé nezáměrnou chybou mluvčího v komunikaci, jež ovšem může náhodně napodobovat určitý model. Není ovšem vyloučeno, že se tyto lexikální chyby nemohou v jazyce alespoň po určitou dobu stabilizovat. Takovým příkladem je lexikální jednotka *sněháňky*, jež vznikla na základě nezáměrné univerbizace spojení *sněhové přeháňky* v jednom pořadu věnovanému předpovědi počasí. Produktorčin obrat ovšem zaujal jak diváky, tak televizní štáb a nezáměrně utvořená jednotka se pak stala neologismem.

Autorská slova představují především okazionalismy vázané na umělecké texty. Jako autorská slova se označují proto, že je u nich znám autor. Na pozadí jejich vzniku lze předpokládat uměleckou invenci produktora textu, autorská slova tedy respektují estetickou funkci komunikátu – srov. např. častá autorská slova V. Holana, B. Hrabala, K. Čapka, I. Vyskočila, O. Mikuláška, I. Wernische či M. Urbana.

Mezi okazionalismy se objevují rovněž okazionální neosémantismy, nicméně zaznamenání sémantických okazionalismů je mnohem složitější než zachycení sémantických neologismů – hranice mezi záměrným ad hoc neosémantizováním a nezáměrnou sémantickou chybou (nezřídka i jako prostředku idiolektu) je velice vágní, těžko lze rozhodnout, zda okazionální neosémantickou jednotku vytvořil autor záměrně a její význam váže na daný komunikát.

4 PŘEJÍMKY

Přejímání lexémů je jedním z vysoce frekventovaných způsobů obohacování slovní zásoby a vzniku neologismů.¹² Přejímání je proces, při němž se jednotka ze zdrojového jazyka stává součástí jazyka příjemce, přizpůsobuje (adaptuje) se v něm po stránkách fonetické, grafické, lexikální a sémantické,

11 Příklady byly získány z cílených dotazů a komunikace s matkami tří až pětiletých dětí.

morfologické, syntaktické a stylistické.¹³ Současná rozšířená znalost západních evropských jazyků, zejména angličtiny, francouzštiny a němčiny, proces adaptace zpomaluje. V některých případech dochází v současnosti k tomu, že se u přejímky, jež se adaptovala již dávno, projevuje tendence k užívání internacionální, neadaptované podoby. Jedná se například o lexikální jednotku *víkend*, která se stále častěji objevuje v původní anglické grafické podobě *weekend*.

Přístupy k přejímání jednotek jsou různé – od puristických ke krajně demokratickým. V zásadě se dá říci, že vhodnost přejímky závisí na mnoha faktorech, především na frekvenci jejího užívání, na tom, zda pojmenovává dosud nepojmenovanou skutečnost, na její jazykové ekonomičnosti.¹⁴

V souvislosti s přejímáním lze pozorovat zajímavé procesy v působení vyrovnávacích tendencí – vedle vzniku nových slov přejímáním jako prostředku internacionalizační tendence ve slovní zásobě se uplatňuje v jisté míře a v jistých komunikačních oblastech také tendence opačná – tendence k nacionalizaci slovní zásoby, resp. autochtonizaci, s nimiž paralelně působí jako doplňující jev tendence k intelektualizaci a demokratizaci jazyka. V zásadě jsme upozorňovali (Janovec 2009, s. 274–275) na čtyři typy působení těchto tendencí ve slovní zásobě, na jejichž základě lze vymezit čtyři základní skupiny lexikálních jednotek.

Zaprvé se do jazyka integrují lexikální jednotky z cizího jazyka, dnes zejm. z angličtiny, které se následně plně zařadí do lexikálního systému češtiny, protože jejich znalost se rozšíří napříč jazykovým společenstvím, což akceptování přejímky urychlí. Některé přejímky ovšem naopak zůstanou omezené na jisté komunikační oblasti, nicméně jsou vysoce frekventované a dostávají se za hranice oblastí zprostředkovaně díky mediálním textům.

12 Běžně panuje nesprávná představa, že nové slovní jednotky v současném jazyce vznikají výhradně na bázi přejímek, k čemuž vede neuvědomování si jiných způsobů obohacování slovní zásoby. Rovněž v této problematice vidíme zdroj názoru F. Čermáka, že při vzniku neologismů se také něco z jazyka vytrácí a přestávají se užívat některá slova, hovoří o tzv. negativním neologismu (srov. Čermák 2010, s. 219).

13 Proces adaptace je pozvolný, zatímco fonetická adaptace, jež spočívá v přizpůsobení se cizích fónů fónům jazyka příjemce, a morfologická adaptace slovesa proběhnou bezprostředně při počátečním přejímání jednotky do systému, ostatní adaptace probíhají pomaleji, v některých případech nemusí nastat vůbec.

14 Často jednoslovná přejímka nahrazuje výraz, pro který má český jazyk pouze víceslovné pojmenování či význam vyjadřuje opisem, např. *ombudsman* „ochránce lidských práv“ apod.

Jejich alespoň pasivní znalost mezi představiteli jazykového společenství bude poměrně vysoká. K těmto jednotkám obvykle česká pojmenování nevznikají, a pokud přece jen vzniknou, upřednostňuje se v komunikátech původní přejímka. Do této skupiny budou patřit také jednotky, u nichž se nedá vytvoření českého překladu předpokládat, neboť označují specifický denotát. Často představující jistý typ reálie, např. kulturní produkty, jako jsou různé hudební styly či směry, společenské trendy a uskupení, sporty, požitativy apod. V osmdesátých letech se v tehdejší Československu oficiálně představil hudební styl *heavy metal*, který býval překládán v některých textech hudební publicistiky jako *těžký kov* nebo *těžký drát*, nicméně pro pojmenování hudebního směru převládal jak v subkultuře, tak v hudební oficiální produkci původní anglicismus. Podobně v češtině počátku 21. století existují například paralely *soap opera* × *mýdlová opera*, z nichž větší životnost prokazuje anglicismus,¹⁵ nebo *joint* × *marihuanová cigareta* či *dress code* × *předpis/pravidla oblečení*.

Druhou skupinu představují lexikální jednotky, k nimž existují české ekvivalenty, jež vznikly často kalkováním na pozadí původní cizí lexikální jednotky (např. z neologismů přelomu osmdesátých a devadesátých let *mys* na pozadí anglického *mouse*), nebo polokalkované výrazy, jejichž strukturu obvykle tvoří cizí kořen a domácí či zdomácnělý afix, výsledkem pak je hybridní lexikální jednotka (*freerider* – *freerajďák* ze sportovního vyjadřování).

Třetí případ představují případy, kdy k již dříve existujícímu českému lexému pronikl do slovní zásoby cizí protějšek, jenž původní jednotce konkuruje nebo ji částečně nahradil (z novější vrstvy slovní zásoby např. *wunderkind* místo původního víceslovného pojmenování *zázračné dítě*).

Čtvrtou skupinu představují lexikální jednotky domácího původu, které odolávají vlivu cizojazyčných lexémů a internacionalizační tlak je nepostihuje. Jedná se především o centrum domácí slovní zásoby (*pes*, *kočka*, *stůl* apod.) či přejímek, jejichž cizí původ je zastřen (*košile*, *škola* apod.).

15 Je třeba upozornit na české pojmenování mnohadílných seriálů s banálními a převážně vztahovými tématy *nekonečný seriál*.

5 REVITALIZACE

Jako zvláštní způsob vzniku nových pojmenování se projevuje revitalizace lexikálních jednotek. Jde o proces, při kterém jednotky, jež patřily původně k centrální slovní zásobě, přestaly být z nejrůznějších důvodů používány, dostaly se na okraj slovní zásoby, ale v současnosti se znovu do centra dostávají. Revitalizace ovšem může představovat pouze návrat formy – lexikální jednotky se do centrální slovní zásoby často vracejí s modifikovaným významem.

Po roce 1989 ustoupily ze slovní zásoby jednotky označující nejrůznější skutečnosti spjaté s komunistickým režimem a životem v něm, a naopak se do slovní zásoby vrátily jednotky označující některé skutečnosti předválečné, např. *akcie*, *hypotéka*, *kampelička*, *podnikatel* a další, považované do té doby za historismy. Jejich aktuálnost a užívání je různé; zatímco například jednotky *akcie* nebo *hypotéka* jsou v aktivní centrální slovní zásobě, lexém *kampelička* se po aféře s krachováním těchto finančních podniků víceméně znovu z centrální slovní zásoby přesunul na periferii a lexém *podnikatel* na sebe navázal do jisté míry negativní konotace. U tohoto lexému existuje několik alternativních a synonymních vyjádření, např. *businessman* (s nestabilními grafickými variantami).¹⁶

Značná část revitalizovaných lexikálních jednotek souvisí se snahou o návrat lexikálních jednotek, zejména ve veřejné správě a politice, které by nebyly zatíženy souvislostí s komunistickým režimem, případně by evokovaly dřívější společenský a politický život, např. *radnice*, *hejtman*, *primátor* apod. Jde ovšem o jednotky, u nichž dochází na pozadí historicky vázaného významu ke krystalizaci nového, aktuálního významu.

Jak ovšem ukazuje nový jazykový materiál, procesu revitalizace začínají podléhat už i některé jednotky, které souvisí s komunistickou érou. V současné době se často projevují nejrůznější konflikty státu (státního zájmu) a soukromého majetku, proto se do centra pozornosti dostávají lexikální jednotky *vyvlastnit*, *zestátnit* či *znárodnit*, ovšem rovněž s jistým významovým posunem. Podobně se z oblasti kulturní dostávají znovu do centra slovní zásoby jednotky související s gramofonovou výrobou a produkcí. Gramofony

16 Doloženy máme např. *buisnesman*, *buisnesmen*, *byznysman*, *byznysmen*, *byznesmen* apod. Některé z nich mohou být způsobeny neznalostí anglického zápisu slova či jeho správné výslovnosti, jiné v sobě zase jednoznačně nesou evaluační rysy.

a gramofonové desky se staly součástí periferní slovní zásoby, když jako hudební nosiče byly víceméně globálně nahrazeny kompaktními disky a přehrávači. V posledních letech se ovšem znovu objevila poptávka po původních nosičích, jež začínají být uživateli z nejrůznějších důvodů upřednostňovány před kompaktními disky, mp3 nosiči a dalšími médii.

6 SLOVOTVORBA A NEOLOGIE

Strukturní neologismy vznikají na základě slov již ve slovní zásobě existujících nebo na základě jiných neologismů pomocí derivace, kompozice a abreviace. Právě neologická bádání ukazují jisté posuny v současném tvoření slov.

Za základní slovotvorný proces charakteristický pro český jazyk, jak v posledních pracích uvádí například i F. Štícha (2011, s. 21), je standardně považována derivace, zatímco zbylé dva procesy jsou chápány jako vedlejší. Právě studie neologismů, např. (výběrově) práce Mittera (2003); Rangelové (1996, 1999); Janovce (2007); též Rangelové – Janovce (2005) a Tiché (2003) však ukazují, že v posledních desetiletích se podíl kompozice jako slovotvorného procesu zvyšuje, především při tvoření hybridních složenin. K jistým posunům dochází rovněž při abreviaci – rozšiřuje se repertoár abreviátů, které jsou založeny na osamostatňování komponentů z původních kompozit, zejména lexikálních útvarů, které fungují jako nesklonná adjektiva, resp. využívají se jako atributivní modifikátor substantiv (např. *tele* nebo *sex* v jednotkách jako *tele bačkory*, *tele deka*, *sex tělocvik* apod., k jejich grafické stránce viz dále v kapitole 6.2 Kompozice).

6.1 Derivace

Derivovaný neologický materiál vykazuje proti celkovému slovotvornému systému češtiny jisté disproporce. Jsou v něm zastoupeny pouze derivační typy, které vytvářejí slova, jež odrážejí potřeby inovace lexikální zásoby – jedná se tedy primárně o substantiva, verba a adjektiva, sekundárně o adverbia.

6.1.1 Derivace verb

Sloveso je jediný slovní druh, který musí v českém jazyce bezpodmínečně reflektovat flexi a zařadit se na základě přítomnosti kmenotvorného sufixu

k určitému konjugačnímu typu. Nová slovesa vznikají na základě motivace substantivy a verby, řidčeji adjektivy. Jak už bylo dříve reflektováno v odborných textech, nová slovesa, zejména přejatá, se utvářejí primárně kmenotvorným sufixem *-ova-* (viz např. Martincová 1983, s. 64). Nová slovesa tvořená tímto sufixem bývají chápána jako obouvidá (srov. např. *Mluvnice češtiny 2* 1986, s. 184) a jsou pocítována jako komunikačně bezpříznaková, pokud nejde o sloveso, jež je vázáno na určité sociální sféry – srov. sloveso *forsovat* „nutit/přinutit někoho k něčemu“ z komunikace mládeže na internetu.

K těmto slovesům ovšem často vznikají slovesa na *-i-* a *-nou-*. Slovesa s kmenotvornou příponou *-nou-* představují určitý jev vyrovnávací tendence – vytvářejí po formální stránce vidový protějšek k slovesům na *-ova-*, ovšem zároveň bývají často pocítována jako stylisticky příznaková, např. *crackovat* „nabourat se do počítačového programu“ – *cracknout*, *kontaktovat* – *kontaktnout*, *mobilovat* – *mobilnout*, *mailovat* – *mailnout* a další. Vedle přípony *-ova-* se omezeně tvoří také slovesa nedokonavého vidu pomocí přípony *-a-*, srov. *kliknout* – *klikat*.

Dalším způsobem inovování verbálního systému českého lexika je tvoření sloves pomocí prefixů. Prefigování již existujících sloves může vytvářet pojmenování nového sémantického obsahu (*mobilovat* – *zamobilovat*), ale prefix může mít rovněž pouze gramatickou funkci – pouze vytváření vidového protějšku (tzv. prázdné nebo čistě vidové prefixy – srov. Karlík – Nekula – Rusínová 1995, s. 198). V současném jazyce můžeme pozorovat výrazný nárůst sloves tvořených předponou *vy-*, např. s cizími základy *vykomunikovat*, *vydiskutovat*, *vymailovat*, ale i s českými základy *vyzískat* apod., otázka jejich funkčnosti je ovšem sporná – častěji se chápou jako ne zcela vhodně utvořená perfektiva k původnímu neprefigovanému slovesu. Jak ovšem upozorňuje Martincová (2005), ukazuje se, že současná prefixace sloves naznačuje i některé formální a sémantické posuny významů předpon. Za uvedenými slovesy s předponou *vy-* tedy může být pojmenovaný obsah „dojít k (nějakému) závěru činnosti opakovaním děje pojmenovaného neprefigovaným slovesem“,¹⁷ srov. rovněž starší česká slovesa jako *vyběhat*, *vyhledat* apod. Podobně nesou primárně funkci zdokonavení i jiné předpony, např. *z(e)-* *zkomunikovat*,

17 Viz též SSJČ význam číslo 7 předpony *vy-* (1989, s. 188), nicméně domníváme se, že uvedený význam je od popsaného již v procesu odštěpení.

zobchodovat apod., kde je význam „dokončení činnosti“ spíše implikován než skutečně prefixem přenášen.

Komunikačně zajímavá jsou slovesa, která jsou užívána primárně ve tvaru pasiva. Jedná se především o slovesa prefigovaná prefixem *pře-* (viz kapitola 3.2 Okazionalismy, autorská slova, potenciální lexémy), ale rovněž o některá netranzitivní slovesa, u nichž je pasivum vytvořeno na základě modelu pasivních tvarů tranzitivních sloves, ovšem nabývá specifických významů, většinou s negativními sémantickými rysy – *být odejit* na pozadí konstrukce *být propuštěn*; *být proskočen oknem* na pozadí *být prohozen oknem* apod. Ačkoliv jde dosud o poměrně málo frekventovaný jev, je pravděpodobné, že se budou podobné typy objevovat i nadále.

Neologická slovní zásoba sloves rovněž poukazuje na nárůst užívání cizích prefixů, jako je *re-*, *de-* nebo *ex-*, např. *rebrandovat*, *deglobalizovat*, *desummitovat* apod.

6.1.2 Derivace substantiv

Ze substantiv se mezi novými lexikálními jednotkami uplatňují především jména označující osoby, tj. jména činitelská a konatelská a jména vyjadřující příslušnost k něčemu. Motivanty vzniku nových pojmenování osob jsou tedy především verba a substantiva, méně často adjektiva.

Značné proměně podléhají především činitelská jména, která se vytvářejí na pozadí neologických sloves pojmenovávajících nové činnosti a děje, méně často se objevují jako variantní pojmenování či zcela nová pojmenování ke starším slovesům. Konatelská jména jsou založena poměrně často na inovaci již existujícího repertoáru. Opavská (2005b) např. uvádí jednotku *saunér*, která vznikla na pozadí lexému *sauna*, ovšem jako varianta k již dříve existujícímu *saunař*. Podobně je v současné době velice produktivní tvoření pojmenování osob podle značky auta, k níž mají nějaký vztah, např. *trabanták*, *pežoťák*, *fordista*, *fordař*, *kiař* apod.

Velice produktivní je rovněž depropriální tvoření pojmenování příslušenských jmen. Jak uvádí Děngeová (2010), depropriální tvoření podle jmen politiků, které reflektují i neologické slovníky, se velice rozvíjí a využívá se zejména v publicistice. Nová pojmenování bývají mnohdy okazionalní, ale svědčí o jazykové kreativě a produktivitě. Zatímco dříve se objevovaly, resp. byly zachyceny pouze jednotky, které byly utvořeny od předních politiků, současná slovní zásoba zahrnuje příslušenská jména motivovaná i méně

významnými politiky. Děngeová (2011, s. 267–271) ukazuje na příkladu jména Čunek, jak bohatá slovtvorná hnízda se mohou kolem jména politika vytvářet – z příslušenských zaznamenaných názvů např. *čunkista*, *čunkovec* (od něj *antičunkovec*). Kromě nich např. *čunkačina*, *čuňáčina* (pojmenování abstrakta), *čunkistán* (pojmenování místa), *čunkovné* (pojmenování peněžní sumy) nebo sloveso *čunkovat* a jeho deriváty *začunkovat*, *vyčunkovat*.

Repertoár slovtvorných prostředků, pomocí něž se pojmenování osob provádí, je poměrně bohatý. Jedná se především o přípony *-ák*, *-(a)ř/(á)ř*, *-ista*, *-er*, *-ec/-ovec*, *-áč*, méně časté jsou *-átor*, *-ant*, *-log* (jehož morfeomatická charakteristika není jednoznačná). Dosavadní nestabilita neologických jednotek v jazyce má za následek poměrně velké množství slovtvorných variant, srov. z neologismů devadesátých let: *snowboardista* – *snowboarder* – *snowboardář* – *snowboardák*. Na pozadí existujících variantních řad můžeme poukázat, že se v povědomí uživatelů vytrácí expresivita sufixu *-ák*; nelze jednoznačně určit, zda všechny jednotky, které sufixem vznikly, hodnotí uživatelé jako expresivní, byť alespoň některá slova, u nichž dochází k měkčení souhlásky v základu před příponou, jistou expresivitu nesou, srov. např. *inlajňák*, *skejťák* apod. Druhý jev souvisí s uvolněním cizího sufixu *-ista* z vazby na cizí základy, srov. právě příslušenská jména jako *kolista*, *salámista*, ale i depropriální *havlista*, *zemanista* apod.

K uvedeným jménům vznikají rovněž přechýlené podoby, především sufixy *-(n)ka*, *-čka*, *-ice*, *-kyně*, např. *neurovědkyně*, *burziánka*, *hejtmanka*, *rastafariánka*, *koučka* apod. Pomocí stejných prostředků vznikají rovněž primární pojmenování ženských osob, u nichž nejde o přechylování, protože k neologismu neexistuje slovtvorně motivující protějšek označující osobu mužského pohlaví. Jde o lexémy jako *auperka*, *playmatka*, *roztleskávačka*.

Vedle pojmenování osob se v neologické vrstvě slovní zásoby objevují také pojmenování prostředků a nástrojů, jimiž se provádí činnost pojmenovaná především motivujícím slovesem, denominativní tvoření doloženo nemáme. Pro tvoření nástrojových jmen se využívá klasický repertoár sufixů *-(d)lo*, *-(e)č*, *-átka*, např. *brousidlo* „počítač připojený k internetu“, *prohlížeč*, *udělátka*.

Utvářejí se rovněž nová pojmenování míst, zejména provozoven a prodejen, pomocí sufixů *-árna* nebo *-erie*, např. *palačinkárna*, *bageterie*, *kafárna*, *čajárna*, *polévkárna*, *kuřárna* „prodejna kuřecího masa“ apod.

Abstraktní pojmenování představují především skupinu deverbativních pojmenování dějů, využívají tedy primárně sufixy *-ní* a *-tí*. Od anglických

základů se rovněž využívají přejatá pojmenování tvořená sufixem *-ing* s variantou utvořenou podle adaptované výslovnosti *-ink*. V expresivních okazionálních pojmenováních se objevuje sufix *-ing* i ve spojení s českými nebo již dříve zdomácnělými základy, např. *váling/válink* (od *válet se*), *ležing/ležink* (od *ležet*), *zevling/zevlink* (od *zevlovat*) nebo *piving/pivink* (od substantivního základu *pivo*).

Vedle uvedených sufixů se v menší míře využívají i další cizí i domácí přípony, jako *-ita*, *-ace/-izace*, revitalizovaná expresivní *-ba* (*kuřba*, *pařba*, *smažba*), *-áž*, *-iáda*, v případě deverbativ ovšem jde často o variantní pojmenování děje vzhledem k substantivům na *-ní*, *-tí*, *-ing/-ink* (např. *pařba* × *paření*; *losáž* × *losování*).

Omezený nárůst je u abstrakt motivovaných adjektiv. Jedná se především o jednotky vytvořené k neologickým přejímkám či deverbativním adjektivům pomocí sufixu *-ost*, např. *bezhodnotovost*, *česnekovost*, *ovocnost* apod.

Vedle příponového tvoření hraje poměrně důležitou roli v neologické slootovorbě substantiv i předponové tvoření. Využívají se domácí i cizí prefixy, včetně prefixů stojících na pomezí morfematické jednoznačnosti (jedná se o tzv. prefixoidy, viz dále kap. 1.6.2). Neologické jednotky jsou tvořeny jak domácími prefixy a prefixoidy (*nad-*, *ne-*, *od-*, *pod-*, *pro-*, *před*, např. *nadregionálnost*, *necena*, *oddémonizace*, *podmanažer*, *prověčkař*, *předskokanka*), tak prefixy a prefixoidy cizími (*anti-*, *super-*, *supra-*, *ex-*, *de-*, *sub-*, *antivěčkař*, *supersex*, *exgay-pornoherec*, *derathizace*, *subkontraktor*).

6.1.3 Derivace adjektiv

Nová derivovaná adjektiva mohou vznikat od sloves, jiných adjektiv a od substantiv.

Deverbativní adjektiva vyjadřují děj jako vlastnost v nejširším slova smyslu. Můžeme mezi nimi najít procesuální, rezultativní i účelová adjektiva. U některých deverbativních adjektiv je frekvence výskytu vyšší než u jejich motivujícího verba nebo vznikají podle slootovorného modelu verbálních adjektiv, aniž je motivující sloveso doloženo. Například nové adjektivum *prokmotrovaný* ve významu „obsazený, naplněný mafií (kmotry)“ nemá doložen slovesný motivant **prokmotrovat*.

Zajímavá je slootovorná proměna rezultativních adjektiv aktivních, která se standardně tvoří od přechodníku minulého. Vzhledem k výraznému ustupování přechodníkových tvarů dochází k utlumení slootovorby rezultativ

standardním způsobem – jako prostředek vyjádření rezultativnosti se nezávisle na vyjadřované konstrukci prosazuje motivace přičestím minulým. Vedle standardních tvarů adjektivizovaných přičestí, která tvoří variantu k adjektivizovaným přechodníkům minulým, např. *přišedší – přišlý; vzniknuvší – vzniklý; zmoknuvší – zmoklý*, se stále častěji objevují v textech adjektivizovaná minulá přičestí na místě adjektivizovaných trpných přičestí, např. *napsaný – napsalý; spočtený – spočetlý; vyvoněný – vyvonělý; zobecněný – zobecnělý*, která ovšem nejsou hodnocena jako spisovná. Zdá se, že kategorie rezultativnosti proměňuje svoji podstatu, jejím základem se stává charakteristika dokončenosti děje vzhledem k časovému okamžiku promluvy a faktor konatele jako participátora na průběhu děje ustupuje do pozadí.

Nová desubstantivní adjektiva představují především relativa, jež vznikají standardními slovotvornými prostředky *-ový, -ní, -ský/-cký, -ický/-istický, -ovský*. Patrná je narůstající konkurence adjektiv na *-ní* a *-ální*, srov. variantní dvojice jako *katederní – katedrální* (oboje derivováno od podstatného jména *katedra*, ačkoliv struktura druhého naznačuje spíše motivaci lexémem *katedrála*).

Výrazné posuny lze spatřit rovněž v repertoáru vztahově-posesivních adjektiv tvořených koncovkou *-í*. Jedná se o adjektiva, která byla primárně tvořena od pojmenování zvířat (*lví, kachní, sloní, jelení, liščí* apod.). Současná excerpovaná slovní zásoba naznačuje, že slovotvorný prostředek *-í* má schopnost vytvářet expresivně příznaková adjektiva rovněž od názvů hudebních skupin, např. *kabátí* (od české skupiny Kabát), *sabatí* (od anglické skupiny Black Sabbath), *depeší* (od anglické skupiny Depeche Mode) či *stouní* (od americké skupiny Rolling Stones). Okrajově se objevují adjektiva tvořená tímto prostředkem od pojmenování nových technologií a produktů s nimi souvisejících, např. *internetí* nebo *mobilí*.

Kvalitativní adjektiva se tvoří standardně příponami *-livý, -ný, -ovitý, -atý, -itý*, např. *autobazarový, bezaautový, globální*. Výrazně produktivním se stává sufix *-oidní*, který se dříve pojil víceméně se základy cizího původu, dnes se objevuje i ve spojení s domácími základy a vyjadřuje význam podobnosti, např. v okazionálních jednotkách *omáčkoidní, zpěvákoidní*.

Prefixace u přídavných jmen je rovněž výrazná. Využívají se prostředky analogické s verbálními prefixy domácího i cizího původu, např. *nadevropský, nehratelný, podlinkový, profremní, přednatovský, antinatovský, superflexibilní, exvyvolený* apod.

6.1.4 Derivace adverbíí

Na rozdíl od substantiv, verb a adjektiv jsou inovace v oblasti adverbíí poma-
lejší a menšího rozsahu. Adverbia jsou většinou motivována adjektivy nebo
potenciálními adverbii, jsou tvořena klasickým repertoárem slovtvorných
sufixů *-o*, *-e/-ě*, *-y*, např. *antibakteriálně*, *protikorupčně*. Zvláštními typy, které
jsou poměrně produktivní v dnešní češtině, jsou adverbia tvořená sufixem
-mo, např. okazionální *internetmo*, *mobilm*, a prefixálně-sufixálním tvořením
pomocí izolovaného *po* a *-u* připojeného k slovtvornému základu, např. *po*
johnovsku, *po havlovsku*, *po eurokraticku*, *po euroskepticku*.

Příslowce rovněž vznikají pomocí cizích i domácích prefixoidů, např.
polo-, *ultra-*, *mezi-*, *bez-* apod. V některých případech není jednoznačná mo-
tivace, např. adverbium *ultralehce* může být motivováno adverbium *lehce*, ale
i adjektivem *ultralehký*.

6.2 Kompozice

Jak jsme zmínili v úvodu podkapitoly 6, v neologické vrstvě slovní zásoby na
významu nabývá kompozice, především tvoření hybridních kompozit. Mezi
taková kompozita patří potom i jednotky, u nichž není zřetelná jejich mor-
fematická charakteristika. Jde především o internacionální, ale i o domácí
komponenty, jež vykazují vlastnosti afixů i kořenů, hovoří se proto o nich jako
o afixoidech. Ze současného slovtvorného pohledu mezi ně řadíme rovněž
internacionální jednotky, které byly dříve hodnoceny na základě jejich mor-
fematické charakteristiky v původním jazyce jako prefixy, např. *mini-*, *maxi-*,
super-, *anti-*, *supra-* a další.

Afixoidy charakterizuje vysoká frekvence užití, částečně oslabený,
přesto ovšem dostatečně silný lexikální význam, uvolnění z pevné vazby na
určité typy základů, rozšiřování sémantického spektra v rámci jazyka pří-
jemce a možnost stát izolovaně od lexikální jednotky – v takovém případě
je nezřetelné, zda se jedná o izolovaný morfém či o lexikální jednotku. Z ji-
ného pohledu lze uvažovat o nesklonném adjektivu, resp. o určitém typu
abreviatury. Sixtová (2003) na základě svých výzkumů naznačuje i mož-
nost tzv. izafetu, tedy substantiva v nominativu stojícího v pozici antepo-
novaného nesklonného atributu, např. *sex turista*. Teorie izafetu může být
argumentačně podpořena některými jednotkami z propriální sféry, např.
názvy firem *Anděl optika*; *Dřevo trust* apod., kde v pozici prvního členu

názvu stojí prokazatelně substantivum v nominativu, jež plní funkci atributivní a zároveň zůstává při užívání nesklonné: *koupil jsem brýle v Anděl optice; pracuje v Dřevo trustu* apod.

Afixoidy dělíme na sufixoidy, prefixoidy a radixoidy. Užívání těchto termínů není zcela stabilní, např. P. Mitter (2008, s. 14–15) připouští existenci radixoidu, vznáší ovšem výhrady k ostatním dvěma morfémům. Podle našeho mínění lze spíše připustit existenci prefixoidů a sufixoidů a oslabit možnost existence radixoidů (srov. např. komponenty *bio-*, *eko-*, *porno-*, *tele-* ve složeninách jako *biojogurt*, *biošunka*, *ekoprodukce*, *ekopapír*, *pornokanál*, *telefarma* apod.).

Běžnými prefixoidy, které se v dnešní češtině užívají, jsou internacionální morfémy uvedené výše, kromě nich též *sex(y)-*, *ultra-*, *video-*, *pseudo-*, *promo-*. Vedle nich existují rovněž české prefixoidní morfémy *rádoby-*, *taky-*, *lži-*, *skoro-*, *mezi-* a další.

Ze sufixoidů patří mezi frekventované *-man(iak)*, *-manie/-mánie*, *-holik*, *-holismus*, *-holictví*, *-fil*, *-filie*, *-fob(ik)*, *-fobie*, *-terapie*, *-log*, *-logie*, *-krat*, *-kracie*, *-téka*, *-gate*, z českých např. *-mil*, *-mílec*.

O uvedených sufixoidech a prefixoidech bylo napsáno již značné množství studií (srov. Janovec 2009; Janovec – Rangelova 2005). V poslední době narůstá počet kompozitních označení míst pomocí sufixoidů *-land/-lend* a *-stán*, podle modelového tvoření *Portland* nebo *absurdistán*, v případě sufixoidu *-land* i s adaptovanou podobou *-lend*. Zajímavá jsou například pojmenování *kočkoland* nebo *kočkistán*, označující objekt Výstaviště v Praze, jenž je ve správě podnikatele Kočky, jméno kterého je spojeno s několika ekonomickými a politickými aférami. Podobně ovšem vznikly rovněž expresivní jednotky *čunkistán*, *paroubkolend* a další. Suffixoidy *-stán* a *-land* jsou produktivní až v poslední době, doposud byly omezeny na propriální jednotky a velice nízký počet apelativních jednotek.

Mnoho lexikálních jednotek vzniklých pomocí afixoidů patří mezi okazionální jednotky, nicméně dokazují vysokou míru produktivity kompozičního slovo tvorného postupu.

6.3 Abreviace

Abreviační útvary jsou ve slovní zásobě českého jazyka frekventované, neboť v psaných komunikátech slouží jazykové ekonomii a mohou posloužit i přehlednosti textu.

Z mnoha typů abreviačních útvarů upozorňujeme zejména na utváření jednotek, které vznikají na pozadí vztahových adjektiv, jež pojmenovávají analogický sémantický obsah jako některé prefixoidy. Jde například o jednotky *eko* (z *ekologický*), *foto* (z *fotografický*), *bio* (z *biologický*) apod. Jednoznačná klasifikace jednotek jako nesklonných adjektiv ovšem není možná, protože na pozadí anglického tvoření kompozit, kde je izolovaný zápis komponentů velice častý, může jít rovněž o nový způsob zápisu složenin.

Zobecněného významu mohou nabývat některé osamostatněné suffixoidy, jako například *fil* nebo *fob*, srov. kontexty jako *filové a fobové a věčný spor o podstatu světa; Doufám, že všem těm rasistům, islamofobům, xenofobům a jiným fobům řádně vysvětlíte, že za vše může jen jejich negativní vztah* a další podobné příklady.

6.4 Nové lexikální jednotky motivované lexémem *Facebook*

Na základě prezentovaného výkladu chceme bohatost neologické slovo-tvorby ukázat na vzniku slovo-tvorného hnízda motivovaného názvem sociální sítě *Facebook*.

Lexikální jednotku *Facebook* charakterizujeme jako přejaté kompozitum, jedná se o proprium, byť jistým způsobem svůj propriální charakter v komunikaci již ztrácí. Svědčí o tom častý zápis slova s malým počátečním písmenem, což znamená, že uživatelé za lexikální jednotkou pocítují již jistý obecný lexikální význam (analogicky došlo k posunům z propriální do apelativní sféry u jednotek *Internet* – *internet* a *Web* – *web*).

Od základu lexikální jednotky *Facebook* bylo vytvořeno pravidelnou derivací pojmenování uživatele sociální sítě *facebookář* a *facebookista*, k nim se vytvořily přechýlené názvy *facebookářka* a expresivní *faceboočka*. Konatelská jména a přechýlená jména motivovala posesivní adjektiva *facebookářův, facebookistův, facebookářčin*, jednotka **facebooččin* nebyla zatím zaznamenána (jde tedy o potenciální lexém).

Vedle posesiv vznikla vztahová adjektiva *facebookový, faceboocký* a adverbium *facebookově*. Verbální deriváty jsme získali zatím pouze dva: *facebookovat* a předponové sloveso *profacebookovat*.

V psané komunikaci se objevuje ještě abreviatura *fb*, která má platnost jak substantiva, tak adjektiva, resp. nesklonného atributu – srov. *napsal jsem*

to na fb; fb profil; fb zpráva. V mluvených komunikátech se zase kompozitum zkracuje pouze na první část – *face*, srov. *byl jsi dneska na facu?*

Vedle uvedených grafických zápisů jednotek existují i adaptované varianty zohledňující českou výslovnost anglického pojmenování [*fejzbuk/fejzbúk*]. Výslovnost s dlouhým *ú* není u základního tvaru příliš častá, její existenci ovšem reflektuje např. deminutivum *fejsbůček*.

Vzhledem k tomu, že jednotka motivující sledované slovtvorné hnízdo je kompozitum, existuje vedle neutrálních či mírně expresivních jednotek rovněž určitý počet více či méně expresivních kalků a polokalků a jejich derivátů, např. *facekniha, tvářokniha, ksichtokniha/xichtokniha/ksichtkniha, kniha ksichtů, ksichtař* a další. Setkali jsme se rovněž s vysoce okazionální jednotkou *licokniha*, která vznikla na základě spojení ruského výrazu pro označení tváře a českého *kniha*.¹⁸

7 NEOFRAZELOGIE

Stejně jako se inovuje repertoár lexikálních jednotek jednoslovných, dochází rovněž k inovaci víceslovných pojmenování, a to jak sdružených pojmenování, tak frazeologických lexikálních jednotek.

Proces vzniku nových frazémů je ovšem výrazně pomalejší a méně nápadný než vznik neologických jednoslovných lexémů. Důvodem je delší doba, po níž trvá stabilizace frazeologického invariantu, i častá mnohost variant frazeologických jednotek. Zdrojem bývají v současné době především mediální a publicistické texty. Vedle nich jsou to ovšem rovněž české i cizí hrané i animované filmy, reklamy, písně a další žánry primárně mluvených mediálních textů, z nichž vznikají specifické typy okřídlených výrazů, obecně nazývané „hlášky“. Jedná se o citátové obraty, které jistým způsobem komentují situaci na základě analogické situace zachycené ve zdrojovém textu. Mezi tyto jednotky můžeme zařadit např. *krasavice inteligentní* (Přednosta stanice); *ale Plho/Mlho* (Marečku, podejte mi pero); *matko, neser* (Pelíšky); *a co teď – teď si dáme Deli* (reklama na čokoládovou tyčinku Deli); *je ti teplo, děvče?* (Mrazík); *to je vše, přátelé* (zakončení dětských pořadů Warner Bross TV); *to neřeš, po tom nepátřej a nepřepínej* (Knoflíkáři); *v čem udělali soudruzi z NDR*

18 Jednotku užíval rodilý Čech bez rusistického vzdělání.

chybu? (Pelíšky) apod. I když z uvedených jednotek nelze všechny považovat za neologické, upozorňujeme na ně, neboť jde o poměrně zajímavou oblast frazeologie, které nebývá udělována pozornost (o podobných jednotkách ve slovenštině pojednávala Gálisová 2004; srov. též Janovec 2005).

Frazeologická zásoba českého jazyka je obohacována jednak frazémy z jiných jazyků, které jsou do češtiny kalkovány (*to je/není můj šálek čaje; kostlivci/kostry ve skříni*) nebo polokalkovány (např. *být cool; být in; mít sound*), jednak z různých komunikačních oblastí českého jazyka. V současné době jsou zdrojem českých frazémů, které přecházejí do obecné frazeologické zásoby, především texty sportovní a ekonomické (*míč je na něčí straně hřiště; obhájit svatyni; asijský tygr*).

Okazionální frazémy představují tzv. frazeologické aktualizace, jež modifikují stabilizovaný frazeologický fond jazyka pro potřeby nově vznikajícího textu, např. *feferonka na dortu* (na základě frazému *třešnička na dortu*).

Existující frazémy často fungují jako motivanty pro vznik nových frazeologických jednotek, frazeologických variant a derivátů (*špička ledovce – špičička ledovce; třešnička na dortu – třešeň na dortu – třešinka na dortu* apod.). Stejně jako u lexémů mohou i mezi frazémy vznikat rozsáhlá frazeologická slovotvorná hnízda, srov. např. *prát špinavé peníze – vyprat špinavé peníze – přeprat špinavé peníze – pračka špinavých peněz – s lexikální obměnou čistírna špinavých peněz – čistit špinavé peníze*.

Frazémy mohou plnit funkci motivantu pro lexikální jednotky. Většina z nich je okazionálních, nicméně jsou i jednotky v lexikální zásobě stabilizované, např. *podpantofelník/podpantoflák, tlučhuba* v některých případech dokonce frazém zanikl, ale zůstal jím motivovaný lexém. O některých defrazeologických jednotkách v publicistice psal např. M. Dokulil (1968), který upozorňoval na jednotku *zabukista* (motivantem je frazém *stát/čekat za bukem*). V novějších vrstvách se objevily jednotky jako *přesmrtvolismus* (k *jít přes mrtvoly*), *černobílost* (k *černobílé vidění*), *zápeditost* (k *být/ležet/sedět doma za pecí*).

8 ZÁVĚR

V této kapitole jsme prezentovali některé jevy typické pro dynamickou neologickou vrstvu slovní zásoby posledních desetiletí. Pokračující rychlý vývoj naší společnosti ovšem zapříčiňuje velice rychlé posuny a proměny slovní

zásoby. Lingvisté si všímali v devadesátých letech bouřlivých změn pod vlivem změny systému po roce 1989, jež zasáhla veškeré oblasti lidského života, a tím rovněž zapůsobila na velice rychlý rozvoj slovní zásoby. Transformace společnosti po více než dvaceti letech stále pokračují, a to s sebou přináší rovněž vznik dalších neologismů. O tom svědčí i výrazný nárůst lexikálních jednotek zpracovaných v NSČ 2 (zahrnuje přes 7000 jednotek; o šest let dříve publikovaný NSČ 1 pouze cca 4600 jednotek).

Dynamika neologické slovní zásoby se projevuje v jejích pohybech. Zatímco část slovní zásoby může ztratit svůj dobový příznak novosti a přejde do centra slovní zásoby, začne být považována za bezpříznakovou, z jiných se poměrně rychle stanou historismy nebo archaismy. Nová jednotka ovšem není stabilní ani v centru slovní zásoby, ze kterého se rovněž může dostat na periferii a stát se historismem či archaismem. Klasickým případem je slovo *kupónovka* nebo motivační multiverbát *kupónová privatizace*. Po devadesátá léta šlo o neologismy, které se poměrně rychle dostaly do centra slovní zásoby, nicméně po doznění účinnosti kupónové privatizace se z nich staly historismy. Podobně perspektivní nosiče pro ukládání dat jako *CD* nebo *diskety* už dnes představují přežitou, byť okrajově ještě užívanou, skutečnost a je otázkou krátké doby, kdy již půjde pouze o označení historicky vázané realie.

Zajímavý vývoj zasahuje též přejímky. Zdrojovým jazykům přejímek dominuje neoddiskutovatelně po celé sledované období angličtina, nicméně je třeba upozornit rovněž na to, jak si všímala v bakalářské práci R. Neprašová (2012), že v posledním desetiletí výrazně posiluje rovněž němčina, byť se pochopitelně nedá předpokládat, že by angličtina dominující vliv ztratila. Důvodem je pravděpodobně vstup České republiky do EU a její užší kontakt s velkými evropskými jazyky.

Právě různé jazykové kontakty společenství, vývoj technologií i myšlení lidí naznačuje, že nárůst nových lexikálních jednotek se zdaleka nebude zpomalovat.

VII Současný stav internacionalizace lexika

V rámci výzkumů v oblasti cizojazyčných vlivů na český jazyk (především anglicismů) je třeba v současné době vedle deskripce aktuálního stavu zaměřit pozornost na možná hodnotící kritéria a přístupy k vybraným typům jazykových jevů, jež v mnohých případech dosud nejsou plně integrovány v českém jazykovém systému z důvodu své typologické odlišnosti, novosti apod. Text studie vychází jak z aspektů systémových, tak z dnešní reálné jazykové situace, v níž je vzhledem ke značné formální variabilitě přejímek cizoznam moment mnohdy plně na straně běžných uživatelů jazyka. Zabýváme se tedy procesem přejímání z hlediska teoretického, a zejména pak uzlovými a mnohdy problematickými body jednotlivých fází formální adaptace a možnostmi jejich jazykového hodnocení.

1 PROCES PŘEJÍMÁNÍ CIZOJAZYČNÝCH LEXÉMŮ

Na pojem internacionalizace lexika můžeme nahlížet v obecné rovině ze dvou hledisek: buď se lexikum určitého jazyka může stávat internacionálním v tom smyslu, že je užíváno v rámci mezinárodní komunikace a přitom si více či méně zachovává vazbu na jazyk svého původu (příp. jazyk zprostředkující), nebo naopak podléhá vlivům jiného jazyka, eventuálně více jazyků, čímž se obohacuje (resp. rozšiřuje) o nové lexikální prvky. Typickým příkladem prvního chápání jsou anglicismy,¹ resp. internacionalismy šířené prostřednictvím angličtiny, jejichž existenci a komunikační význam již dnes nelze zpochybňovat. Příkladem pojetí druhého, na něž se v následujícím textu zaměříme, je lexikum české jako příklad slovní zásoby moderních jazyků, pro něž se stala inkorporace nových prvků zejména anglického původu v souvislosti s mimojazykovým vývojem nezbytností. V tomto smyslu

1 Výsledky aktuálního kontaktu s angličtinou lze většinou jen s obtížemi specifikovat jako anglicismy nebo amerikanismy (snad s výjimkou výrazů typu *colorfilm* nebo *behaviorismus* s americkým pravopisem, srov. také Nekula 2005, s. 259).

vstupují dnes jazyky evropské i mimoevropské do interakčních vztahů se systémy jazyků jiných a projevují se jako spontánní kulturní jevy, nicméně příčiny transferu anglicismů (resp. internacionalismů) jsou v současné době politicky, ekonomicky a společensky podmíněné a angličtina v celosvětovém rozsahu potvrzuje své dominantní postavení jako součást komunikačně globalizačních tendencí.

V rámci procesu přejímání se vždy jedná o kontakt dvou jazyků (výchozího a cílového), v němž jazyk přijímající (cílový) sehrává aktivní roli, může se však zároveň stát zprostředkujícím pro jazyk další, který se pak také stává cílovým. Jazyk zprostředkující pak často ovlivňuje v průběhu svého působení na lexikální jednotku její formální (grafickou, výslovnostní) nebo sémantickou podobu a tato změna je pak zřetelná i v jazyce cílovém (např. forma slova *bank* – ve hře – prokazuje převzetí prostřednictvím němčiny).

Jazykové kontakty se nejvýrazněji projevují přejímáním lexikálních prostředků, ovšem vlivy cizích jazyků spatřujeme také např. při vzniku nových slovotvorných modelů nebo syntaktických struktur, lze zaznamenat vlivy v oblasti pravopisu, výslovnosti, sémantiky a dalších. Podnětem k převzetí jazykového prvku z cizího jazyka bývá obvykle mezera v cílovém (přijímajícím) jazyce, již je možné vyplnit buď prostředkem domácím (výsledkem jsou pak často slovotvorné nebo sémantické neologismy typu *odstraňovač* nebo *roztleskávač* na jedné, a *dcera* ve významu „dceřiná společnost“ na druhé straně), nebo cizojazyčnou přejímkou. Druhý způsob bývá jednoznačně volen při potřebě pojmenování cizích reálií (např. fr. *croissant* nebo *creperie*).

Vyjdeme-li z teorie J. Furdíka (1994, s. 94) a využijeme jím užívané termíny, rozlišujeme v procesu přejímání 3 základní fáze:

Interference bývá popisována jako prvotní (někdy jen náhodné) převzetí jazykového prostředku, které však nemusí znamenat počátek jeho integrace do systému přijímajícího jazyka, může jít jen o prvek příležitostný, aktualizací, citátový, součást tzv. míšení kódů² apod.

Adaptace je chápána jako přizpůsobení,³ které je nutným předpokladem další existence cizího prvku v systému cílového jazyka. V jednotlivých jazykových rovinách působí systémové adaptační mechanismy, jejichž uplatnění je

2 Paralelní užívání různojazyčných kódů v jednom textu.

3 Jímž chápeme proces přizpůsobování i výsledný stav.

individuální v závislosti na jazykových faktorech (systémových odlišnostech přejímaného prostředku, aktuálním stavu úzu, analogii s jinými prvky domácími i přejatými atd.).

Integrace do systému cílového jazyka znamená inkorporaci přejímky do (lexikálního) systému cílového jazyka (nejprve na periferii, pak do přechodné zóny a následně případně i do centra jeho slovní zásoby). To záleží zejména na frekvenci a způsobu užívání daného prostředku – na okraji systému zůstávají např. sociolektismy, odborné názvy apod., jejichž obecnému užívání i vyšší frekvenci brání jejich úzké sémantické a komunikační zaměření (i když může docházet k determinologizaci a zobecnění významu), z hlediska formy pak zejména prostředky s nižší mírou formální adaptace. Obecně znamená perifernost menší zakotvenost v systému jazyka, a tím i potenciálně vyšší míru variantnosti. Přejaté prostředky se v cílovém jazyce rozvrstvějí na ose, jejímiž krajními póly jsou na jedné straně prostředky plně přizpůsobené, zdomácnělé, a na druhé straně prostředky nepřizpůsobené (především po stránce grafické a morfematicko-morfologické).

V rámci procesu integrace se mimo již uvedené uplatňují i další ovlivňující faktory, např. délka, resp. stáří přejetí (čím delší doba uplyne od fáze interference, tím je větší pravděpodobnost plného zdomácnění jazykového prostředku, i když to neplatí vždy), dále funkce, jež přejímky v systému cílového jazyka plní, a zdroje, tj. jazyky, z nichž byly převzaty. S plnou integrací a zdomácněním se setkáváme především u prostředků přejímaných z jazyků typologicky příbuzných, nebo i u latinismů, grécismů, romanismů, germanismů apod. přejatých v dřívějších dobách, které plně zdomácněly a jako přejaté se už dnes vůbec necítí (např. *škola*, *pošta*, *kapesník*, *děkovat*).

2 TERMINOLOGICKÉ VYMEZENÍ PŘEJÍMEK

Na základě stupně zdomácnění můžeme dnes rozlišovat dva základní typy přejatých lexémů:

1. slova užívaná s plným vědomím a všemi důsledky jejich cizosti – *slova cizí*;
2. slova chápaná jako integrovaná – *slova přejatá*.

Uvedené terminologické rozlišení však nebývá lingvisty dodržováno, zejména pojem *cizí slovo* bývá užíván jako synonymum termínu *slovo cizího původu* a je nejrozšířenější (také slovníkové příručky zaměřené na výrazy cizího původu jsou označovány jako „slovníky cizích slov“ bez konotace záporné cizosti). Neutrálními označeními jsou *slova přejatá* nebo *cizojazyčné přejímky*. Jako méně vhodný termín se jeví *výpůjčky*, k nimž se zejména z laického pohledu může vázat konotace naznačující aspekt „vrácení“ (ovšem ve skutečnosti pouze naznačuje fakt, že tyto jednotky při přejímání neopustí jazyk výchozí, jsou tedy pouze „vypůjčeny“).⁴

Především u Daneše se v české lingvistice ještě můžeme setkat s pojmem *xenismy* (resp. *xenizmy*⁵) ve významu jazykových prvků, které se odchyľují od norem platných v daném prostředí, a tím naznačují cizost (příp. pseudocizost), a mezi něž Daneš zahrnuje i aktuálně přejímané anglicismy různé povahy a provenience, dnes běžně užívané, např. *cash*, *comeback*, *notebook*, *floorball* apod.

Označení přejímek souvisí také s jejich původem. Mezi výrazy přejatými v průběhu zhruba posledních dvou desetiletí dominují lexikální prostředky původu anglického, označované jako anglicismy (resp. anglicizmy),⁶ nicméně u řady z nich funguje angličtina pouze jako jazyk zprostředkující a původní zdrojové jazyky jsou jiné, nejčastěji románské. Je třeba si uvědomit, že přibližně jedna polovina anglické slovní zásoby je románského, resp. latinského původu a mezi výrazy přejatými z angličtiny do češtiny jsou tyto původní romanismy zastoupeny v míře ještě vyšší (uváděno bývá až 70 %). Jak upozorňuje např. Dobřík, jako anglicismy bývají označovány i výrazy jiné, např. *barbecue* (pův. americko-španělské *barbacoa*). Mnohé z nich je také možno označit jako *internacionalismy*, tj. výrazy mezinárodní, „existující v několika různých jazycích jako výsledek současného nebo následného převzetí z jednoho zdrojového jazyka“. (Dobřík 2007, s. 19)

4 Běžně s tímto termínem jako synonymem termínu přejímka pracují reprezentativní jazykové příručky, např. *Encyklopedický slovník češtiny* (2002), kde je heslo zpracováno na s. 542–544; autoři jsou Boris Skalka a Marek Nekula.

5 Daneš (2002, s. 29–35) uvádí pravopisnou podobu *xenizmy*.

6 V našem textu uvádíme tento termín, stejně jako všechny ostatní tvořené sufixem *-ismus/ -izmus*, v pravopisné podobě s příponou *-ismus*.

Zcela specifickým druhem přejímek jsou kalky, tj. doslovné překlady přejímek, u nichž se nepřebírá forma cizojazyčných prostředků, ale jejich význam se překládá do formy domácí se zachováním původní morfematické nebo slo-
votvorné struktury. Můžeme mezi nimi rozlišovat 3 základní skupiny:

- *kalky slovotvorné*: např. *počít-ač* (*comput-er*); *surf-ař*, *surf-ista* (*surf-er*); *lobb-ování*, *monitor-ování* (*lobb-ing*, *monitor-ing*);
- *víceslovné*: např. *horské kolo* – *mountain bike*; *trvale udržitelný rozvoj* – *sustainable development*; včetně komunikačních obrátů typu *mějte hezký den* – *have a nice day*;
- *sémantické*: např. *myš* (prostředek ovládnání počítače); *prkno* – *board* (sportovní náčiní) apod.

3 FORMÁLNÍ ADAPTACE PŘEJÍMEK

Při přejímání lexikálních jednotek se vedle rozdílů kulturních a sociolingvistických vždy ve větší či menší míře projevují typologické a genetické rozdíly mezi výchozím a cílovým jazykem. Významněji než dříve se však dnes projevují mechanismy adaptační, tj. přejaté výrazy se formálně a sémanticky počestují. Průběh i výsledek procesu adaptace ovlivňují zejména typová vzdálenost výchozího a cílového jazyka, sémantická závažnost a ustálenost významu daného lexému, jeho slovotvorné vlastnosti (především operativnost, potencialita), frekvence a oblast užití, typ uživatelů a druh slova (konkrétně se obvykle adaptují rychleji než abstrakta).

Obecně jsou aktuální adaptační procesy důsledkem dvou známých okolností:

- a. odlišného vztahu pravopisu a výslovnosti v češtině a v jazycích, z nichž jsou výrazy přejímány;
- b. vysoké flektivnosti češtiny a její slovotvorné produktivnosti.

U nových přejímek v češtině se tak jako problém jeví například nesklonnost slov (alespoň v první etapě po převzetí), vedoucí k posilování analytických složek v jazykovém systému, a narůstající množství značkových pojmenování ve srovnání s pojmenováními popisnými.

Podle jazykových rovin a oblastí, v nichž adaptační mechanismy probíhají, lze aktuální formální přizpůsobování jazykových prostředků rozdělit na několik základních typů, jimiž se zabývají následující podkapitoly.

3.1 Adaptace výslovnostní (ortoepická)

Počestvování výslovnosti přejímek spočívá především v substituci těch hlásek, které nejsou součástí českého fonetického systému, nejbližšími hláskami domácimi (např. angl. [w] → čes. [v]; [æ] → [e] nebo [a]), dále v pravidelné realizaci kombinačních změn v hláskových skupinách (např. [fejzbuk]) a umístění přízvuku na první slabiku samostatně stojícího plnovýznamového slova i v případech, kdy v původním jazyce byl umístěn jinde. Ortoepickou podobu přejatých slov (včetně cizích proprií) představuje v češtině výslovnost počestěná, nikoli věrná výslovnost původního jazyka – snad s výjimkou citátových slov, u nichž se jako přípustná jeví výslovnost původní (realizovaná v jazyce výchozím, případně zprostředkujícím, např. fr. *enfant terrible*; *fin de siècle*; *chargé d'affaires*; *par excellence* apod., užívaná obvykle vzdělanými komunikanty v polooficiálních a oficiálních projevech), a s výjimkou komunikátů, v nichž dochází k míšení kódů (vždy jde ale o výslovnost příznakovou).

Hlásková (resp. fonetická) adaptace úzce souvisí s povahou domácí artikulační báze a za ortofonickou je považována pouze výslovnost hlásek realizovaná způsobem odpovídajícím neutrální české výslovnosti – proto také odbornými zdroji pro ověření náležité výslovnosti jednotlivých slov mohou být pouze příručky české,⁷ nikoli např. překladové slovníky.

Jako jedno z dalších základních pravidel adaptace výslovnosti přejatých slov v češtině se tradičně uvádí, že ortoepická podoba vychází z výslovnosti výchozího jazyka (zde uvedené v české transkripci), nikoli z pravopisu. V této souvislosti připomínáme, že u současně přejímaných slov je možné klasifikovat přinejmenším 4 možné pravopisně-výslovnostní kombinace (viz také Daneš 2002, s. 32 nebo Svobodová 2007, s. 33):

- a. původní pravopis i výslovnost (příslušně počestěná),
např. *fashion* [fešn]; *country* [kántri]; *by-pass* [bajpas];

7 Například slovníky cizích slov (především Kraus 2005) nebo *Pravidla českého pravopisu* (jejich školní vydání z roku 2005).

- b. český pravopis vycházející z původní výslovnosti, např. *džentlmen* (gentleman); *sprej* (spray); *džus* (juice);
- c. původní i počeštěný (dubletní) pravopis a původní výslovnost (s nutnými adaptacemi) – *toast/toust* [toust]; *jazz/džez* [džes]; *skate/skejť* [skejt]; *feature/fičr* [fičr];
- d. česká výslovnost vycházející z původního pravopisu – *basketbal* [baskedbal] (angl. basketball [báskitból]);⁸ *radar* [radar] (angl. radar [rejdá]); *marketink* [marketiŋk] (angl. marketing [mákitiŋ]).

Jak naznačuje poslední bod, i psaná podoba přejímek se může stát východiskem podoby vyslovované, svou roli zde obvykle hrají další faktory, např. analogie s jinými slovy, ať už domácími, nebo přejímkami z jiných cizích jazyků (u nichž je ve srovnání s angličtinou větší korespondence grafém-foném, např. z němčiny), převaha psaných textů, v nichž se přejímky vyskytují, jejich terminologický charakter apod.

Jak již bylo zmíněno, (hlavní) slovní přízvuk se přesouvá na první slabiku samostatně stojícího slova (u předložkových spojení se uplatňují stejná pravidla jako u slov domácích) bez ohledu na to, na které slabice je umístěn v jazyce výchozím – zde se jako typický příklad uvádějí přejímky z francouzštiny s původním přízvukem koncovým, např. i novější přejímky typu *croissant*, *glamour*, *creperie* apod. mají v češtině přízvuk na první slabice, stejně jako lexém *au pair*, převzatý prostřednictvím angličtiny. Slovní přízvuk přejímaných anglicismů bývá také realizován ortoepicky bez potíží, a to i tehdy, má-li jeho umístění v angličtině rozlišující význam (např. *remake* [‘rímejk] – substantivum; [rí mejk] – verbum).

Významným faktorem, který je třeba při adaptaci cizojazyčných přejímek uplatňovat, je nutnost kombinačních změn v závislosti na pozici dané hlásky nebo skupiny hlásek ve slově. Kombinačními změnami jsou míněny zejména asimilační jevy ve skupinách konsonantů: znělostní asimilace je pravidelná např. při výslovnosti lexémů typu *fotbal* [fodbal] – na rozdíl od anglického [fútból], podobně *softbal/softball* [sovdbal] nebo *streetbal/streetball* [strídbol], resp. [strídból]. Problematickou se především z hlediska důsledků pro pravopisnou adaptaci jeví neutralizace fonologického protikladu na konci slov před pauzou

8 Analogicky se v češtině v psané i mluvené podobě objevuje komponent *-bal* [bal] u názvů her, např. *basketbal*, *florbal*, *fotbal*, *softbal*, *volejbal*, a *-bol* [bol] u názvů fází nebo prvků hry, např. *brejkbol*, *mečbol*, *setbol*.

(tzv. koncová asimilace), kde u slov domácích i přejatých dochází pravidelně ke ztrátě znělosti párových konsonantů. Příkladem je anglický sufix *-ing*, vyslovovaný v angličtině s velárním *ŋ* na konci ([*-iŋ*], tj. bez *k* nebo *g*) a v češtině v případech, kdy nepodléhá mezislovní asimilaci znělosti, jako [*-iŋk*], případně [*-in*]. To se projevuje v graficky adaptovaných formách typu *mítink*, *brífink* apod. (ovšem s některými výjimkami, např. kodifikovanou podobou *klíring*) a také v slovotvorných derivátech, např. adjektivech, při jejichž tvoření by měla být zachována kvalita konsonantu užívaného ve slově základovém, tj. *marketing* – *marketingový*; *marketink* – *marketinkový* apod. Podobně například u slov *image* nebo *cartridge* by měla být náležitá výslovnost [imič] a [kartrič], nikoli [imidž] a [kartridž], jak uvádějí např. *Pravidla českého pravopisu*.

Častým problémem je také kolísání výslovnosti přejímek, např. *broker* nebo *gender* v podobách [broukr], [džendr], ale také podle pravopisu [broker], [džender], příp. dokonce [gender]; *bodyguard* [bodygard] a [bodygárd]; *management* [menyždžment], [menedžment] i [manadžment]; *gambler* [gem-] i [gam-] apod. Důvodem zde bývá především skutečnost, že ne vždy je snadné najít výslovnostně nejbližší hlásku, např. u anglického [æ] to může být jak [e], tak [a]. Podobně anglický tzv. smíšený vokál [ə] v činitelských názvech se sufixem *-er* bývá vyslovován dvěma způsoby, např. *developer* [developer] i [developr/divelopr]; *squatter/squater* [skvoter] i [skvotr].

Dalšími anglickými fonémy podléhajícími substituci jsou konsonant *w* s bilabiální výslovností, místo něhož se v češtině realizuje labiodentální *v*, např. *whisky* [visky]; *sandwich* [sendvič]; nebo aspirované neznělé konsonanty [p^h], [t^h], [k^h] na začátku slov. Typicky dubletní je ortoepická výslovnost u substituce anglického dentálního konsonantu [θ], např. *Smith* s variantami [smit] a [smis] (s rozdíly v deklinaci – gen. sg. [smita] a [smise], psáno *Smitha* a *Smithe*).⁹

3.2 Adaptace pravopisná (ortografická)

Druhým typem adaptace je přizpůsobení psané podoby jazykových prostředků, obvykle na základě původní (s nutným počestěním – viz výše) výslovnosti, jež odpovídá aktuálnímu úzu. Výjimkami z tohoto pravidla jsou

9 V korpusu SYN je poměr tvarů 1 : 3 ve prospěch tvaru *Smithe*.

přejímky, u nichž se naopak forma akustická odvíjí od podoby psané (např. *volejbal* – původní výslovnost v angličtině je [valiból]).

Po stránce terminologické považujeme za nejvhodnější vzhledem k aktuální situaci označení adaptace „grafická“, neboť pojmy „pravopisná“ a „ortografická“ naznačují, že by mělo jít o psanou podobu zachycenou v kodifikačních příručkách (a u mnohých, zejména nových, přejímek tomu tak zatím není).

Původní pravopis si obvykle zachovávají cizojazyčné přejímky v počátečním stadiu pronikání do češtiny, cizí antroponyma, toponyma a další propria. Mimo ně se však v současné češtině setkáváme u stále většího počtu přejímek s uzuálním výskytem grafických podob vícero, tj. původních a počestěných. Z tohoto hlediska je psaná podoba přejatých slov často odrazem míry jejich počestění, ale stupeň grafické adaptace není přímo závislý na stáří převzetí – přejímky s výraznou formální odlišností zůstávají často i po delší době neadaptovány, např. *know-how*. U nově přejatých výrazů se jedná o proces velmi progresivní, který mnohdy stále probíhá. Slovo je obvykle přejato nejprve s původním pravopisem, po určitém čase projde pravopisná podoba možností dublety a posléze se plně počestí.

Mezi výrazy s vícečetnými grafickými podobami v češtině nacházíme např. anglicismy přejímané v původních tvarech gerundiálních, resp. participiálních s příponou *-ing* (adaptovanou v češtině v podobě *-ink*). Některé z nich zde uvádíme jako příklady s doplněním výskytu této grafické podoby (včetně případných slovtvorných derivátů) v Českém národním korpusu (ČNK), resp. synchronním korpusu psaného jazyka SYN:

briefing (431) – *briefink* (4) – *brífing* (42) – *brífink* (1210);
clearing (2332) – *klíring* (1) – *klírink* (1);
coaching (48) – *koučing* (46) – *koučink* (310) – *kaučing* (3) – *kaučink* (5);
doping (20140) – *dopink* (7084);
dressing (5) – *dressink* (5) – *dresink* (813);
dumping (2664) – *dumpink* (6) – *damping* (10) – *dampink* (1);
engineering (725) – *inženýring* (381) – *inženýrink* (26);
yachting (2135) – *yachtink* (390);
leasing (30226) – *lísing* (1) – *lízink* (7);
lobbing (1686) – *lobing* (37) – *lobink* (1);
marketing (42844) – *marketink* (2625);

meeting (253) – *mítíng* (62) – *mítínk* (35382);
pressíng (66) – *pressínk* (16) – *presínk* (1313);
scouting (33) – *skautíng* (2857) – *skautínk* (34) apod.

Jak je z uvedených příkladů a jejich zastoupení v ČNK patrné (a platí to i o všech ostatních variantních podobách), k jednotlivým výrazům je třeba přistupovat individuálně, neboť tendence k jejich formální adaptaci je v současném úzu značně rozdílná. Z hlediska naší koncepce se psané podoby typu *briefínk* a *brífíng*; *dampíng* a *dumpínk*; *dressínk*; *inženýring*; *klíríng*; *koučíng* a *kaučíng*; *lísíng*; *lobíng*; *mítíng*; *pressíng* nebo *skautíng* jeví do jisté míry jako hybridní, protože počestěna na základě výslovnosti je vždy jen část slova a druhá zůstává v původní podobě. Jejich výskyt je většinou ve srovnání s původními a plně počestěnými podobami malý, některé z nich jsou však již kodifikovány (viz výše).

Rozkolísanou grafickou podobu nacházíme také např. u výrazů s vyslovovanými sykavkami a polosykavkami, např.:

discjockey (54) – *diskjockey* (19) – *diskdžokej* (20) – *diskžokej* (3243);
juice (516) – *džus* (5642);
jeep (955) – *džíp* (3860) apod.

Podobu *diskjockey* považujeme za hybridní, protože grafická stránka druhého komponentu výslovnosti neodpovídá, psané formy *diskdžokej* a *diskžokej* lze chápat jako varianty založené na odlišném typu výslovnosti.

Podobně je tomu i u činitelských názvů se sufixem *-er* (viz kap. 3.1) typu:

dealer (18207) – *dýler*¹⁰ (14) / *díler* (7);
leader (2359) – *leadr* (343) – *lídr* (74362);
speaker (239) – *speakr* (4) – *spíkr* (511);
varianty *leadr* a *speakr* považujeme opět za hybridní.

Specifickým prvkem ovlivňujícím psanou podobu může být i skutečnost, že někdy v důsledku grafického počestění vznikají v přejatých slovech

10 Grafická varianta s explicitně naznačenou „tvrdoostí“ výslovnosti, motivovaná analogií s domácími výrazy (spisovnými i dialektickými), v nichž u slabiky „dí“ jiná výslovnost než [dī] není přípustná.

kombinace grafémů působící příznakově, protože v domácích slovech bývají přítomny ve výrazech (resp. tvarech) obecněčeských nebo expresivních ([ej], [aj], [oj] apod.), srov. např.:

playboy (1679) – *plejboj* (92);¹¹
display (18) – *displej* (11674);
spray (499) – *sprej* (19952);¹²
make-up (3185) – *makeup* (323) – *mejkap* (310);
e-mail (44301), příp. *mail* (9705) s elizí komponentu *e*-¹³ – *mejł* (76).

U některých adaptovaných forem nelze vyloučit ani významovou modifikaci, např. *showman* (1082) je označení umělce, zatímco *šoumen* (676) je spíše osoba, která se předvádí, chová se „jako šašek“, podobně *show* (51209) je představení a *šou* (2007) je spíše komická nebo trapná situace atd.

Problémy může grafická adaptace způsobovat tehdy, pokud by vznikla nežádoucí homonymie s významově odlišnými slovy domácími, např. *boss* a jmenný tvar adjektiva „bos“, substantivum *book* a český výraz „buk“ apod. Konatelské názvy *chatař* a *četař* (ve významu „komunikant na chatu/četu“) je vždy třeba kontextově upřesnit, protože jsou s domácími (navíc vzájemně odlišnými) výrazy homonymní v rovině zvukové i grafické.

Vícečetnost grafických podob (často s rozdílnou frekvencí a distribucí) může uživatelům jazyka působit určité problémy. Mnohdy si nevědí rady, kterou podobu zvolit, zvláště jedná-li se o texty formálního charakteru, kde se jakákoli nechtěná expresivita apod. jeví jako nežádoucí. Často pak záleží skutečně pouze na jejich rozhodnutí, ke které variantě se přikloní. Současný stav, kdy kodifikační a další reprezentativní jazykové příručky uvádějí (pokud je

- 11 Grafická forma *plejboj* je ovšem kodifikována v *Pravidlech českého pravopisu* jako jediná varianta.
- 12 Podoby *display* a *spray* aktuální kodifikační příručky nezachycují, naopak *displej* a *sprej* jsou v nich uvedeny jako jediné varianty – tento stav však reflektuje úzus a mimo jiné i výskyt v ČNK (SYN).
- 13 Jednopísmenový slovtvorný komponent nelexikální povahy ve významu „elektronický“ (nově se podle tvaru *e-mail* vyčleňuje i u dalších kompozit typu *e-adresa*, *e-banka*, *e-kavárna*, *e-obchod*, podobně jako komponenty *i*- s významem „internetový“: *i-kavárna*, *i-noviny*, *i-obchod*, nebo *m*- s významem „prostřednictvím mobilního telefonu“: *m-bankovníctví*, *m-byznys*, *m-platba*). Srov. také Opavská (2005a, s. 232–241).

do nich příslušný výraz vůbec zařazen) pouze podobu jednu, celkovou situaci v tomto směru neusnadňuje.

3.3 Adaptační tvaroslovná (morfologicko-morfemická)

Přizpůsobování mluvnické rovině může mít v češtině u aktuálně přejímaných lexémů několik základních stupňů, resp. fází, o nichž pojednáme v následujícím textu.

První fází je přiřazení přejatého prostředku k příslušné morfologické kategorii vyššího řádu, tj. jeho slovnědruhové zařazení. U většiny nově přejatých prvků se jedná o kontakt jazyků s odlišnou typologickou strukturou a např. u anglicismů se plně projevují základní rozdíly mezi anglickou konverzí a českou flexí. Část přejatých výrazů zůstává v češtině neohebná, a to většinou z důvodů ryze formálních – forma těchto slov neumožňuje jejich přiřazení k některému deklinačnímu nebo konjugačnímu paradigmatu. Může se zde projevit i snaha o to, aby se přejímky co nejméně změnily, resp. vzdálily od podoby původní. Takovéto výrazy pak často působí problémy při zapojování do větných struktur a komplikují uplatnění kongruence a explicitního vyjádření syntaktických vztahů.

Typologicky významným jevem jsou neohebné přejímky objevující se v antepozici před substantivy, a plnící tedy funkci atributivní. Mohou to být výrazy primárně adjektivní, a to jak v syntagmatech se substantivy přejatými, např. *full servis; light jogurt; news room*; tak ve spojeních hybridních, někdy částečně kalkovaných, např. *open závod; free přístup; cool účes*. Případně se může jednat o přejatá adjektiva derivovaná v jazyce svého původu adjektivními formanty, např. *annual bonus; trendy košile* apod. Druhý typ nesklonných atributů představují výrazy primárně substantivní v syntagmatech typu *city kalhoty; etno prvky; steel kytara*; jež mohou být i víceslovné, např. *fast food stravování; last minute nabídka; public relations agentura* apod. Některé z těchto atributů se mohou v psaných textech objevovat buď jako samostatně stojící adjektiva, nebo jako komponenty slov složených ve výrazech psaných se spojovníkem nebo dohromady, např. *bio potraviny – biopotraviny; dia výrobek – dia-výrobek – dia-výrobek; home-banking – home banking – homebanking* (v některých případech se dokonce může stát, že se v češtině pod vlivem analogie s kompozity jinými rozšiřuje počet možností zápisu jednotlivých anglických složenin ve srovnání s jazykem původu).

S nesklonnými adjektivními výrazy se nově setkáváme také v pozici jmenné části predikátu, a to zejména v hovorových a slangových komunikátech, např. *být crazy; být free; být ready* apod. Slovesa v neflektovaných tvarech se v češtině vyskytují jen zcela ojediněle, obvykle v textech se specifickou komunikační funkcí, kdy jde o uzuálně se vyskytující tvary (*kick mě pls* v chatové komunikaci), okazionální jazykové aktualizace (*musím make call domů*) nebo ustálené substandardní obraty typu *o co* (resp. častěji obecněčesky *vo co*) *go*.

Typicky nesklonné zůstávají i původem vícečlenné výrazy, obsahující složky různého slovnědruhového původu (*play-off*), mající platnost substantivní (*hokejová play-off*), adjektivní (*play-off zápas*) nebo adverbialní (*turnaj se hraje play-off*). Ve funkci adverbii se mohou vyskytnout kvalifikační výrazy typu *good, cool, super* apod., příznakový charakter si ponechávají spojení *být in* a *být out*, v rámci elektronické komunikace také např. *být on-line* a *být off-line*. Z neohebných slovních druhů se můžeme setkat ještě s interjekcemi (*wow, oops*), zejména v neformální komunikaci se pak ještě často vyskytují partikule (*please, thanks*).¹⁴

Druhý stupeň mluvnické adaptace připadá v úvahu pouze u substantiv, která je z hlediska systémové kongruence v češtině nutno přiřadit k mluvnickému rodu (u maskulin také životnosti) a číslu. Jisté potíže v tomto směru může přinášet zejména běžným uživatelům jazyka nejednotné (resp. dvojí, příp. trojí) zařazení některých substantiv k jmennému rodu, kde motivantem bývá jak rodové zařazení ve výchozím jazyce, tak příslušný ekvivalent v jazyce cílovém, nebo také skutečnost, že tradičně bývají neohebná substantiva obvykle středního rodu (např. *story, show* a *country* jsou neutra podle zakončení a zároveň feminina na základě ekvivalentů „povídka“, „zábava“ nebo „přehlídka“, resp. „hudba“ nebo „muzika“ atd.).

Z výše zmíněných jmenných kategorií sehrávajících v adaptaci morfologického systému významnou roli lze zmínit ještě problém čísla. Ološtiak – Gianitsová-Ološtiaková (2007, s. 32) zde rozlišují symetrii (číslo se v přijímajícím jazyce nemění, např. sg. *booklet* a pl. *jeans – džínsy*) a asymetrii, kdy se číslo změní (sg. *riffle* – pl. tantum *rifle*). Jako do jisté míry konfliktní se vůči morfologickému systému češtiny jeví substantiva přejímaná z angličtiny s původní plurálovou koncovkou *-s*. Ta může i v češtině vyjadřovat tvar množného čísla

14 V psané neformální podobě (zejm. v internetové komunikaci) i v různě adaptovaných podobách typu *plis, plíz* (také *plíííz* atd.), *thanx, fenk*, zkrácených *pls* a *thx* apod. (srov. Jandová 2006, s. 136).

a implikuje existenci tvaru singulárového (např. *hobo* – *hobos*; *talkshow* – *talkshows*), kde ovšem může být anglická koncovka nahrazena koncovkou českou, např. *skinheadi*, *streetworkeri*, nebo se tento původní tvarotvorný formant stává pevnou součástí lexémů nesklonných, užívaných v plurálu, např. *rangers*, *rowdies*, *public relations* apod. Specifikem pak zde může být přehodnocení původní morfémové hranice, kdy funkci plurálového morfému *-s* přebírá soubor morfémů tvořící plurálové paradigma neživotných maskulin a původní koncovka *-s* se stává součástí morfému kořenového. Jedním z příkladů je výše zmíněné substantivum *jeans* – *džínsy*, dalšími jsou *comics*¹⁵ – *comicsy* / *komiks* – *komiksy*; *arrows* – *arrowsy*; *news* – *newsy*; příp. apelativizovaná *propria pampers* – *pampersy* (resp. *pampersky*) nebo *windows* – *windowsy*.

U substantiv, jejichž forma to umožňuje, nastává stupeň třetí, spočívající v přiřazení k deklinačnímu typu. K tomuto systémového kroku dochází někdy postupně, kdy se některé původně nesklonné výrazy začnou v češtině skloňovat z důvodu organického začlenění do textu. Nejsnáze se takto adaptují přejatá substantiva, která se ve výslovnosti shodují s českými deklinačními vzory. U těch probíhají fáze 1–3 v podstatě automaticky, z hlediska časového vlastně zároveň (např. *sprinter*; *mascara*/*maskara*; *casino*/*kasino*). Situaci částečně usnadňuje skutečnost, že při přejímání lexikálních prostředků, které jsou ve výchozím jazyce slovtvorně motivované, se v češtině jako přijímajícím jazyce zpravidla ztrácí povědomí o této motivovanosti a například slovtvorný formant *-er* v lexému *manažer* může být vnímán jako součást kořenového morfému (viz např. slovesný tvar *manažerovat*). V komplikovanějších případech (např. u výrazů zakončených na nevyslovované *-e*) je morfologická adaptace procesem postupným a především mezi zmíněnými fázemi 2 a 3 bývá zřetelná časová prodleva v řádu měsíců, ale častěji let, jak jsme toho svědky např. u výrazů *image*, *hardware*, *office* apod.

3.4 Adaptace slovtvorná

Počestvování slovtvorné struktury lexémů do jisté míry souvisí s adaptací morfologickou. K základům slov, jež jsou mnohdy bez ohledu na původní motivaci představovány úplnými tvary přejímek, jsou připojovány příslušné slovtvorné (a obvykle spolu s nimi také tvarotvorné) afixy nebo se tyto

15 Pův. angl. *comic strips*.

základy stávají komponenty složenin, případně mohou vstupovat do procesu abreviace. Ze slovních druhů jsou nejčastěji zastoupena substantiva, adjektiva (a od nich odvozená adverbia) a verba. Tyto nově utvořené formy jsou vždy také jistým svědectvím toho, že přejímaný prvek (zde ve smyslu slovo-tvorného základu) v cílovém jazyce zdomácněl.

Se substantivními deriváty se setkáváme především tehdy, má-li být utvořené slovo obohaceno o nový význam, obsažený v potenciálních významech derivačních afixů, např. *basebal(l)-ista*,¹⁶ *singlista*, často zde dochází k resufixaci typu *surf-er* – *surf-ař* nebo *surf-ista*, *advent-ur-e* – *advent-ur-a*.¹⁷ Mezi femininy je rozšířeno přechylování, tj. tvoření ženských protějšků k mužským jménům, typu *frontman-ka*, *bodyguardka* (*bodygardka*), *chatařka* (*četařka*, komunikantka na *chatu*, resp. *četu*). V současné době je diskutovaným tématem přechylování příjmení cizinek, kdy i příjmení chápaná tradičně jako „značka kvality“ kolísají – např. v korpusu SYN najdeme následující procentuální zastoupení přechýlených tvarů některých, ve zmíněných diskuzích uváděných, jmen: v naprosté většině jsou přechýlena příjmení *Angely Merkelové* (99 %); *Hillary Clintonové* (98 %); *Sophie Lorenové* (96 %); *Gabriely Sabatiniové* (92 %); *Brigitte Bardotové* (89 %); *Michelle Obamové* (86 %); *Grace Kellyové* (81 %); méně výrazné je to u *Mariah Careyové* (62 %), např. u *Agathy Christieové* je výskyt opačný (5 %) a příjmení *Lollobrigidová* nenajdeme v korpusu vůbec (uvádějí je jen některé internetové vyhledávače).¹⁸

Produktivní je mezi substantivními deriváty dále tvoření deverbativ, např. *monitor-ování*, *leasing-ování*, případně názvů vlastností typu *dealer-ství*, *gambler-ství*. Specifikem české slovo-tvorby je pak ještě tvoření expresivních deminutiv, např. *flirtík* (*flirt*); *numerko* (odvozeno od internacionalismu *numer/o*); *kolorka* (*barva*); a univerbizátů typu *reklamka* (*reklamní agentura*); *singlovka* (*jednotlivá píseň, skladba*) nebo *textovka* (*textová zpráva*).

16 Jedná se o tzv. pseudopřejímku dotvořenou latinským sufixem *-ista* až v češtině, pův. angl. název je *baseball player*.

17 V případě lexémů *adventura*, *tortura* apod. se nejedná o resufixaci v pravém slova smyslu, ovšem v užití afixu *-ura* je zřetelná analogie se staršími přejímkami *brožura*, *kultura* apod.

18 Jen pro zajímavost u dalších příjmení některých v současnosti populárních žen je poměr výskytů v korpusu SYN následující: *N. Campbellová* 83 %; *S. Hayeková* 78 %; *M. Careyová* 77 %; *P. Andersonová* 77 %; *C. Diazová* 76 %; *M. Bellucciová* 66 %; *C. Dionová* 62 %; *J. Lopezová* 56 %; *A. Jolieová* 54 %; *H. Berryová* 53 %; *B. Spearsová* 45 %; *E. Mendesová* 36 %; *L. Lohanová* 33 %; *H. Klumová* 27 % (srov. Svobodová 2010).

U adjektiv je nejčastěji užívaným produktivním formantem přípona *-ový*, např. *barter* – *barterový* (také *bártr* – *bártrový*); *outdoor* – *outdoorový*; *roaming* – *roamingový*; připojovaný u základových slov s vokalickým zakončením v základním tvaru ke konsonantu, např. *adventura* – *adventurový*; *aerotaxi* – *aerotaxový*; *džíny* – *džínový*; *hardcore* – *hardcorový*; *portfolio* – *portfoliový*; nebo případně až za tento koncový vokalický grafém, např. *country* – *countryový*; *grunge* – *grungeový* (další příklady viz Svobodová 2007, s. 66). V některých případech působí tyto formy značně nezvykle, podobně jako u přechylovaných příjmení (viz výše).

V rámci morfologické adaptace a následné integrace přejatých sloves je morfematically-slovotvorná derivace nutná, systém české konjugace ji vyžaduje a dochází k ní pravidelně – slovesné tvary jsou tvořeny příslušnými českými formanty a včleňují se do konjugačních paradigmat. Nejčastější je odvozování formantem *-ova/-uj-*, zařazujícím derivovaná slovesa ke třetí slovesné třídě (vzor „kupovat“). Tento sufix je v současné době jedním z nejproduktivnějších, ve srovnání s dalšími kmenotvornými formanty se jeví jako neutrální, bezpříznakový. Slovesa takto tvořená jsou tradičně chápána jako obouvidová, resp. vidově neutrální nebo ambiguální (viz např. *Mluvnice češtiny 2*, s. 184), třebaže dokonavost je u nich méně výrazná. Se zvyšující se frekvencí užívání se u nich uplatňuje tendence dotvářet vidové dvojice cestou prefixace za účelem explicitního vyjádření dokonavosti, spojeného také většinou s modifikací sémantickou, např. *odentrovat*, *vyresetovat*, *zglobalizovat*. Neprefigované tvary jsou chápány jako nedokonavé (a to i pokud samy již obsahují cizí prefix, např. *recyklovat*). Druhým způsobem perfektivizace přejatých sloves je také frekventované tvoření formantem *-nou/-nu-*, např. *kliknout*, *mailnout*, *resetnout*, *stopnout*. Ve srovnání s výše uvedenou prefixací se jedná o postup méně častý a slovesa takto tvořená jsou jako bezpříznaková hodnocena obvykle pouze na úrovni neformálních komunikátů. U nově utvořených sloves se tak setkáváme s dvojicemi typu *bukovat* – *buknout*; *hackovat* – *hacknout*; *sejvovat* – *sejvnout*; nicméně i druhý typ perfektivních tvarů může být z důvodu explicitního vyjádření fáze děje ještě prefigován, např. *kliknout* – *odkliknout*; *mailnout* – *odmailnout*. Další typy verbálních sufixů nacházíme jen zřídka – přípony *-i/-í-* se objevují převážně u citově zabarvených nebo substandardních sloves, např. *browsit*, *snowboardit*, *špiónit*, *vegetit* apod. I u nich se vyskytují prefigované tvary a reflexivizace, např. *probrowsit*, *zasnowboardit si*, *vyšpiónit*, *povegetit si* atd.

Naznačili jsme zde pouze některé typy adaptace přejímek, problémů v této oblasti je však mnohem více. Z hlediska uživatelského se jako nejsložitější jeví rozkolísanost, jež ve svém důsledku klade zvýšené nároky na mluvčí a pisatele při rozhodování, kterou formu náležitě v jakém typu textu použít. Neustálenost v oblasti jednotlivých rovin adaptace také logicky způsobuje, že formální a často i sémantická stránka přejímek je pocíťována uživateli jako méně závazná a roste význam aktuálního úzu. Čím je prvek frekventovanější, tím závaznější a ustálenější se stává; naopak u řídkých a méně známých se obvykle projevuje určitá míra tolerance k rozkolísanosti, variantnosti apod. V těchto prostředcích lze spatřovat některé projevy anomálie prvků jazyka a vztahů mezi nimi, jež ovlivňují pohyb v jazyce a jeho dynamiku (v protikladu k projevům analogie chápané jako tendence k pravidelnosti, synergii a pořádku). Ukazuje se, že současné normotvorné procesy jsou v této oblasti nakloněny spíše přístupu pragmatickému, kdy proces kodifikace směřuje ve smyslu úzus – norma – kodifikace, a nikoli naopak, tedy že se do jazykové normy a jejím prostřednictvím do kodifikace dostávají ty jazykové prvky, které jsou ustálené v úzu a odpovídají komunikačním a společenským potřebám uživatelů.

4 SÉMANTICKÁ STRÁNKA PŘEJÍMEK

Také v oblasti sémantického významu přejímek dochází v současné době k mnoha změnám. Můžeme je chápat ve dvou rovinách: první je změna významového spektra výrazu ve srovnání s jazykem původu – zde jsme nejčastěji svědky jeho zúžení, i lexémy v jazyce svého původu výrazně polysémní bývají přejímány obvykle jen v jednom významu, alespoň v první fázi (např. zmíněné substantivum *book* má v angličtině v platnosti substantiva základní významy 1. kniha; 2. bible; 3. sešit; 4. svazek; 5. scénář, libreto; 6. bookmaker; 7. sázky atd., v češtině je zatím užíváno jen pro označení portfolio, resp. katalogu fotografií, jaké užívají např. modelky). Později v souvislosti s analogií, jinými typy textů apod. se může počet významů rozšířit, kdy v přijímajícím jazyce vznikají tzv. sémantické neologismy (neosémantismy) a dochází k posunu, změně, rozšíření či zúžení původního významu, např. u slov typu *gramotnost* (počítačová, informační), *hamburger* (expr. nekomplikovaný televizní pořad), *hard disk* (mozek, paměť, také v hovorovém spojení *vymazat*

disk ve významu „odpočinout si, odreagovat se“), *masáž* a *masírování* (vytrvalé přesvědčování někoho o určitých názorech), *servis* (jakákoli služba veřejnosti, servis inzertní, zpravodajský). Motivací jejich vzniku může být snaha o pojmenování nových předmětů a jevů, resp. jejich výstižnější označení apod., obecně je lze považovat za projev jazykové kreativity na straně jedné, a zároveň jazykové ekonomie na straně druhé (nerozšiřuje se počet slov, stávající formy získávají nové sémantické možnosti).

Ve slovníku uživatelů počítačů jsou v nových významech rozšířeny domácí výrazy, jež vznikly kalkováním anglických termínů, např. *záložka* (angl. bookmark); *zmrznout* (freeze); k němuž se logicky připojuje sloveso *rozmrazit* (defrost) apod. Na základě analogie s cizojazyčnými pojmenováními zde byla dále nově utvořena například slovesa *surfovat* (s podobným významem) nebo *linkovat* (angl. link, spojení, kontakt na internetu). Ze slangismu *zasejvovat* nebo *sejvnout* (angl. save, „uložit do paměti počítače nebo jiného paměťového zařízení“) vzniklo jeho zobecněním hovorové spojení *zasejvovat / sejvnout si něco* (tj. „zapamatovat“) apod. (srov Šindlerová 2003).

Jak již bylo uvedeno, většina těchto změn probíhá nezávisle na výchozím jazyce, některé z nich se do něj teoreticky mohou i „vracet“ – příkladem je slovo *tunel* s deriváty *tunelář*, *tuneláž*, *(vy)tunelovat*, *(vy)tunelování*, *supertunel* apod. V češtině byl tento výraz obohacen o sémém, jenž je eufemistickým pojmenováním pro podvod nebo krádež. Dokonce v budoucnu nelze vyloučit jeho demotivaci, protože v současnosti je invariantní význam užíván zřetelně méně často.

5 JAZYKOVÉ HODNOCENÍ PŘEJÍMEK

Lexémy nově inkorporované do cílového jazyka by měly také podobně jako slova domácí a starší přejímky podléhat jazykovému hodnocení. Zejména v okamžiku rozhodování ze strany uživatele, zda a v jaké formální podobě má, nebo nemá daný prvek použit v rámci určitého kontextu, se samotný aspekt „cizosti“ jeví jako nepostačující – obvykle je nutné přinejmenším posouzení ve smyslu spisovnosti–nespisovnosti, slangovosti, expresivity, kontextové náležitosti apod. Z hlediska spisovnosti již tradičně platí, že většina jazykových prostředků úplně nových, které se teprve nedávno objevily, se za spisovné nepovažují, což je ovšem v mnohých případech velmi omezující. Ty

prostředky, které nebyly (zatím) do spisovného jazyka přijaty, jsou do jisté míry předurčeny k tomu, aby byly vnímány jako nevhodné, resp. hovorové, slangové apod., což ne vždy odpovídá skutečnosti z hlediska tradičního pojetí tohoto hodnocení. Například výraz *outlet* knižní kodifikační příručky ani slovníky cizích slov dosud nezachycují, ovšem jeho poměrně vysokou frekvenci v současné češtině v oblasti obchodů, nakupování apod. nelze popřít a dle našeho názoru není z hlediska významového ani formálního důvod pro to, aby nebyl považován za spisovný. Podobně např. sloveso *googlovat* je tvořeno systémově, analogicky k dalším slovesným derivátům (viz výše, dalšími deriváty jsou *googlový*, *googlovský*, *googlování* a expr. slang. *googláč*), a není proto důvod považovat je za příznakové (mimo příznaku neologie) a jakkoli substandardní (Svobodová 2009). U podobných výrazů lze předpokládat, že pokud se budou používat delší čas a budou obecně přijímány, mohou se stát součástí spisovné normy a být následně kodifikovány, a pokud se užívat nebudou nebo budou nahrazeny jinými, zmizí z jazyka samy.

Pokud jde o slangové vyjadřování, v tomto typu jazykových kódů se cizojazyčné prostředky přejímají (a také tolerují) nejčastěji, nejsnáze a nejrychleji, přestože zde jistou roli může hrát i módnost a další mimojazykové faktory. Motivací užívání přejímek v sociolektech bývá obvykle neexistence domácího pojmenování pro určitý jev nebo snaha mluvčího zařadit se do určité komunity, která má zájem být od ostatních odlišná, užívat svůj vlastní slang a zvýraznit svou jedinečnost. V zájmových slanzích (na rozdíl od některých profesních) nebývají anglicismy a další cizojazyčné prvky užívány z důvodů prestižních. Není to demonstrace znalosti cizího jazyka, ale spíše hravost, jazyková kreativita a snaha o originalitu. Když uvedeme jako příklad některé výrazy užívané v oblasti počítačů, můžeme si povšimnout, že se zde mnohé prostředky více či méně volně pohybují na ose termín (kodifikovaný – nekodifikovaný) – profesní slangismus – zájmový slangismus. Často mají v angličtině povahu odborných názvů, ale do češtiny jsou málokdy přejímány jako termíny, častěji mívají příznak slangovosti, a teprve když se dostanou do obecného povědomí, mohou být chápány neutrálně. Nemusí se však jednat o slangismy v tradičním pojetí, tj. slangová synonymní pojmenování k pojmenováním spisovným, nejčastěji termínům, protože většina počítačových výrazů své synonymum vůbec nemá, a pokud existují u jednoho lexému výraz domácí a přejatý, např. *mazat* a *deletovat*, bývá užíván častěji výraz přejatý z důvodu přesnosti a jednoznačnosti, nikoli expresivity nebo lpění na tradici. I v ostatních případech ekvivalent často neexistuje, neboť

se jedná o pojmovou oblast příliš novou na to, aby se v ní bohatší synonymie mohla rozvinout. Rozdílnost zde můžeme pozorovat spíše u formálních podob, např. u termínu *site* a jeho adaptací *sajta* a *sajtna*, jejichž tvary je předurčují spíše pro oblast slangů, podobně jako ve srovnání lexémů *demoverze* na straně jedné, a *demáč* nebo *demovka* na straně druhé. Doposud značně neustálený je u mnohých typů nových termínů i slangismů pravopis, např. *scanner* – *skener*; *interface* – *interfejs*; *upgrade* – *apgrejd*.¹⁹ Nelze jednoznačně říci, které z nich jsou odborné názvy, a tedy spisovné, a které sociolektismy, a tedy nespisovné. Zdá se ovšem, že některé graficky počeštěné varianty jsou z hlediska hodnocení na stejné úrovni jako varianty původní (*skener*) a jiné „o úroveň níže“ (*interfejs*, *eskejpovat*, *apgrejdovat*), např. z důvodu výrazné odlišnosti grafické a výslovnostní podoby a v uvedených příkladech také kombinace grafémů *-ej-* (viz kap. 3.2). U slovesných derivátů je jen na uživatelích, jak tvary vyhodnotí z hlediska kontextové vhodnosti a který z nich užijí pro dosažení svého komunikačního cíle: srov. např. opisný tvar *provést reset*, který se může jevit jako komunikačně neobratný, neutrální tvar *resetovat*, jeho prefigované deriváty *zresetovat* nebo *vyresetovat* a dokonavý spíše hovorový (případně slangový) tvar *resetnout*.

Vyjdeme-li z koncepce motivační typologie J. Furdíka (2008), bereme v úvahu při evaluaci přejatých prvků především motivaci expresivní, jejíž podstatou je přítomnost nenocionálních (citových a volních) prvků v obsahu slova. Absolutní nocionálností se mezi přejatými lexémy vyznačují pouze odborné názvy, u ostatních nelze expresivitu vyloučit, ovšem její podíl není „měřitelný“ – mnohdy nelze exaktně určit, do jaké míry je daný prvek expresivní, resp. zda vyjadřuje citovou stránku komunikace. Jak už bylo uvedeno, záleží to mimo jiné i na míře adaptace, srov. dvojice *facebook* a *fejsbuk*; *magazine*/*magazín* a *magáč*; *extáze* a *extoška* apod., a také na faktorech sociolingvistických, souvisejících s celkovým přístupem uživatelů k novému lexiku, do něhož se promítají jejich jazykové zkušenosti, znalosti a další skutečnosti.

Máme-li se celkově vyjádřit k hodnocení způsobů a míry užívání cizojazyčných přejímek, považujeme za základní aspekt možnost výrazových variací, resp. synonymického odstiňování a diferenciací. V češtině tak vznikají stylisticky (příp. i sémanticky) odstíněné synonymické dvojice nebo řady typu *návrat* – *comeback*; *nápoj/pití/sklenička/panák* – *drink*; z nichž se vždy

19 Jen pro srovnání uvádíme opět výskyt těchto forem v korpusu SYN: *scanner* (612) – *skener* (2610); *interface* (589) – *interfejs* (17); *upgrade* (1066) – *apgrejd* (8).

jeden člen jeví v závislosti na kontextu jako vhodnější. Podobné varianty také vypovídají o potřebnosti, nebo naopak postradatelnosti některých přejímk, jejich vzájemné nahraditelnosti, funkčnosti apod. Jako podstatné se zde jeví kontextové vazby a také fakt, zda se novými přejímkami domácí nebo starší přejaté výrazy synonymizují, nebo pouze dublují.

Nezanedbatelným faktorem mnohých přejímk je také jejich přesnost a krátkost, související s principem racionalizace a ekonomie v jazyce, která se uplatňuje zejména v případě kompozit, jež jsou po stránce formy kratší než jejich ekvivalenty (přestože tyto mohou být významově přesnější), např. *byzny-splán* („plán podnikatelské, ev. obchodní atd. činnosti“, také „plán nakládání s finančními prostředky“).

Posledním faktorem, který zde zmíníme a který je třeba u nových přejímk brát v úvahu, je aspekt jejich módnosti v tom smyslu, že jsou aktuálně „v módě“. Účelem takovýchto prvků bývá nejčastěji výrazová aktualizace, snaha dodat textu působivost nebo vzbudit u příjemce jiný specifický efekt. Ať už jde o hodnotící výrazy typu *trendy, cool, good*, nebo jiná adjektiva typu *busy, happy, ready* nebo jiná slova, je třeba se zamýšlet především nad jejich kontextovou funkčností a vhodností, nikoli nad jejich spisovností nebo kultivovaností. Souvisejí s tendencí k neformálnosti, spontánnosti, nenucenosti apod., již se vyjadřování v mnoha typech komunikátů uvolňuje.

Ideální by samozřejmě bylo nalézt optimální úroveň tolerance a vyhnout se nekontrolovatelnému nadužívání některých cizích prvků, jež by mohlo být některými uživateli vnímáno negativně. Vždy je však třeba sledovat úzus řady různých typů komunikačních prostředí a spíše než zobecňovat je vhodné sledovat jednotlivé (jedinečné) komunikační situace se všemi jejich specifiky a případnými posuny norem, neboť v různých komunikačních sférách se vždy v jistém období konvencionalizují standardy užívání cizích prvků a zároveň se tvoří určitý filtr, kterým do jazykového systému prochází jen část užívaných cizojazyčných prvků.

6 ZÁVĚR

Jak je z předchozího textu zřejmé, problematika hodnocení nových cizojazyčných přejímk je velmi rozmanitá a mnohvrstevná. Uvědomujeme si, že problémy týkající se systémových záležitostí kompatibility a inkompatibility

jazykových struktur výchozích jazyků a češtiny, projevující se např. variantností forem přejímek nebo obecně jejich neustáleností, mohou uživatelům jazyka působit problémy. Pak může být pouze otázkou jejich náhodného rozhodnutí, kterou variantu zvolí, a současný stav, kdy dostupné jazykové příručky potřebné informace nepodávají v dostatečném rozsahu, tuto situaci nijak neusnadňuje. Komunikanti se užívání cizích prvků musejí v mnohých případech teprve učit a často pouze imitují jazykové vzory nebo dospívají k některým formám pouze na základě vlastní intuice. Teprve uživatelským územ se potvrzuje, který z aktuálních prostředků, resp. forem bude považován za perspektivní a který jako příznakový zůstane na periferii uživatelského zájmu.

Při hodnocení nového lexika, rozvrstveného na ose, jejímiž póly jsou otevřenost a modernost na jedné straně, a purismus a konzervativismus na straně druhé, je třeba vždy brát v úvahu zejména hlediska sociolingvistická. Na užívání cizojazyčných přejímek v různých komunikačních oblastech existuje mnoho názorů a míra jejich tolerance bývá rozdílná. Při posuzování správnosti, resp. vhodnosti, účelnosti a přiměřenosti prvků cizího původu je vždy nezbytné vycházet z existujícího úzu různých typů komunikačních prostředí a sledovat jednotlivé jazykové kontakty a interakce, k nimž v nich dochází, neboť dynamiku jazyka ovlivňují faktory jak vnitřní, tak vnější.

VIII K variantnosti vlastních jmen

1 TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Tato studie se zabývá variabilitou ve sféře vlastních jmen a možnostmi jejího komplexního popisu. Variabilita je integrální součástí onymie a jejích obecných pojmenovacích modelů (Šrámek 1982, s. 62). Na první pohled se sice zdá, že odporuje základním propriálními funkcím, a že tím popírá základní singulativní vztah mezi onymickým objektem a propriem, avšak variantnost se v první řadě týká aktu užívání propria. Tím, jak propria fungují v jazykové komunikaci, podléhají nejrůznějším změnám v závislosti na komunikační situaci. V komunikačním aktu se aktualizuje vždy jediná varianta: „Užívání propriálních variant se pak jeví jako střídavá realizace vztahu jednoho z řady možných proprií k jednomu a témuž objektu.“ (Šrámek 1999, s. 113) Na druhou stranu varianty obsahující i změněný motiv pojmenování – pokud existují synchronně vedle sebe – již na překážku plnění identifikační a diferenciací funkce být mohou (Šrámek 1999, s. 106).

Variantnost zasahuje bez výjimky všechny typy onymických objektů. V případě antroponym jsou nejzřetelnější realizací konkurenčního vztahu jména oficiální (*Ondřej Neuman*) a jména živá, termín upřednostňovaný ve slovenské onomastice, jež zahrnuje zejména hypokoristika (*Ondřej Neuman / Ondra*) a přezdívky (*Ondřej Neuman / Konrád*). Také u chrématonym vznikají varianty jako důsledek zapojení propria do běžné neoficiální (včetně zájmové a profesní) komunikace: *Škoda Fabia / Fabka; Gambrinus/Géčko*. Na rozdíl od antroponym a toponym vykazují menší uplatnění lexikálně-sémantických a pojmenovacích (viz dále) variant. Avšak i zde můžeme na případy paralelního pojmenovacího aktu narazit; může jít o různá označení téhož výrobku v závislosti na trhu nebo cílové skupině, na niž se zaměřuje (například *Škoda Octavia* prodávaná v Indii pod jménem *Škoda Laura*).

Nejzřetelnější a nejširší repertoár potenciálních variantních názvů nacházíme u toponym, což vyplývá z míry jejich zapojení do komunikace i délce aktu jejich užívání. Specifikem toponymie je navíc vysoká míra lexikálně-sémantických variant, vznikajících prostřednictvím místně, časově a sociálně odlišných pojmenovacích aktů. Takové varianty jsou u jiných onymických objektů přítomny v mnohem menší míře. Proto i tato studie se hlavně

zaměřuje na variantnost v zeměpisných jménech. Výchozím toponymickým materiálem, na němž tento fenomén ilustrujeme, jsou místní a pomístní jména z oblasti Jizerských hor.

Již zmíněná „střídavá realizace“ vztahu různých proprií k témuž objektu je paralelou k formálně-sémantickým vztahům v apelativním lexiku, které se označují buď jako varianty (*prkénko/prkýnko; správkyň/správcová*) a dublety (*kurs/kurz*), nebo synonyma (*pravopis/ortografie*). Na rozdíl od apelativní slovní zásoby ale v této studii označujeme jako varianty (variantnost, variabilita) veškeré podoby proprií, jež se váží k témuž onymickému objektu, bez ohledu na to, jakým způsobem vznikají a jak se realizují v povrchové struktuře.¹

V české onomastice se dosud tomuto tématu hlubší pozornost nevěnovala. Obecně se propriálně variačními procesy zabýval jen Rudolf Šrámek (1982, s. 62; 1999, s. 113). Větší pozornosti se variantnosti vlastních jmen dostalo ve slovenské onomastice, reprezentované v tomto ohledu zejména pracemi Jaromíra Krška (1996a, 1996b, 2002; dále například Majtán 1980 či Blanár 1996).

Existence dvou nebo více proprií pro jeden onymický objekt bývá terminologicky označována různě: propriální/onymická synonymie, vícejmennost, propriální paralelismus, synonymní propria, tautonymie, variabilita, variantnost anebo polyonymie. Právě posledně jmenovaný termín používají, v návaznosti na A. V. Superanskou, slovenští autoři. Jaromír Krško (2002, s. 144) rozlišuje polyonymický název (sémantickomotivační varianty) a variantní název (hláskové a grafické, ale i slovtvorné varianty); dodává však, že je tak možné jednoznačně činit pouze v synchronní onymii. Termín polyonymie, resp. dichotomii polyonymie–variantnost, ale nepovažujeme za účelné používat a ve shodě se Šrámkovým pojetím propriálně variačních procesů dáváme přednost pouze termínům varianta/variantnost.²

- 1 S ohledem na tradiční definici synonym (tj. sémantický vztah mezi formálně odlišnými jednotkami, jež mají podobný význam) není vhodné termín synonymie používat v souvislosti s proprií – ta totiž ze své podstaty význam nemají, resp. nemají obecné sémantické rysy (diskuzi nad sémantičností proprií ponechme stranou).
- 2 Podle Základní soustavy a terminologie slovanské onomastiky (Svoboda a kol. 1973) jsou onomastické termíny zakončené na *-ie* (*onymie, toponymie* aj.) vyhrazeny místně/časově a jinak vymezeným souborům vlastních jmen, ne jejich vlastnostem.

2 KLASIFIKACE VARIANTNÍCH NÁZVŮ

Nevýhodou dosavadních přístupů k problematice variantnosti (top)onymie a klasifikace variantních názvů je nejen terminologická nevyhraněnost, ale také nemožnost popsat tento fenomén jednotně jak z pohledu geneze, tak vlastní realizace. Při komplexní analýze je totiž třeba hledat odpovědi na dvě otázky:

1. *Proč?* Co je motivací, příčinou vzniku variantního názvu, a tedy konkurenčního vztahu? Může jít například o konkurenci typu oficiální/lidový název, starší/nový název, jména užívaná na různých katastroch atp.

2. *Jak?* Jak se příslušná varianta realizuje povrchově v jazykovém systému? Jde tedy o různé zvukové/grafické, hláskové, morfologické, slovtvorné, lexikálně-sémantické a syntagmatické varianty.

Do určité míry propojuje oba dva přístupy pojetí R. Šrámka komunikačních a pojmenovacích variant (viz podkap. 3), avšak toto členění lze s úspěchem aplikovat především na synchronně koexistující varianty, jeho aplikace je problematická například i na dvoujazyčná (top)onyma.

Navrhujeme tedy víceaspektovou klasifikaci, která propojuje jednak motivaci vzniku konkurenčního vztahu, jednak jeho povrchovou realizaci (viz Tab. 1). Členění hloubkových motivů se opírá o Krškoovo vymezení polyonymie, jež „vzniká v niekoľkých rovinách, ktoré môžu byť vzájomne popreskupované.“ (Krško 2002, s. 144) Autor rozlišuje tyto motivy (jež nazývá roviny):

- název starý – nový (diachronní rovina);
- název původní – substituovaný do jiného jazyka (substituční rovina);
- název všeobecný – individuální (sociální rovina);
- název nářeční – spisovný (nářeční rovina);
- název úřední – nestandardizovaný (kodifikační rovina);
- název neutrální – expresivní (expresivní rovina);
- název ideologicky vyhovující – nevhovující (ideologická rovina).

K nim přiřazujeme ještě tyto dvě dichotomie:

- název plný – zkrácený (jazykově-ekonomická rovina);
- název obecný – jednorázový/chybný (okazionální rovina).

REALIZACE ROVINA (motiv)		Zvuková	Grafická	Hlásková
		1	2	3
Diachronní	A		<i>Harrachov / Harachov</i>	<i>Smědavský vrch / Smědovský vrch</i>
Substituční	B		<i>Bramberk / Bramberg</i>	<i>Šeflek / Scheffelecke</i>
Sociální	C	<i>Nisa: [ňisa] /[nisa]</i>		
Nářeční	D	<i>Desná: [dese] / [tesə]</i>		<i>Darrberg / Dorrberg</i>
Kodifikační	E		<i>Kneipa / Knajpa</i>	
Expresivní	F			
Ideologická	G			
Jazykově -ekonomická	H			
Okazionální	I			

Tab. 1: Komplexní pojetí variantnosti v zeměpisných jménech (na příkladech toponym z Jizerských hor a rozhraní Jizerských hor a Krkonoš)

	Morfologická	Slovotvorná	Lexikálně- -sémantická	Syntag- matická
	4	5	6	7
A	<i>Směda / Smědá</i>	<i>Vřesoviště / Vřesník</i>	<i>U Obrázku / Smrk</i>	<i>Smědava / Smědavská myslivna</i>
B	<i>Grund / Grund</i>	<i>Finkovka / Finkstein</i>	a) Překlad: <i>Zelený vrch / Grüner Hübel</i> b) Samostatné pojmenování: <i>Loučenský vrch/ Tomskoppe</i>	
C			<i>Rábenka / Rovný potok</i>	<i>Bílá Nisa / Nisa</i>
D	<i>Oldřichovský Špičák / Oldřichovskej Špičák</i>		<i>Nekras / Královka</i>	
E		<i>Kohoutí hřeben / Kohoutáček</i>	<i>Štěpánka / Hvězda</i>	
F			<i>Slovanka / Seibtův vrch</i>	
G				
H	<i>Na vyhlídce / Vyhlídka</i>	<i>Fedinandov / Ferdák</i>		<i>Šolcův rybník / Šolcák</i>
I	<i>Ořešník / Ořešníky</i>	<i>Jizera [vrch] / Jizerka</i>	<i>Štolpich / Balvanitý potok</i>	<i>Svinský vrch / Svinský</i>

Povrchová realizace konkurenčního vztahu do určité míry reflektuje jednotlivé roviny jazykového systému. Rozlišujeme tedy tyto varianty:

- zvuková;
- grafická;
- hlásková;
- morfologická;
- slootovorná;
- lexikálně-sémantická;
- syntagmatická.

Podstatné pro popis variantnosti proprií je určení invariantu, tedy základní, bezpříznakové podoby (v příkladech ji uvádíme na prvním místě). V případě toponym je to obvykle název, jenž splňuje požadavky kodifikace, resp. standardizace. V některých případech je stanovení invariantu složitější – to se týká jmen, která standardizaci nepodléhají, nebo starších toponym, například německých jmen v bývalých Sudetech. Zde je vodítkem především frekvence užití nebo jejich kartografické zachycení.

Průniky jednotlivých hloubkových motivů (A–I) a povrchových variant (1–7) samozřejmě nemusí (a nemohou) nastat všude. Některé hloubkové motivy se pojí s typickými povrchovými realizacemi, například nářeční varianty se projevují obvykle v hláskosloví a morfologii, expresivní ve slootovorbě a jazykověekonomické v syntagmatice/slootovorbě, zatímco jiné motivy některé povrchové typy nevytvářejí, ideologická rovina se nereflektuje v morfologii, jazykověekonomická v lexikálně-sémantickém ztvárnění atd.

V hloubkové struktuře se často kombinuje více motivačních zdrojů vedoucích ke vzniku varianty a ve výsledném konkurenčním vztahu se navzájem prolínají. Vzhledem k tomu, že za invariant je obvykle třeba považovat kodifikovanou, úřední podobu, právě rovina kodifikační se propojuje s dalšími rovinami (motiv): *nový, všeobecný, spisovný, neutrální, nezkrácený* jsou zpravidla atributy invariantního toponyma, jež je kodifikováno. Stejně tak rovina diachronní se propojuje s dalšími, v případě toponymie Jizerských hor zejména s rovinou substituční (*Kohlhübel / Uhlířský vrch – AB6*) a ideologickou (*Seibtův vrch / Slovanka – AG6*).

Podobně se mohou kombinovat povrchové realizace. Nejběžnějším případem je komplexní formální počestění německých toponym, tedy grafická, hlásková, morfologická, popř. slootovorná adaptace, jak například ukazuje

hydronymum *Rabenei/Rábenka* (B2345). Morfologické počestění přirozeně provází celou rovinu B, do kategorie B4 pak pro zjednodušení řadíme jen takové české integráty, u nichž jiné formální změny neproběhly (*Grund/Grund*).

Univerbizace víceslovných toponym, motivovaná snahou o úspornost projevu (H), se projevuje elipsou jednoho z členů sousloví nebo vznikem suffixálního útvaru. Ve druhém případě se prolíná slovtvorná a syntagmatická adaptace (*Tetřeví boudy / Tetřevky* – H57). Jelikož jde ale o vztah jedno-/víceslovné toponymum, řadíme tento podtyp primárně do kategorie H7.

2.1 Poznámky k jednotlivým rovinám

Diachronní rovina (A) postihuje změnu/náhradu jména v rámci jednoho jazykového společenství. Zasahuje všechny povrchové realizace, včetně zvukové.³

S rovinou diachronní úzce souvisí rovina substituční (B), týkající se dvou jazykových společenství. Diachronii zde spatřujeme v nahrazování původních jmen v oblastech osidlovaných českým etnikem po roce 1945, kam patří i Jizerské hory, synchronně sem patří vztah exonym/endonym (*Liberec / Reichenberg*). Substituční rovina zahrnuje veškeré povrchové realizace, jež se samozřejmě kombinují, toponymum se adaptuje na český jazykový systém především morfologicky (pokud jméno nezůstává neskloňné, což jsme však v našem materiálu nezaznamenali). Morfologickou adaptaci obvykle doprovází další jazykověsystemové úpravy – hláskové, popř. jen grafické nebo slovtvorné (viz výše).

Počestění ale nepředstavuje jen přenesení formy do českého jazykového systému, ale i její náhradu. To se děje buď částečným/doslovným překladem – má-li výchozí toponymum přeložitelnou, apelativně chápanou strukturu – anebo volbou samostatného pojmenování, jež sémantickou motivaci nedodrží. Příčinou změny sémantické motivace v cílovém jazyce může být změna povahy onymického objektu, nesrozumitelný substrátový komponent, chybný překlad, resp. chybné pochopení substrátového jména, anebo – nejčastěji – ideologické (úřední) důvody, jak ukazuje například

3 K A1 je možné zařadit příklad [ňisa]/[nisa]. Primárně jej řadíme do kategorie C1, neboť příznaková tvrdá výslovnost je součástí lokálního úzu, ale jak ukázal průzkum, který se výslovnosti hydronyma *Nisa* týkal, se snižujícím se věkem mluvčích významně klesá i zastoupení tvrdé výslovnosti (Lábus, v tisku).

zánik německých posesivních deantroponymických jmen po roce 1945. Další roviny variantnosti se již primárně váží na synchronii.

K rovině sociální (C) náleží varianty vázané na úzus různě vymezených skupin uživatelů, jako jsou obyvatelé konkrétního katastru/lokality, zájmové skupiny (např. turisté, trampové aj.) nebo profesní skupiny (např. zaměstnanci zemědělských a lesních podniků aj.). Ti vytvářejí vlastní paralelní toponyma, výjimečně celý (top)onymický systém (jako třeba v případě trampů). K této motivaci je možné řadit i další faktory, které působí na vznik variantních pojmenování – patří sem například věk uživatele toponyma (*Josefův Důl*; starší generace: *Josefodol* / mladší generace: *Josefáč*); zde se již tento motiv prolíná s rovinou expresivní.

J. Krško považuje za hlavní projev sociálně podmíněné variantnosti odlišná pojmenování vodních toků v různých katastrech, jimiž protékají (Krško 2002, s. 144–145). V obdobích předcházejících sjednocujícím standardizačním zásahům byly totiž dílčí úseky toku, vymezené katastrem příslušné obce, vlastnickými vztahy nebo terénní situací, pojímány jako různé onymické objekty, pojmenovávány různě podle situace a charakteru toku v daném místě a podle specifických potřeb a jazykových (resp. názvotvorných) zvyklostí dané society. Z hlediska současné toponymické normy jde o nežádoucí jev, vzhledem k tlaku standardizace, jež požaduje, aby vodní tok měl po celé své délce jednotné označení, se v současnosti s tímto jevem ve velké míře nesebkáme. Takto motivované varianty se realizují především odlišným lexikálně-sémantickým anebo syntagmatickým ztvárněním. Různé hláskové a morfológické varianty spíše reflektují tradiční širší (nad)nářeční areály nebo různé časové vrstvy. V oblasti Jizerských hor se takové varianty vyskytují zřídka, standardizovaná a lidová hydronyma jsou zde vzhledem k výměně obyvatelstva po roce 1945 z velké části shodná. V německé hydronymii to byl ale před rokem 1945 častý jev. Jako příklad uvedme varianty pojmenování *Bílé Nisy*: *Neisse, Friedrichswalder Neisse, Gränzendorfer Neisse/Bach, Lautschneibach, Reinowitzer Wasser* (vše podle obcí, jimiž dnešní *Bílá Nisa* protéká).

K nářeční rovině variantnosti (D) řadíme komunikační varianty, jež obsahují zejména hláskové a morfológické nářeční znaky. V bývalých Sudetech, tedy v nářečně nevyhraněných areálech, považujeme za nositele této variability obecnou češtinu (*Lysé skály* / *Lysý skály*).

(E) Již jsme poukázali na specifičnost konkurenčního vztahu úřední (kodifikovaný, standardizovaný) – nestandardizovaný název. I proto lze tuto

konkurenci nalézt ve všech povrchových realizacích. Za pozornost ale stojí zejména takové případy, kdy se kodifikace odchyloje od úzu v lexikálně-sémantickém zpracování (E6 *Sloupský potok / Štolpich*, tzv. pojmenovací varianta, viz podkapitola 3).

K této rovině řadíme i případy dvou (a více) na sobě nezávislých počestění nebo překladu cizího toponyma, jež synchronně koexistují (koexistovaly) vedle sebe. Jeden z členů dvojice lze totiž obvykle považovat za invariantní, základní, a tedy splňující kritéria kodifikace, resp. je už její součástí. U toponym, která nepodléhají standardizaci (v případě Jizerských hor jde v zásadě o všechna česká toponyma z období před rokem 1945), pak takovým invariantním a normním jménem je to nejfrekventovanější. Ve vztahu k substrátovému jménu jde o rovinu B (B6a *Schlössersteine / Zámecké kameny*; B6b *Schlössersteine / Slezské kameny*; B6a *Krähwinkel / Vraní Kout*; B34 *Krähwinkel / Krévinkl*), avšak vzájemný vztah počestěných jmen je důsledkem napětí v rovině E (E6 *Zámecké kameny / Slezské kameny*; E6 *Vraní Kout / Krévinkl*).

Méně vyhraněná je expresivní hloubková rovina variantnosti (F). Její typickou povrchovou realizací jsou různé slovotvorné obměny. V případě zeměpisných jmen je na rozdíl od antroponym (hypokoristika: *Václav/Venca*) omezeně využitelná. Expresivní rys je ale samozřejmě ve větší či menší míře přítomen i u dalších motivů; prolíná se hlavně s rovinou sociální, například trampská jména neslouží primárně k diferenciaci a identifikaci, ale také jako vyjádření vztahu pojmenovatele a uživatele k objektu a ke spoluidentifikaci s danou mikrosocietou (F6: *Olivetská hora / Island*).

Ideologická rovina (G) odráží dobové klima, dominantní realizací je lexikum. Pro pojmenování se volí společensky „nezávadné“ apelativně-sémantické komponenty, řídce *propria tantum*. Úzce se prolíná s rovinou diachronní – ideologicky nevhodné názvy jsou nahrazovány vhodnějšími. Propojení těchto motivů ukazuje toponymie v oblastech bývalých Sudet. Při revizi pomístního názvosloví v padesátých letech 20. století byla německá pomístní jména, resp. formálně počestěná jména, včetně posesivních (byť z hlediska základních onymických funkcí zcela funkční), plánovitě nahrazována jinými sémantickomotivačními komponenty (*Seibthübel / Seibtův vrch / Slovanka*) (blíže k této problematice Šmilauer 1957, s. 260–276).

K této rovině řadíme i tzv. honorifikační (dedikační) jména, tedy uměle tvořená toponyma zvolená na počest nějaké osobnosti či události.

Takové názvy se obvykle nestávají součástí úzu a koexistují vedle lidových jmen. V německém prostředí pomezí Krkonoš a Jizerských hor je takovým případem umělého pojmenování *Stefanshöhe* pro vrch *Buchstein* (dnes *Hvězda*).

(H) Ze synchronního hlediska je zřejmě nejdominantnějším motivačním faktorem, vedoucím ke vzniku variant, snaha o úspornost vyjádření. Z toho důvodu jej vyčleňujeme samostatně, a to jako projev tzv. běžné mluvy, funkčně jiného charakteru, než je nářeční a sociální rovina. Řadíme sem zejména nejružnější projevy univerbizačních tendencí, kam patří hlavně tradiční sufixace (*Tetřeví boudy* / *Tetřevky*; *Sviní kámen* / *Sviňák*) a elipsa (*Liberecká výšina* / *Výšina*; *Česká chalupa* / *Česká*), tzn. v povrchové realizaci slovtvorná a syntagmatická adaptace. Za morfologickou adaptaci způsobenou tímto faktorem považujeme náhradu předložkových útvarů, jež jsou v běžné komunikaci transformovány na bezpředložkové (H4: *Na Žďárku* / *Žďárek*).

(I) Do roviny okazionální zařazujeme takové variantní názvy, které se objevují jednorázově, především v psaných textech, jako jsou turistické průvodce, vlastivědy apod. Taková umělá jména se vyskytují hlavně v areálech s nestandardním procesem vývoje a ustalování toponymie (tzn. například bývalé Sudety). Mohou se projevit ve všech povrchových realizacích, obvykle jsou ale lexikálně-sémantické povahy. Většinou je třeba taková toponyma považovat za chybná; stojí za nimi pojmenovatel nedostatečně obeznámený s reáliemi onymického objektu nebo nedostatečně jazykově kompetentní.

2.2 Variantní řady

V mnoha případech se s (top)onymickým objektem pojí více než dvě označení. To se týká především významnějších objektů, u nichž se vyskytuje několik diachronních variant (ale samozřejmě nejen jich). Není výjimkou ani existence objektů, u nichž lze dohledat více než deset variantních pojmenování. V oblastech, v nichž došlo k několikerým změnám osídlení, jsou takové případy časté. I takové variantní řady je možné popsat prostřednictvím výše uvedené klasifikace. Jako příklad uvedme oronymum *Königshöhe* / *Nekras* (*Královka*):

B6b	<i>Königshöhe</i>	<i>Nekras</i>
A6	<i>Königshöhe</i>	<i>Hanischberg</i>
I6	<i>Königshöhe</i>	<i>Friedrichswalder Berg</i>
B6a	<i>Königshöhe</i>	<i>Královská výšina, Králův vrch, Královka, Königova výšina</i>
E57	<i>Královská výšina</i>	<i>Králův vrch</i>
EH7	<i>Královská výšina</i>	<i>Královka</i>
E6	<i>Královská výšina</i>	<i>Königova výšina</i>
E6	<i>Nekras</i>	<i>Královka</i>

Tab. 2: Příklad variantní řady

3 POJMENOVACÍ A KOMUNIKAČNÍ VARIANTY

Rudolf Šrámek (1999, s. 106–113; 1982, s. 61–62) člení varianty vlastních jmen podle toho, zda vznikají již ve fázi nominativní jako paralelní pojmenovací akt, nebo ve fázi postnominativní, tedy v procesu užívání. Rozlišuje tedy varianty propriálně pojmenovací a varianty propriálně komunikační. Pojmenovací varianty obvykle vykazují různou sémantickou motivaci, například u pomístních jmen mohou být jejich příčinou „různě místně vymezené okolnosti, které mohou vyvolat paralelní existenci různých pojmenování pro též objekt.“ (Šrámek 1999, s. 108) Komunikační varianty naproti tomu „vyplynávají z účasti hotových proprií na jazykově společenské komunikaci, tedy ze zapojení proprií do komunikátů“ (Šrámek 1999, s. 109), a reflektují vztah jména k jazyku/nářečí, dobovou onymickou normu a další, například stylové a hodnotící faktory.

Tuto klasifikaci lze využít zejména pro popis synchronně koexistujících variant, v případě toponym dobře charakterizuje vztah standardizovaných (oficiálních) jmen a neoficiálních (běžně mluvených). Neoficiální podoby tvoří konkurenční subsystém, který koexistuje vedle oficiálních jmen, přičemž výběr příslušné pojmenovací či komunikační varianty ovlivňuje hlavně konkrétní komunikační situace, v níž se uživatel nachází, ale kromě toho i faktory další, jako je například znalost prostředí, vztah mluvčího k označovanému objektu, původ mluvčího, sociální a zájmové prostředí nebo jeho věk.

Vzájemný vztah pojmenovacích a komunikačních variant lze vyjádřit takto:

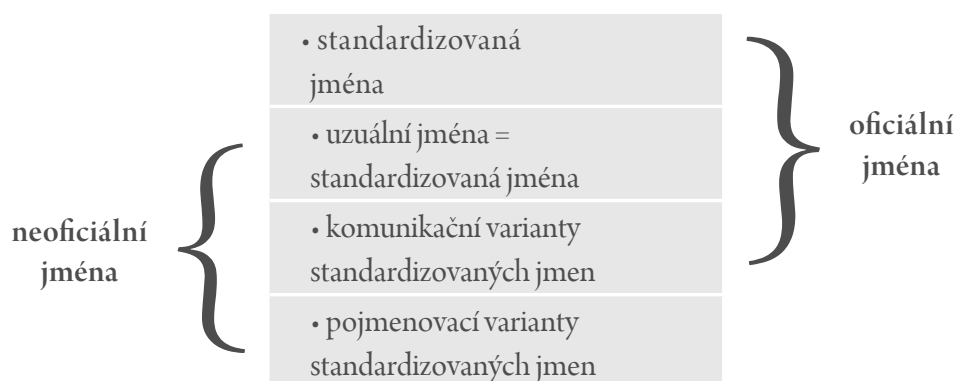

Schéma 1: Vztah pojmenovacích a komunikačních variant

Schéma 1 pojímá jednak stav, v němž se běžně mluvená a standardizovaná podoba jména zcela shoduje (*Paličník/Paličník*), jednak paralelní existenci variant realizovaných v úzu (v polooficiální či neoficiální komunikaci), přičemž se lidová varianta se standardizovanou shoduje buď částečně (komunikační varianta: *Malinový vrch / Maliník*), nebo se s ní neshoduje vůbec (pojmenovací varianta: *Nekras/Královka*).

Popis příčin variačních procesů v onymické sféře jazyka a způsobů jejich realizace významně napomáhá k poznání toho, jak vlastní jména fungují v komunikaci a jak se v nich reflektují nejrůznější jazykové a mimojazykové jevy.

IX Frazeologické biblismy v češtině, slovenštině a ruštině

1 FRAZEOLOGICKÉ BIBLISMY V EVROPSKÝCH JAZYCÍCH

Frazémy biblického původu jsou četně zastoupeny ve všech evropských jazycích. Patrik Ouředník, autor knihy *Aniž jest co nového pod sluncem* (Ouředník 1994), uvádí přes 1 300 různých výrazů a rčení biblického původu v češtině. V ruštině se počet prokázaných biblismů pohybuje kolem 1 000 jednotek (viz МОКИЕНКО – ЛИЛИЧ – ТРОФИМКИНА 2010). Pro slovenštinu počet biblismů spočítán nebyl, ale zřejmě bude podobný.

Tak velké množství výrazů přejatých z Bible není náhodné: s Biblí žije obyvatelstvo evropských zemí už víc než dvanáct století, přičemž texty Bible byly vnímány nejen zrakem, ale i sluchem při každodenních bohoslužbách a čtení evangelií v rodinném kruhu. Není proto divu, že biblické obrazy zakotvily v jazycích evropských národů v podobě četných rčení a přísloví.

2 POJEM FRAZEOLOGICKÝ BIBLISMUS

Pojem *frazeologický biblismus* není jednoznačný – někteří frazeologové do něho zahrnují pouze idiomy, jiní také větná přísloví jako *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*; úsloví typu *Komu čest, tomu čest*; okřídlená rčení jako *Hoden jest dělník mzdy své*; *Cesty Páně jsou nevyzpytatelné* a také frazeologismy jako *kost a kůže*; *být v rouše Adamově*; *začít od Adama* atd.

V roce 1993 na mezinárodním sjezdu slavistů v Bratislavě přednesla profesorka G. A. Liličová první definici frazeologických biblismů a charakterizovala je „jako jazykové jednotky spojené s Biblí, které se vyznačují sémantickou celistvostí, reprodukovatelností, přeneseným významem, expresivitou a často knižní stylistickou charakteristikou“. (Лилич – Мокієнко – Степанова 1993, s. 52) Takovéto chápání biblismů sjednocuje okřídlená slova a frazeologické jednotky. Pro biblické frazémy je podle nás nejdůležitějším rysem spojení s pramenem,

textem Bible, protože ostatní příznaky uvedené v definici jsou kategoriálními příznaky frazémů jako takových. Stylistickou příznakovost považujeme za vedlejší příznak, neboť mnohé frazémy biblického původu ztratily svůj knižní charakter a nejsou chápány jako biblické. Některé z nich patří dokonce k výrazům hovorovým a lidovým, srov. čes. *Kristova noho!*; sloven. *stát' ako svätý za dedinou (pri ceste)*; čert *ako diabol*; *farár dva razy nekáže*; rus. *козёл отпущения* aj.

Proto dále budeme termínem *frazeologické biblismy* označovat všechny frazeologické jednotky, které jsou přímo či nepřímo spojeny s texty Bible jak Starého, tak Nového zákona.

3 DRUHY FRAZEOLOGICKÝCH BIBLISMŮ

Biblismy jsou tak početné a různorodé, že je lze zkoumat z několika hledisek. Někteří autoři si kladou za cíl zjistit, nakolik frazémy odpovídají výchozímu textu. Některé biblismy jsou přesné nebo téměř přesné citáty z Bible (v češtině uvádíme z překladu kralického), srov. následující frazeologické jednotky (FJ).

1.
 - čes. *na věky věků* – sloven. *na veky večné*: Nebudete zahanbeni, ani v lehkost uvedeni *na věky věků*... (Iz 45, 17), rus. *во веки веков*;
 - čes. *úhelny kámen* – sloven. *úhoľný kameň*: Aj, já zakládám na Sionu kámen, kámen zkušný, *úhelny drahý*, základ pevný... (Iz 28, 16), rus. *краеугольный камень*;
 - čes. *Sodoma a Gomora*: A Hospodin dštil na *Sodomu a na Gomoru* sírou a ohněm od Hospodina s nebe... (Gn 19, 24), rus. *Содом и Гоморра*;
 - čes. *sprostní jako holubice* – sloven. *jednoduchí ako holubice*: Aj, já posílám vás jako ovce mezi vlky; protož buďte opatrní jako hadové a *sprostní jako holubice*... (Mt 10, 16), rus. *просты как голуби* atd.

Jiné frazémy vznikly na základě celých úryvků biblických textů, např.:

2.
 - čes. *zakopat svou hřivnu* – sloven. *zahrabať talent* – rus. *зарыть талант в землю*;
 - čes. a sloven. *rány egyptské* – rus. *казни египетские*;

čes. a sloven. *Lotova žena* – rus. *Лотова жена*;
 čes. *stát jako solný sloup* – sloven. *stát ako solný stĺp* – rus. *стоять как соляной столп*.

Většina ustálených výrazů majících v současném jazyce přenesený význam byla původně v Bibli použita v přímém významu. Ale některé výrazy byly zapojeny do textu Bible jako výrazy s přeneseným významem, tj. jako idiomy – zřejmě patřily k idiomatické zásobě nejstarší doby. To jsou např. FJ v následujících příkladech.

3.
 čes. *v potu tváře* – sloven. *v potu tváre* – rus. *в поте лица*;
 čes. a sloven. *alfa a omega* – rus. *альфа и омега*;
 čes. *stavět na písku* – sloven. *stavať na piesku* – rus. *строить на песке*;
 čes. *kámen úrazu* – sloven. *kameň úrazu*
 – rus. *камень преткновения*;
 čes. *házet perly sviním* – sloven. *hádzat perly sviniam* – rus. *метать бисер перед свиньями*;
 čes. *mýt si ruce* – sloven. *umývať si ruky* – rus. *умывать руки*;
 čes. *sůl země* – sloven. *sol' zeme* – rus. *соль земли*;
 čes. a sloven. *oko za oko, zub za zub* – rus. *око за око, зуб за зуб*.

4 INTERNACIONÁLNÍ FRAZEOLOGICKÉ BIBLISMY

Frazémy biblického původu jsou částí společného kulturně historického dědictví evropských národů. Jazyk Bible je „jazyk v sobě“, svérázný duchovní kód, který spojuje národy křesťanských kultur. Téma biblických frazémů a okřídlených výrazů v dnešní době aktivně rozpracovávají filologové slovan-ských a dalších zemí, zvláště v Rusku, kde bylo bližší seznámení širší veřejnosti s Bibli možné až v osmdesátých letech 20. století. V období socialismu nebyla Bible vydávána, a tak několik pokolení občanů bývalého Sovětského svazu Bibli vůbec neznalo. Po roce 1985 se objevila nejen Bible, ale také velké množství různých publikací věnovaných výkladu biblických knih. Také biblickým frazémům byla věnována celá řada prací.

Donedávna se většina vědců, kteří zkoumali frazeologii jednotlivých evropských jazyků, omezovala na pouhé konstatování, že biblické frazeologismy jsou jednotky internacionální, tj. totožné ve všech evropských jazycích.

čes. a sloven. <i>alfa a omega</i>	čes. <i>egyptské rány</i>
rus. <i>альфа и омега</i>	sloven. <i>egyptské rany</i>
něm. <i>Alpha und Omega</i>	něm. <i>ägyptische Plagen</i>
angl. <i>alpha and omega</i>	angl. <i>the plague/ plague's of Egypt</i>
čes. a sloven. <i>oko za oko, zub za zub</i>	čes. a sloven. <i>Sodoma a Gomora</i>
něm. <i>Auge um Auge, Zahn um Zahn</i>	něm. <i>Sodom und Gommora</i>
angl. <i>an eye for an eye and a tooth for a tooth</i>	angl. <i>Sodom and Gomorrha</i>
čes. <i>sypat si popel na hlavu</i>	čes. <i>vlk v rouše beránčím</i>
slov. <i>sypat' si popol na hlavu</i>	sloven. <i>vlk v rúchu baránka</i>
něm. <i>die Asche aufs Haupt streuen</i>	něm. <i>ein Wolf im Schafpelz</i>
angl. <i>wear sackcloth and ashes</i>	angl. <i>a wolf in sheep's clothing</i>

Novější práce věnované srovnávací analýze biblických frazémů v různých jazycích však dokázaly neopodstatněnost přístupu k biblismům jako k totožným rčením (Skladaná 1993, Mlacek 2007, ЛИЛИЧ – МОКИЕНКО – СТЕПАНОВА 1993, МОКИЕНКО – ЛИЛИЧ – ТРОФИМКИНА 2010 aj.).

5 FRAZEOLOGICKÉ BIBLISMY S KOMPONENTEM *PETR*

Výzkumy frazeologických biblismů ukázaly, že frazémy biblického původu sice existují ve všech evropských jazycích, ale každý jazyk má svou vlastní sestavu biblických rčení, která se vyznačuje rysy charakteristickými pouze pro ten daný jazyk. Již samotný výběr biblických námětů, které jsou základem mnoha frazémů, je pro každý jednotlivý jazyk specifický. A už v tomto výběru se také projevuje národní osobitost každého jazyka.

Ukážeme to na příkladě frazémů s vlastním jménem *Petr*. V ruštině takové frazémy prakticky nejsou, ale v češtině a slovenštině ustálené výrazy s tímto jménem existují. Rybář Šimon získal symbolické jméno znamenající „skála“ od Ježíše Krista: „I jáť pravím tobě, že jsi ty *Petr*, a na též *skále* vzdělám církev svou, a brány pekelné nepřemohou jí“ (Mt 16, 18).

Ježíš nazval Petra sloupem své církve. Katolická církev považuje Petra za prvního biskupa římských křesťanů a svého patrona; odtud výrazy *církev Petrova*; *lodička Petrova* – katolická církev; *Petrův náměstek* – papež.

Zvláštní postavení Petra mezi ostatními apoštoly se vysvětluje lidskostí a jemností jeho postavy. Petr se někdy dopustil lidských provinění, kterých posléze hořce litoval. Ježíš předpověděl, že jednou ho Petr zapře: „Amen, amen, pravím tobě: Nezapívat kohout, už mne třikrát zapříš.“ (J 13, 38) Tento evangelijní námět se odráží ve rčení *zapřít jako Petr Krista* – ze strachu nebo zbabělosti zapřít známost s někým.

Petrovo jméno najdeme i v lidových rčeních. Protože Ježíš řekl Petrovi, že mu svěří klíče od království nebeského (Mt 16, 19), podle lidových představ vládne Petr nebesům, a tedy má vliv na počasí, odsud je: *Petr má sólo „hřmí“* (Kuchař – Utěšený 1972, s. 178). Toto rčení bylo článkem v dlouhé řadě výrazů, které vysvětlují přírodní jevy na obloze činy svatých, např.: *to se panenka Maria vozí na ohnivém voze*; *pámbůh jezdí v kočáře*; *svatí hrají na varhany*; *andělci se koulejí*; *svatý Petr hraje kuželky* (Kuchař – Utěšený 1972, s. 178–179) aj.

Šimon-Petr byl rybář, a proto čeští a slovenští rybáři považují sv. Petra za svého patrona a vítají se zvoláním: „*Petrův (Petrov) zdar!*“

Srov. příklady ze současných internetových zdrojů:

4.
 - a. *Petrův zdar. Probouzím se do čtvrtčního sychravého rána posledního týdne v měsíci únoru, pomalu se došourám k oknu a při pohledu na déšť*

se sněhem povídám bratrovi: „tak dneska se na Berounku zase nepodíváme.“ Náladu nám počasí ale nepokazí, protože máme v plánu vypravit se na právě dnes začínající pražský rybářský veletrh „Petrův zdar“. Na tuto výstavu se každý rok vždy moc těšíme. (Z webové stránky o rybářství <<http://www.chytej.cz/clanky/725/petruv-zdar>>)

- b. ...teraz k rybačke, ktorú sme obaja absolvovali opäť na našom obľúbenom súkromnom rybníku v Zemianskej Olči v termíne 7.–13. 5. 2010. Prípravy na našu vytúženú rybačku v tomto roku na ktorú sme čakali počas dlhej zimy boli dlhodobé, ale veď to všetci poznáte ako plynie pomaly čas v práci pred poriadnou kaprárskou výpravou. [...] Za Carp-paradise team Rado a Laco zo Slovenska s prianím všetkým PETROV ZDAR!!!! (Z webové stránky o rybárstve <<http://www.lovkapra.com/vydarena-majova-vyprava>>)

6 FRAZEOLOGICKÉ BIBLISMY S KOMPONENTEM ABRAHÁM

Národní specifikum biblických frazémů se projevuje nejen ve výběru námětů pro „frazeologické zpracování“, ale také v přiblížení různých stránek téhož námětu.

Např. vlastní jméno *Abrahám* je v ruské biblické frazeologii zachyceno pouze v jednom frazému – *лоно Авраамово* (řeceno o bezpečném a příjemném místě) – sloven. *lono Abrahámovo* – čes. *lůno Abrahámovo*. V češtině a ve slovenštině se naopak vyskytuje v mnoha rčeních, například:

- 5.
- „velmi starý“: *je starý jako Abrahám; pamatuje Abraháma; pamatuje léta Abrahámova;*
 - „zemřelý“: *jít k Abrahámu (zemřít); šel k Abrahámovi na výměnek (zemřel); už je u Abraháma (už zemřel); poslat k Abrahámovi (zabít);*
 - „člověk, který se dostal do nebe“: *odebrat se do lůna Abrahámova (zemřít); je už v lůně Abrahámově (zemřel);*
 - „padesát let“ – nejčastější význam vlastního jména *Abrahám* ve frazeologii: *spatřit Abraháma (dožít se 50 let), mít Abrahámova léta (mít přes 50 let).*

Význam posledního frazému vznikl na základě besedy Ježíše s Židy popsané v evangeliu sv. Jana. Židé nevěří Ježíši: „Padesáti let ještě nemáš, a Abraháma jsi viděl?“ (J 8, 57). Z tohoto evangelijského námětu vzniká metaforické označení padesátého výročí, věku padesáti let.

Derivátem vlastního jména *Abrahám* je substantivum *abrahámoviny* (padesát let), vytvořené podle modelu jiných substantiv s významem životního výročí: *padesátiny*, *šedesátiny* aj.

7 LEXIKÁLNÍ SLOŽENÍ FRAZEOLOGICKÝCH BIBLISMŮ

Také lexikální složení českých a ruských biblických frazémů se může lišit. Odlišnosti v lexikálním složení slovenských, českých a ruských frazémů jsou často způsobeny také různým překladem odpovídajících částí biblických textů do národních jazyků. Např. rčení čes. *oddělit koukol od pšenice* – sloven. *oddeliti kúkol' od pšenice* – rus. *отделять плевелы от пшеницы* (oddělovat dobré od špatného) vzniklo na základě „podobenství o dobrém semeni a koukoli“.

Плевел je ruský výraz pro plevel čeledi stébelnatých, který má klas podobný pšenici. Zákeřnost tohoto plevele spočívá v tom, že rozpoznat ho mezi pšenicí je možné teprve tehdy, když pšenice nasadí na klas. Právě proto hospodář nepovolil svým lidem vytrhnout plevel před žněmi. V českém textu evangelií čteme:

6.
Když pak lidé zesnuli, přišel nepřítel jeho, a nasál koukole mezi pšenici, a odšel. [...] Služebníci pak řekli mu: Chceš-liž tedy, ať jdeme a vytrháme jej? On pak odpověděl: Nikoli, abyste trhající koukol, spolu s ním nevytrhali pšenice (Mt 13, 25–29).

Koukol je naopak plevel čeledi karafiátových s tmavě růžovými drobnými květy, který se pšenici vůbec nepodobá, a je tedy mezi klasy snadno rozpoznatelný. Někteří jazykovědci, např. J. Pokorný, si myslí, že překladatel starého textu nevěděl, co je *zizania* – právě tak se jmenoval tento plevel v starořeckém a latinském textu evangelií – a nahradil neznámé slovo názvem plevele, který

znal (Fučík – Pokorný 1992, s. 121–122), čímž zkreslil smysl daného podobnosti. Je však nutné dodat, že překladatel se zřejmě řídil svými vědomostmi v oblasti zemědělství, protože tehdy byl v českých zemích nejrozšířenějším plevem v pšenici skutečně koukol.

Je pozoruhodné, že tvůrci Olomoucké bible, která vznikla 60 let po prvním českém překladu Bible (1417), si zřejmě povšimli této nepřesnosti a přeložili název plevele substantivem *stoklasa*: „A když spáchu lidé, přišel nepřítel jeho a nasál stoklasy vprostřed pšenice...“ (Mt 13, 25) *Stoklasa* je tráva s klásky, které tvoří latu, to jest rostlina, která se přece jen podobá pšenici více než koukol. V dalších překladech Bible se však znovu objevuje substantivum *koukol*.

7.1 Diference frazeologických biblismů v češtině, slovenštině a ruštině

Některé rozdíly v překladu českých, slovenských a ruských biblických frazémů vznikly také proto, že se překládaly různé texty Bible: je známo, že do češtiny a slovenštiny byl přeložen latinský text – Vulgáta, zatímco převážnou část předlohy ruské Bible tvořil text starořecký. Ruský a český (i slovenský) text si neodpovídají například tam, kde byly řecké názvy těch reálií, které neměly ekvivalenty v jiných jazycích.

Přeložit biblický text nejprve do staroslověnštiny, později do staré češtiny a ještě později do slovenštiny nebyla ovšem nijak samozřejmá věc. Jak píše P. Ouředník: „Jazyk bylo nutné nejprve dotvořit, přitvořit a přetvořit, v pokorném, návazném úsilí celé řady generací. To nebylo jen prosté, rutinní překládání, jak mu často rozumíme dnes, to byl gigantický, jazykově a slohově kreativní zápas [...] Bylo k tomu zapotřebí odvahy a sebevědomí hned ve dvou ohledech: jednak proto, že šlo o vrcholně obtížný úkol jazykově technický, za druhé, že se tím povážlivě překračoval horizont středověkého člověka.“ (Ouředník 1994, s. 7)

Překlady frazémů se liší také v tom případě, jsou-li komponentem rčení názvy délkových a jiných měr a názvy peněz. Například v ruském jazyce existuje FJ *внести свою ленту*, kde *лента* je drobná starořecká mince. Výraz pochází z podobnosti o chudé vdově, která hodila dvě tyto mince do pokladničky chrámu. V češtině známe výraz *přispět svou hřivnou*, ve slovenštině je to *prispiet' svojou hřivnou do niečoho*, ačkoliv *hřivna* byla starou mírou váhy stříbra nebo zlata, nikoliv drobnou mincí.

Ale v jiném výrazu: čes. *zakopat svou hřivnu*; sloven. *zahrabať talent*; rus. *зарыть талант в землю* (nevyužít svého nadání, promarnit svou příležitost) vidíme stejné komponenty v ruštině a slovenštině, zatímco čeština má jiné podstatné jméno – *hřivnu*. *Talenton* byl měrou váhy stříbra ve starém Řecku a Babylonu. Vidíme tedy, že v češtině máme označení stejné míry stříbra ve dvou frazémeh – *přispět svou hřivnou* a *zakopat svou hřivnu*, zatímco v Bibli v prvním případě jde o malou minci, kdežto ve druhém o poměrně velkou částku – o míru stříbra.

8 FRAZEOLOGICKÉ BIBLISMY NOVĚ PŘEVZATÉ Z CIZÍCH JAZYKŮ

Přejímání biblismů z cizích jazyků je živý proces i nyní. Například v ruštině se poměrně nedávno objevil výraz *люди доброй воли* (čes. *lidé dobré vůle* – sloven. *ľudia dobrej vôle*). Došlo k tomu po roce 1950, kdy proběhlo 3. zasedání stálého komitétu Všesvětového kongresu přívrženců míru, v jehož výzvě „ke všem lidem dobré vůle“ byl tento obrat použit.

Výraz čes. *lidé dobré vůle* – rus. *люди доброй воли* je citát z latinského textu Bible: „Et in terra pax hominibus bonae voluntatis.“ V češtině a slovenštině byl tento výraz převzat z překladu latinského textu Bible a byl dobře znám. V církevněslovanském textu Bible to ale znělo jinak: „Слава в вышнихъ Богу, и на земли миръ, во человецѣхъ благоволение.“ (Лк, 13–14) Obrat *в человецехъ благоволение* má knižní stylistickou charakteristiku a používá se ve významu „o lidské dobrosrdečnosti, lásce k bližnímu, dobročinnosti“.

V české publicistice se též poměrně nedávno objevil frazém *až (když) dojde (přijde) na lámání chleba* (až nastane rozhodující okamžik). Ačkoliv v současné češtině rčení *až dojde na lámání chleba* je vysoce frekventované, není zachyceno v žádném současném výkladovém slovníku ani v starších lexikografických pramenech. Chybí rovněž v solidním frazeologickém slovníku J. Zaorálka *Lidová rčení* i v nejnovějším monumentálním díle – *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (1983, 1988, 1994).

Poprvé se frazém *když přijde na lámání chleba* objevuje v knize Z. Sochové a B. Poštolkové *Co v slovnících nenajdete*, která zachycuje výrazy, o něž se čeština obohatila v posledních dvou desetiletích (Sochová – Poštolková 1994, s. 73).

Tento frazém, který se vztahuje k jednomu z nejdůležitějších okamžiků evangelíí, byl v kartotéce Ústavu pro jazyk český zachycen teprve v sedmdesátých letech 20. století, potom se užíval spíše sporadicky, zato v devadesátých letech prožívá skutečný boom. Takový nenadálý růst frekvence výskytu vyvolává otázku, zda se nejedná o vliv jiného jazyka. Rčení *až přijde na lámání chleba* se sice nepociťuje jako cizí, protože jeho podoba je původní také v češtině, ale metaforický význam tohoto slovního spojení vznikl zřejmě teprve pod vlivem slovenského rčení *keď prišlo (pride) na lámanie chleba* (podrobněji viz Stěpanova 2004, s. 54–58), neboť v slovenském jazyce má rčení *keď pride na lámanie chleba* dlouhou tradici; je například uvedeno ve všech současných slovenských slovnících. Přejímání slov a výrazů ze slovenštiny (a také ovšem z češtiny do slovenštiny) nebylo ojedinělým jevem, neboť znalost slovenského jazyka (alespoň pasivní) na území bývalého československého státu (i díky vysílání masmédií v obou jazycích) byla dost vysoká a čeština a slovenština se navzájem ovlivňovaly.

V současné češtině už nové rčení žije svým vlastním životem, vyvíjí se a mění. Na základě rčení *až přijde na lámání chleba* vznikl v češtině nový idiom *láme se (bude se lámat) chleba*, který už má úplně jiný význam než dřívější obrat *lámat chléb*, užívaný v náboženské literatuře, a to „rozhoduje se / / rozhodne se o něčem, nastal rozhodující okamžik“, také „jde do tuhého“. Srov.:

7.

Na čínském parketu se aktuálně láme chléb pro celý svět. Jednou z hlavních determinant globálního tržního sentimentu je bezesporu očekávaný hospodářský vývoj v daleké Číně. (Z webu IPOINT <<http://www.ipoint.cz/zpravy>>)

Všechny obchodní řetězce cítí, že se v současnosti láme chleba, a chystají se proto k expanzi... (MF Dnes)

Vidíme tedy, že česká frazeologická jednotka *až přijde na lámání chleba* vznikla metaforizací původního biblického výrazu, zřejmě pod vlivem slovenského idiomu. Rozhodující roli sehrála „frazeologická situace“, tj. existence tohoto frazému v blízkém jazyce a potřeba expresivně pojmenovat aktuální situaci ve společnosti. Výraz se stále aktivně používá v dnešní slovenštině, srov. příklady z internetu:

8.
 - a. *Ak príde na lámanie juhoslovenského chleba, budeme sa len bezmocne pozerat', ako nám ho odtrhajú od úst.*
(Z webu časopisu Extraplus <<http://www.extraplus.sk>>)
 - b. *Človek vie byť múdri, ale keď príde na lámanie chleba tak sa stiahne-Fúúj!!* (Z webu Socialbakers <<http://www.socialbakers.com>>)

9 FRAZEOLOGICKÉ BIBLISMY ODRÁŽEJÍCÍ CÍRKEVNÍ DĚJINY

V každém jazyce existují rovněž frazeologismy, které odrážejí církevní dějiny (např. *jít do Canossy*) nebo obsahují názvy církevních reálií a svátků, srov. *křest ohněm; vzít na paškál koho; farár dva razy nekáže; najprv fara, potom Mara; každá pesnička (i svätójánska) má svoj koniec; пьян как поп на Пасху* aj. Některé z nich nemusejí být všem mluvčím jasné. Např. frazém *vzít si na paškál (koho, co)* s významem „posvítit si na někoho, vyzpovídat ho, domluvit někomu“ souvisí s paškállem, což je velká velikonoční svíce, umístěná v blízkosti oltáře, která se rozsvěcuje při všech velikonočních bohoslužbách od soboty až do neděle Soslání Ducha svatého.

Profesor J. Mlacek ve své knize *Sedemkrat o štýle a štylistike* analyzuje texty z náboženské oblasti a na závěr konstatuje, že „ne všechny texty z náboženské oblasti sú rovnakým spôsobom späté s centrálnym pojmom sacrum. Kým jedny z nich sa na toto sacrum (v kresťanskej podobe na Boha, Pannu Máriu, svätých) obracajú priamo, a preto tvoria sakrálne texty v užšom zmysle alebo jadro celej tejto sféry, iné síce nejakým spôsobom takisto s týmto centrálnym bodom súvisia, ale majú aj iné, s profánnou sférou evidentne súvisiace úlohy (vysvetľovať, oznamovať, obhajovať, zabezpečovať).“ (Mlacek 2007, s. 78) Toto tvrzení platí i pro biblickou frazeologii. I zde je řada rčení spojena s textem Bible pouze nepřímo, takže tato rčení nepatří k jádru biblické frazeologie.

Například v každém z evropských jazyků existuje celá řada rčení, která sice vznikla bezprostředně v národním jazyce a na biblickou tematiku svérázně navazují, jsou s ní však spojena pouze tím, že zahrnují názvy charakteristické pro tuto oblast. Příkladem je:

čes.	<i>je jich jako apoštolů; stát jako svatý za dědinou (na mostě); čert jako ďábel; ať je to Pavel nebo Havel;</i>
sloven.	<i>je ich ako apoštolov; stát ako svätý za dedinou (pri ceste); čert ako diabol; čertovo futro; bude za groš čertovi dieťa kolísať; Pavol na Havla a Havol na Pavla; Naučím ťa po kostole hvízdať!; letel ako anjel, spadol ako čert;</i>
rus.	<i>петь Лазаря, злачное место; Христом богом заклинать ај.</i>

10 ZÁVĚR

Studium biblických frazémů ukázalo, že jsou mezi nimi jak výrazy převzaté z Bible v daném lexikálním složení, např. přesné citáty, tak také (a to ve větším množství) frazémy, které vznikly na základě biblických textů později. Mohou být internacionální, převzaté ze starých pramenů, ale také nacionální, vytvořené bezprostředně ve svém jazyce. Některé biblismy jsou společné pouze pro část evropských jazyků (např. západoevropské, češtinu, slovenštinu a polštinu), ale nejsou známy v jiných evropských jazycích, např. východoslovanských. V každém jazyce ale existují i národně specifické biblické frazeologismy, které často mají lidové zbarvení a používají se pouze v jednom jazyce. Je ovšem třeba poznamenat, že nejen nacionální, nýbrž také internacionální frazémy mají své osobité rysy, neboť odrážejí specifikum lexikálně gramatického systému jazyka, v němž vznikly.

LITERATURA

- ADÁMKOVÁ, Petra (2013). Deflektivizace nominálních kvantifikátorů: konstrukce s výrazem spousta. In: ULIČNÝ, Oldřich – BLÁHA, Ondřej (eds.): *Problémy české morfologie. Studie k moderní mluvnici češtiny 6*. Olomouc: Univerzita Palackého (v tisku).
- APRESJAN, Jurij D. (2002). Principles of Systematic Lexicography. In: CORRÉARD, Marie-Hélène (ed.). *Lexicography and Natural Language Processing. A festschrift in honour of B. T. S. Atkins*. Grenoble: Euralex, s. 91–104.
- ATKINS, Sue B. T. – RUNDELL, Michael (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- BÁČA, Milan (1985). K výzkumu studentského slangu. *Naše řeč*, 68, č. 2, s. 78–88.
- BEČKA, Josef (1992). Česká stylistika. Praha: Academia.
- Bibli Svatá aneb Všecka Svatá písmena Starého a Nového Zákona: podle posledního vydání kralického z roku 1613* (1926). Praha: Britická i zahraničná společnost biblická.
- BELLER, Sieghard – BENDER, Andrea (2008). The Limits of Counting: Numerical Cognition Between Evolution and Culture. *Science*, sv. 319, č. 5860, s. 213–215 [online]. Dostupné z: <<http://www.sciencemag.org/cgi/doi/10.1126/science.1148345>> (cit. 15. 6. 2013).
- BLÁHA, Ondřej (2009). *Funkční stratifikace češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- BLANÁR, Vincent (1978). Dynamika lexikálneho významu. *Slovo a slovesnosť*, roč. 39, č. 3–4, s. 241–243.
- BLANÁR, Vincent (1984). *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava: Veda.
- BLANÁR, Vincent (1993). *Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska*. Bratislava: Veda.
- BLANÁR, Vincent (1996). *Teória vlastného mena*. Bratislava: Veda.
- BOLINGER, Dwight (1975). *Aspects of Language*. 2. vydání. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- BRINTON, Laurel J. – TRAUGOTT, Elizabeth Closs (2005). *Lexicalization and language change*. New York: Cambridge University Press.
- BUTTERWORTH, Brian (2005). The development of arithmetical abilities. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, roč. 46, sv. 1, s. 3–18 [online]. Dostupné z: <<http://doi.wiley.com/10.1111/j.1469-7610.2004.00374.x>> (cit. 15. 6. 2013).
- BYBEE, Joan L. (1985). The lexical/derivational/inflectional continuum. In: *Morphology. A Study of the Relation between Meaning and Form*. Philadelphia: John Benjamins, s. 81–110.

- CAMPBELL, Lyle (2000). *Semantic Change and Lexical Change*. In: *Historical Linguistics: An Introduction*. Cambridge (MA): MIT Press.
- COMRIE, Bernard (2011). Chapter 131: Numeral Bases. In: DRYER, Matthew S. – HASPELMATH, Martin (eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library [online]. Dostupné z: <<http://wals.info/>> (cit. 12. 6. 2013).
- COSERIU, Eugenio (1970). *Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes*. Tübingen: Gunter Narr.
- CROFT, William (2006). Metonymy. In: GEERAERTS, Dirk – DIRVEN, René – TAYLOR, John R. (eds.). *Cognitive Linguistics: Basic readings*. Berlin: Walter de Gruyter, s. 269–302.
- CRUSE, Alan D. (1997). *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CRUSE, Alan D. (2006). *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CRUSE, Alan D. (2011). *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- CRUSE, Alan D. – CROFT, William (2004). *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CVRČEK, Václav (2010). *Mluvnice současné češtiny*. Praha: Karolinum.
- ČECHOVÁ, Marie (2003). Vztah příznakovosti a bezpříznakovosti k centrálnosti a perifernosti v jazyce a stylu. In: ČECHOVÁ, Marie – MOLDANOVÁ, Dobrava (eds.). *Okraj a střed v jazyce a v literatuře*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, s. 14–22.
- ČECHOVÁ, Marie a kol. (1997). *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV nakladatelství.
- ČERMÁK, František (1994). *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*. Praha: Academia.
- ČERMÁK, František (2010). *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav (1983). *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha: Academia.
- ČERMÁK, František – KŘEN, Michal (eds.) (2004). *Frekvenční slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- ČERMÁK, František – SGALL, Petr (2005). Od školské spisovnosti ke standardní češtině: výzva k diskuzi. *Slovo a slovesnost*, 66, s. 103–116.

- Český národní korpus – BMK (2005). Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [online]. Dostupné z: <<http://www.korpus.cz>> (cit. 1. 8. 2010–31. 7. 2013).
- Český národní korpus – PMK (2005). Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [online]. Dostupné z: <<http://www.korpus.cz>> (cit. 1. 8. 2010–31. 7. 2013).
- Český národní korpus – SYN2000 (2000). Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [online]. Dostupné z: <<http://www.korpus.cz>> (cit. 1. 8. 2010–31. 7. 2013).
- Český národní korpus – SYN2005 (2005). Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [online]. Dostupné z: <<http://www.korpus.cz>> (cit. 1. 8. 2010–31. 7. 2013).
- Český národní korpus – SYN (2006). Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [online]. Dostupné z: <<http://www.korpus.cz>> (cit. 1. 8. 2010–31. 7. 2013).
- Český národní korpus – SYN2009PUB (2010). Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [online]. Dostupné z: <<http://www.korpus.cz>> (cit. 1. 8. 2010–31. 7. 2013).
- Český národní korpus – SYN2010 (2010). Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [online]. Dostupné z: <<http://www.korpus.cz>> (cit. 1. 8. 2010–31. 7. 2013).
- DANEŠ, František (1966). The Relation of Centre and Periphery as a Language Universal. In: *Les problemes du centre et de la peripherie du systeme de la langue*. Praha: Academia, s. 9–21.
- DANEŠ, František (2002). Xenizmy v dnešní češtině. In: HLADKÁ, Zdeňka – KARLÍK, Petr (eds.). *Čeština – univerzálie a specifika 4*. Praha: Nakladatelství Lidových novin, s. 29–35.
- DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk (1981). *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- DĚNGEOVÁ, Zuzana (2010). Nové lexikální jednotky motivované jmény českých politiků. *Bohemistika*, č. 3, s. 167–186.
- DĚNGEOVÁ, Zuzana (2011). Nová pojmenování motivovaná příjmením Jiřího Čunka. *Naše řeč*, 94, s. 267–271.
- DOBRÍK, Zdenko (2007). *Jazyky v kontaktoch. (Anglicizmy a iné slová cudzieho pôvodu v nemčine a slovenčine)*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- DOKULIL, Miloš (1968). Nepotřebujeme vyčkávače a zabukisty. *Naše řeč*, roč. 51, č. 4, s. 255.
- DOKULIL, Miloš – DANĚŠ, František (1958). K tzv. významové a mluvnické stavbě vět. In: DOSTÁL, Antonín (ed.). *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

- DOKULIL, Miloš (1997). *Obsah – výraz – význam 1: Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila*, eds. SKOUMALOVÁ, Zdena – PANEVOVÁ, Jarmila. Praha: Karlova Univerzita, Filozofická fakulta.
- DOLNÍK, Juraj (1978). Slovní význam a jeho explikácia. *Jazykovedný časopis*, roč. 29, č. 2, s. 112–122.
- DOLNÍK, Juraj (1982a). Obsah, pojem a lexikálny význam. *Jazykovedný časopis*, roč. 33, č. 1, s. 11–19.
- DOLNÍK, Juraj (1982b). Sémový rozbor obsahových rovin slova a jeho dynamiky. *Jazykovedný časopis*, roč. 33, č. 2, s. 9–18.
- DOLNÍK, Juraj (1990). *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- DOLNÍK, Juraj (2010). *Teória spisovného jazyka (so zreteľom na spisovnú slovenčinu)*. Bratislava: Veda.
- DOSTÁL, Antonín (ed.) (1958). *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- DUCHÁČEK, Otto (1969). Strukturální metody v současné sémantice. *Slovo a slovesnost*, roč. 30, č. 1, s. 40–49.
- ECO, Umberto (1984). *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press.
- ECO, Umberto (2004). *Teorie sémiotiky*. Brno: Janáčkova akademie múzických umění.
- ECO, Umberto (2010). *Lector in fabula: role čtenáře aneb Interpretační kooperace v narativních textech*. Praha: Academia.
- ECO, Umberto (2011). *Kant a ptakopysk*. Praha: Argo.
- EVANS, Vyvyan – GREEN, Melanie (2006). *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- FABINDER, František (1904). O vývoji čísel, číslovek, číslic [3.]. *Časopis pro pěstování matematiky a fyziky*, roč. 33, č. 2, s. 198–209 [online]. Dostupné z: <<http://dml.cz/dmlcz/109059>> (cit. 15. 6. 2013).
- FILIPEC, Josef (1957). Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. *Slovo a slovesnost*, roč. 18, č. 3, s. 129–150.
- FILIPEC, Josef (1968). K úkolům české lexikologie. *Slovo a slovesnost*, roč. 29, č. 3, s. 259–276.
- FILIPEC, Josef (1973). K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek. *Slovo a slovesnost*, roč. 34, č. 1, s. 78–83.
- FILIPEC, Josef (1988). *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy neslovesné*. Praha: Academia.

- FILIPEC, Josef (1994). K dialogu o české lexikografii a lexikologii, předpočítačové i počítačové. *Slovo a slovesnost*, roč. 55, č. 2, s. 132–140.
- FILIPEC, Josef (1995). Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renata (eds.). *Manuál lexikografie*. Praha: Nakladatelství H&H.
- FILIPEC, Josef (1998). Lexém-sémém, oblast jeho užití a typy neurčitosti. *Slovo a slovesnost*, roč. 59, č. 2, s. 81–94.
- FILIPEC, Josef a kol. (eds.) (2009). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia.
- FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František (1985). *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- FILIPEC, Josef – HAVRÁNEK, Bohuslav (1958). Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. In: *O vědecké poznání soudobých jazyků*. Praha: Academia, s. 177–190.
- FILLMORE, Charles J. (1968). The Case for Case. In: BACH, Emmon – HARMS, Robert T. (eds.). *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- FILLMORE, Charles J. (1975). An Alternative to Checklist Theories of Meaning. In: *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, s. 123–131.
- FILLMORE, Charles J. (1982). Frame Semantics. In: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing Co., s. 111–137. Reprinted in GEERAERTS, Dirk – DIRVEN, René – TAYLOR, John R. (eds.) (2006), s. 373–398.
- FILLMORE, Charles J. (2012). *Framenet Glossary* [online]. Dostupné z: <<https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/glossary>> (cit. 10. 6. 2012).
- FrameNet [online]. Dostupné z: <<https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/>> (cit. 12. 11. 2012).
- FRIED, Mirjam (2009). Construction Grammar as a tool for diachronic analysis. *Constructions and Frames*, roč. 1, č. 2, s. 261–290.
- FRIED, Mirjam (2010). Ke zrodu české modální částice „jestli“ z pohledu gramatikalizační teorie. *Bohemica Olomucensia*, roč. 2, č. 3, s. 52–65.
- FRONEK, Josef (2000). *Velký česko-anglický slovník*. Praha: LEDA.
- FUČÍK, Bedřich – POKORNÝ, Jindřich (1992). *Zakopaný pes*. Praha: Albatros.
- FURDÍK, Juraj (1994). Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach. *Jazykovedný časopis*, 45, s. 95–101.
- FURDÍK, Juraj (2008). *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. In: OLOŠTIAK, Martin (ed.). Košice: Vydavateľstvo IG.

- GÁLISOVÁ, Anna (2004) „Je ti zima, dievčatko?“ Alebo memetika a paremiológia. In: TATÁR, Jozef (ed.). *Studia Slovaca*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta UMB, s. 232–236.
- GEERAERTS, Dirk – DIRVEN, René – TAYLOR, John R. (eds.) (2006). *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin: Walter de Gruyter.
- GEERAERTS, Dirk (2010). *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr (1998). *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- GRIES, Stefan Th. (2006). Corpus-Based Methods and Cognitive Semantics: The Many Senses of *to Run*. In: GRIES, Stefan Th. – STEFANOWITSCH, Anatol. *Corpora in Cognitive Linguistics. Corpus Based Approaches to Syntax and Lexis*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 57–99.
- HAIMAN, John (1980). Dictionaries and Encyclopedias. *Lingua*, roč. 50, č. 4, s. 329–357.
- HASPELMATH, Martin. (2010). The Indeterminacy of Word Segmentation and the Nature of Morphology and Syntax. *Folia Linguistica*, 2011, roč. 45, č. 1 [online]. Dostupné z: <http://academia.edu/237883/The_indeterminacy_of_word_segmentation_and_the_nature_of_morphology_and_syntax> (cit. 5. 6. 2013).
- HAUSER, Přemysl (1978). *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- HAUSER, Přemysl (1980). *Nauka o slovní zásobě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HAVLOVÁ, Eva (1999). Homonyma v etymologických slovnících. In: HLADKÁ, Zdeňka – KARLÍK, Petr (eds.). *Čeština – univerzália a specifika 1*. Brno: Masarykova univerzita.
- HAVRÁNEK, Bohuslav a kol. (eds.) (1989). *Slovník spisovného jazyka českého*. 2. vyd. Praha: Academia.
- HEINE, Bernd – KUTEVA, Tania (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*. New York: Cambridge University Press.
- HJELMSLEV, Louis (1961). *Prolegomena to a Theory of Language*. Madison: University of Wisconsin Press.
- HJELMSLEV, Louis (1972). *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia.
- HLADKÁ, Zdeňka (1995). Lexikologie. In: KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

- HLADKÁ, Zdeňka (2002). Lexém. In: KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HLAVSA, Zdeněk (1975). *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*. Praha: Academia.
- HORECKÝ, Ján (1976). Sémantické příznaky, ich jazykový a myšlienkový základ. *Slavica Slovaca*, roč. 11, č. 1, s. 14–18.
- HRADILOVÁ, Darina (2010a). Expresivní neologismy z hlediska slovtvorby. *Bohemica Olomucensia*, č. 3, s. 17–26.
- HRADILOVÁ, Darina (2010b). Neologismy a jejich postavení v systému slovní zásoby. In: MITTER, Patrik – MENŠÍKOVÁ, Zdeňka (eds.). *Minulost, přítomnost a budoucnost v jazyce a v literatuře*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně.
- HUBÁČEK, Jaroslav (1981). *O českých slanzích*. 2. vyd. Ostrava: Profil.
- HUBÁČEK, Jaroslav (1988). *Malý slovník českých slangů*. Ostrava: Profil.
- JANDA, Laura (2010). The role of metonymy in Czech wordformation. *Slovo a slovesnost*, roč. 71, č. 4, s. 260–274.
- JANDOVÁ, Eva a kol. (2006). *Čeština na www chatu*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta.
- JANOVEC, Ladislav – RANGELOVA, Albená (2005). Suffixoidy a suffixoidní lexémy u substantivních kompozit. In: MARTINCOVÁ, Olga – RANGELOVA, Albená – SVĚTLÁ, Jindra (eds.). *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 85–98.
- JANOVEC, Ladislav (2007). Nová hybridní kompozita v češtině (a nejen v ní). In: KAMPER-WAREJKO, Joanna – KAPROŇ-CHARZYŃSKA, Iwona (eds.). *Z zagadnień leksykologii i leksykografii języków słowiańskich*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 371–377.
- JANOVEC, Ladislav (2009). Slovní zásoba nezná hranic – některé problémy internacionalizace ve slovní zásobě. In: LIPOWSKI, Jaroslav – ŻYGADŁO-CZOPNIK, Dorota (eds.). *Podzwonne dla granic*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 273–78.
- JELÍNEK, Milan (1995). Stylistika. In: KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ Zdenka (eds.). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 699–780.
- JORDANSKAJA, Lidija – MIELCZUK, Igor (1988). Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii. In: BARTMIŃSKI, Jerzy (ed.). *Konotacja*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, s. 9–34.

- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ Zdenka (eds.) (1995). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KATZ, Jerrold J. – FODOR, Jerry (1963). The Structure of a Semantic Theory. *Language*, roč. 39, č. 2, s. 170–210.
- KOMÁREK, Miroslav (ed.) (1995). *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993: Sborník z olomoucké konference*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- KOMÁREK, Miroslav (2006). *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.
- KOMÁREK, Miroslav a kol. (1986). *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia.
- KOŘENSKÝ, Jan (2005). K článku Od školské spisovnosti ke standardní češtině: reakce na výzvu k diskusi. *Slovo a slovesnost*, 66, s. 270–278.
- KRAUS, Jiří a kol. (2005). *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia.
- KRŠKO, Jaromír (1996a). Polyonymia chotárnych názvov Muránskej doliny. *Slovenská reč*, 61, s. 136–142.
- KRŠKO, Jaromír (1996b). Príčiny a spôsoby vzniku polyonymie chotárnych názvov. In: *Varia V. Materiály z V. kolokvia mladých jazykovedcov* (Modra–Piesok 29. 11. – 1. 12. 1995). Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, s. 19–23.
- KRŠKO, Jaromír (2002). Mikroštruktúrne vzťahy v onymii. *Slovenská reč*, 67, s. 142–153.
- KUDRNÁČKOVÁ, Naděžda (2010). On Pragmatic and Cognitive Processes in Meaning Variation. *Linguistica Silesiana*, roč. 31, č. 1, s. 55–67.
- KUCHAŘ, Jaroslav – UTĚŠENÝ, Slavomír (1972). *Čeština všední i nevšední*. Praha: Academia.
- LÁBUS, Václav (v tisku). Nisa, nebo Nysa? *Acta onomastica*.
- LAKOFF, George (1986). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, George (2006). *Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (2002). *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- LANGACKER, Ronald W. (2008). *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- LOPATKOVÁ, Markéta a kol. (2008). *Valenční slovník českých sloves*. Praha: Karolinum.

- LOTKO, Edvard (2003). *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- LOTKO, Edvard (2009). *Srovnávací a bohemistické studie*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- LYONS, John (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LYONS, John (1996). *Linguistics semantics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MAJTÁN, Milan (1980). Spoločenské fungovanie toponyma. In: *Zborník materiálov zo VII. slovenskej onomastickej konferencie (Zemplínska Šírava 20. 9. – 24. 9. 1976)*. Bratislava: Veda, s. 43–49.
- MACHEK, Václav (1997). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MARTINCOVÁ, Olga (1973). K problematice lexikálních neologismů. *Slovo a slovesnost*, 33, s. 283–293.
- MARTINCOVÁ, Olga (1975). Lexikální inovace a konfrontační popis. In: *Studia z filologie polskiej i słowiańskiej*, XV, s. 209.
- MARTINCOVÁ, Olga (1978). Aktuální problémy neologismů a neologizace. In: *Filologické studie VIII*. Praha: Pedagogická fakulta UK, s. 7–16.
- MARTINCOVÁ, Olga (1983). *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha: Univerzita Karlova.
- MARTINCOVÁ, Olga (1987). Okazionální pojmenování v češtině a slovenštině. *Slavica Pragensia*, 30, s. 85–91.
- MARTINCOVÁ, Olga (1995). K popisu dynamiky slovo tvorného systému. In: *Rozumět jazyku: sborník k významnému životnímu jubileu univ. prof. PhDr. R. Brabcové, CSc.*, Praha: Pedagogická fakulta UK, s. 38–42.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol. (1998). *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 1*. Praha: Academia.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol. (2004). *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2*. Praha: Academia.
- MARTINCOVÁ, Olga a kol. (2005). *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.
- MARTINKOVÁ, Michaela (2009a). Genitiv po neurčitých kvantifikátorech v češtině: singulár, nebo plurál? In: *Výuka cizích jazyků: Integrace a testování*. Praha: Univerzita Karlova.
- MARTINKOVÁ, Michaela (2009b). Some notes on countability in English and Czech. In: TÁRNYIKOVÁ, J. – JANEBOVÁ, M. (eds.). *Anglica III, Acta*

- Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica. Philologica 99.*
Olomouc: Univerzita Palackého.
- MATHESIUS, Vilém (1961). *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- MATHESIUS, Vilém (1972). Funkční lingvistika. In: VACHEK, Josef (ed.). *Z klasického období pražské školy.* Praha: Academia, s. 27–41.
- MATHESIUS, Vilém (1986). O potenciálnosti jevů jazykových [1911]. In: *Jazyk, kultura a slovesnost.* Praha: Odeon.
- MEJSTŘÍK, Vladimír (1965). Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. *Naše řeč*, roč. 48, s. 1–15.
- MINÁŘOVÁ, Eva – ONDRÁŠKOVÁ, Karla (eds.) (2004). *Spisovnost a nespisovnost – zdroje, proměny a perspektivy.* Brno: Masarykova univerzita.
- MINÁŘOVÁ, Eva (1988). *Kapitoly ze stylistiky češtiny.* Brno: Masarykova univerzita.
- MITTER, Patrik (2003). Poznámky ke složeným hybridním substantivům s prvním komponentem (členem) cizího původu v současné slovní zásobě. *Slovo a slovesnost*, č. 4, s. 297.
- MITTER, Patrik (2008). *Hybridní složeniny s prvním komponentem domácího původu v současné češtině.* Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem.
- MLACEK, Josef (2007). *Sedemkrát o štýle a stylistice.* Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku.
- NAGY, Marek (2012). *Metafory významu. Konceptualizace pojmu význam slova v československé a české lexikální sémantice od 2. poloviny 20. století do současnosti.* Nepublikovaná dizertační práce.
- NEKULA, Marek (2005). Anglicismy v češtině. In: VIERECK, Wolfgang – VIERECK, Karin – RAMISCH, Heinrich. *Encyklopedický atlas anglického jazyka.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 259–275.
- NĚMEC, Igor (1980). Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. *Slovo a slovesnost*, roč. 41, č. 1, s. 26–31.
- NĚMEC, Igor (1987). Obrazné výrazy a jejich lexikalizace. *Slovo a slovesnost*, roč. 48, č. 2, s. 110–123.
- NEPRAŠOVÁ, Renata (2012). *Nové germanismy v češtině.* Bakalářská práce. PedF UK.
- NIDA, Eugene A. (1979). *Componential Analysis of Meaning: An Introduction to Semantic Structures.* Hague: Mouton.
- OLOŠTIAK, Martin – GIANITSOVÁ-OLOŠTIAKOVÁ, Lucia (2007). *Deklinácia prevzatých substantív v slovenčine.* Prešov: Prešovská univerzita.

- OPAŤSKÁ, Zdeňka (2005a). Komponenty *e-*, *i-*, *m-* v nové slovní zásobě. In: MARTINCOVÁ, Olga – RANGELOVÁ, Albena – SVĚTLÁ, Jindra (eds.). *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR.
- OPAŤSKÁ, Zdeňka (2005b). Nová pojmenování osob. In: MARTINCOVÁ, Olga – RANGELOVÁ, Albena – SVĚTLÁ, Jindra (eds.). *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR.
- OUŘEDNÍK, Patrik (1994). *Aniž jest co nového pod sluncem*. Praha: Mladá fronta.
- Oxford English Dictionary*. [online]. Dostupné z: <http://www.oed.com/> (cit. 12. 11. 2012)
- PANEVOVÁ, Jarmila (1980). *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia.
- PEETERS, Bert (ed.) (2000). *The Lexicon-Encyclopedia Interface*. Amsterdam: Elsevier.
- PEPRNÍK, Jaroslav (1992). *Anglická lexikologie*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- PETKEVIČ, Vladimír (2012). *Morfologické značkování v korpusech současné češtiny*. Prezentace na workshopu Jazykové korpusey z pohledu tvůrců a uživatelů (13. mezinárodní setkání mladých lingvistů), FF UP v Olomouci.
- PETKEVIČ, Vladimír – ROSEN, Alexandr (2011). Systém jazykového značkování korpusů současné psané češtiny. In: *Korpusová lingvistika Praha 2011: 3. Gramatika a značkování korpusů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny a Ústav Českého národního korpusu, s. 154–170.
- Příruční slovník jazyka českého (1937–1938)*. Díl II. K–M. Praha: Státní nakladatelství.
- POLDAUF, Ivan (1957). Vyjadřování kvantity v češtině. *Slovo a slovesnost*, roč. 18, sv. 2, s. 71–85.
- PORÁK, Jaroslav (1958). O neurčitém významu u číslovek určitých. *Naše řeč*, 41, s. 9–10 [online]. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=4651> (cit. 15. 6. 2013).
- Pravidla českého pravopisu – školní vydání včetně Dodatku (2005)*. Olomouc: Fin Publishing.
- QUINE, Willard van Orman (1995). Dvě dogmata empirismu. In: PEREGRIN, Jaroslav – SOUSEDÍK, Prokop (eds.). *Co je analytický výrok?* Praha: Oikoyomenh, s. 79–100.
- RANGELOVÁ, Albena (1996). Workoholismus a to ostatní. *Naše řeč*, 79, s. 110–112.
- RANGELOVÁ, Albena (1999). K dvěma česko-bulharským paralelám. In: *Konfrontační studium inovačních procesů ve slovanských jazycích*. Praha: Slovanský ústav, s. 33–36.
- RANGELOVÁ, Albena (2005). Neosémantizmy a neosémantizační procesy. In: MARTINCOVÁ, Olga – RANGELOVÁ, Albena – SVĚTLÁ, Jindra (eds.). *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 159–179.

- REDDY, Michael (1979). The conduit metaphor – a case of frame conflict in our language about language. In: ORTONY, Andrew (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 284–310.
- REJZEK, Jiří (2001). *Český etymologický slovník*. Voznice: LEDA.
- RÖMER, Christine – MATZKE, Barbara (2005). *Lexikologie des Deutschen. Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr.
- ROSCH, Eleanor H. (1973). Natural categories. *Cognitive Psychology*, roč. 4, sv. 3, s. 328–350 [online]. Dostupné z: <[http://dx.doi.org/10.1016/0010-0285\(73\)90017-0](http://dx.doi.org/10.1016/0010-0285(73)90017-0)> (cit. 15. 6. 2013).
- ROSCH, Eleanor H. (1978). Principles of Categorization. In: ROSCH, Eleanor – LLOYD, Barbara B. (eds.). *Cognition and Categorization*. Hillsdale (NJ): Lawrence Erlbaum, s. 27–48 [online]. Dostupné z: <http://commonweb.unifr.ch/artsdean/pub/gestens/f/as/files/4610/9778_083247.pdf> (cit. 8. 10. 2012).
- ROSCH, Eleanor H. (2008). *Klasifikace předmětů reálného světa: její původ a kognitivní reprezentace* [online]. Dostupné z: <http://lingvistika.cz/download/preklady/preklad_Rosch.pdf> (cit. 8. 10. 2012).
- de SAUSSURE, Ferdinand (1996, 1989). *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- SGALL, Petr (1998). Teorie valence a její formální zpracování. *Slovo a slovesnost*, roč. 59, č. 1, s. 15–29.
- SGALL, Petr (2006). Valence jako jádro jazykového systému. *Slovo a slovesnost*, roč. 67, č. 3, s. 163–178.
- SCHMIEDTOVÁ, Věra – SCHMIEDTOVÁ, Barbara (2006). Určení jazykové základovosti barev v Českém národním korpusu. In: ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renata (eds.). *Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 285–313.
- SIXTOVÁ, Hedvika (2003). K otázce adjektiv ovlivněných angličtinou v češtině a bulharštině. In: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 99–105.
- SKLADANÁ, Jana (1993). *Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období*. Bratislava: Veda.
- SLEZÁKOVÁ, Jitka (2011). Horolezecký slang ve společenském kontextu. In: *Lidé města*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy [online]. Dostupné z: <<http://www.lidemesta.cz/index.php?id=664>> (cit. 10. 8. 2011).
- SOCHOVÁ, Zdeňka – POŠTOLKOVÁ, Běla (1994). *Co v slovnících nenajdete*. Praha: Portál.
- STĚPANOVA, Ludmila (1998). *Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů*. Praha: Karolinum.

- STĚPANOVA, Ludmila (2004). *Česká a ruská frazeologie: Diachronní aspekty*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Sväté Písmo Starého a Nového zákona* (2007). Trnava: Spolok svätého Vojtecha.
- SVOBODA, Jan a kol. (1973). Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. *Zpravodaj místopisné komise*, 14, s. 9–280.
- SVOBODOVÁ, Diana (2007): *Internacionalizace současné české slovní zásoby*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- SVOBODOVÁ, Diana (2009). Co si můžeme vygooglit? *Naše řeč*, 92, s. 110–111.
- SVOBODOVÁ, Diana (2010). Ženské podoby nečeských příjmení. In: DAVID, Jaroslav – ČORNEJOVÁ, Michaela – HARVALÍK, Milan (eds.). *Mnohotvárnost a specifčnost onomastiky*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, s. 454–462.
- SVOZILOVÁ, Naďa a kol. (1997). *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves*. Praha: Academia.
- SWIGGERS, Pierre (2010). History and Historiography of Linguistics: Status, Standards and Standing. *EUTOMIA. Revista Online de Literatura e Linguística*, 3 (2) [online]. Dostupné z: <<https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/297571/1/engeutomia.pdf>> (cit. 15. 11. 2012).
- ŠIMANDL, Josef (2011). Kvantum a číslovky, zejména neurčité. In: ŠTÍCHA, František (ed.). *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia, s. 691–695.
- ŠINDLEROVÁ, Hana (2003). Anglicismy v počítačovém slangu. In: POŘÍZKA, Petr – POLÁCH, Vladimír P. (eds.). *Jazyky v kontaktu / jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 259–266.
- ŠMILAUER, Vladimír (1957). Revize českých pomístních jmen. *Naše řeč*, 40, s. 260–276.
- ŠRÁMEK, Rudolf (1972). Varianty vlastních jmen. Teze. *Jazykovědné aktuality*, 29, s. 61–62.
- ŠRÁMEK, Rudolf (1999). *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita.
- ŠRÁMEK, Rudolf (ed.) (1996). *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: Masarykova univerzita.
- ŠTÍCHA, František (1995). K pojetí spisovnosti. In: JANČÁKOVÁ, Jana – KOMÁREK, Miroslav – ULÍČNÝ, Oldřich (eds.). *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, sv. 1, s. 57–60.
- ŠTÍCHA, František (2011). Kapitoly z tvoření slov. In: ŠTÍCHA, František (ed.). *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia, s. 17–410.
- ŠTÍCHA, František a kol. (eds.) (2011). *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia.

- TAYLOR, John R. (1995). *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- TAYLOR, John R. (2000). Approaches to Word Meaning: The Network Model (Langacker) and the Two-Level Model (Bierwisch) in Comparison. In: PEETERS, Bert (ed.). *The Lexicon-Encyclopedia Interface*. Amsterdam: Elsevier, s. 115–134.
- TICHÁ, Zdeňka (2003). *TERAPIE (K jednomu internacionálnímu komponentu). In: *Internacionalizace v nové slovní zásobě*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 215–219.
- TOKARSKI, Ryszard (2007). Konotace – prototypy – otevřené definice. In: SAICOVÁ-ŘÍMALOVÁ, Lucie (ed.). *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, s. 13–25.
- TRNKA, Bohumil (1990). Sémantika [1966]. In: NOSEK, Jiří (ed.). *Kapitoly z funkční jazykovědy*. Praha: Univerzita Karlova.
- ULIČNÝ, Oldřich (1998). K teoretickým otázkám grafické adaptace přejatých slov v češtině. In: *Jazyk a kultura vyjadřování*. Brno: Masarykova Univerzita, s. 101–106.
- VACHEK, Josef (1966). On the Integration of the Peripheral elements into the System of Language. In: *Les problemes du centre et de la peripherie du systeme de la langue*. Praha: Academia, s. 23–37.
- VAŇKOVÁ, Irena (1999). Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*, roč. 60, č. 4, s. 283–292.
- VAŇKOVÁ, Irena (2007a). Inspirace z Lublinu. In: SAICOVÁ-ŘÍMALOVÁ, Lucie (ed.). *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, s. 9–12.
- VAŇKOVÁ, Irena (2007b). *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*. Praha: Karolinum.
- VAŇKOVÁ, Irena (ed.) (2001). *Obráz světa v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova.
- VAŇKOVÁ, Irena a kol. (2005). *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum.
- VESELOVSKÁ, Ludmila (2001). Agreement Patterns of Czech Group Nouns and Quantifiers. In: CORVER, Norbert – RIEMSDIJK, Henk (eds.). *Semi-lexical categories: the function of content words and the content of function words*. New York: Mouton de Gruyter, s. 273–320.
- VESELÝ, Vojtěch (2009). Lexikální sémantika neurčitých kvantifikátorů v současné češtině. *Slovo a slovesnost*, roč. 70, č. 3, s. 175–192.
- WIERZBICKA, Anna (1996). *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.
- WIESE, Heike (2003). *Numbers, language, and the human mind*. Cambridge: Cambridge University Press.

- WITTGENSTEIN, Ludwig (1953). *Philosophical Investigations* [online]. Dostupné z: <<http://gormendizer.co.za/wp-content/uploads/2010/06/Ludwig-Wittgenstein.-Philosophical.Investigations.pdf>> (cit. 18. 8. 2012).
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1992). *Filosofická zkoumání*. Praha: FÚ AVČR.
- WERTHEIMER, Max (1938). *Laws of Organization in Perceptual Forms*. In: ELLIS, W. (ed.). *A source book of Gestalt psychology*. London: Routledge & Kegan Paul, s. 71–88.
- ZAORÁLEK, Jaroslav (1963). *Lidová rčení*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- ZIMA, Jaroslav (1961). *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: ČSAV.
- Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета (1990). Ленинград: Северо-западная библейская комиссия.
- ЛИЛИЧ, Галина – МОКИЕНКО, Валерий – СТЕПАНОВА, Людмила (1993). Библизмы в русском, чешском и словацком языках. *Вестник С.-Петербур. унта*. Сер. 2., Вып. 3, с. 51–59.
- МОКИЕНКО, Валерий – ЛИЛИЧ, Галина – ТРОФИМКИНА, Ольга (2010). *Толковый словарь библейских выражений и слов*. Москва: АСТ, Астрель.

REJSTŘÍK

A

abreviace 107, 119, 126–127, 145
 abreviát 119
 abreviatura 107, 125, 127
 adaptace 10, 116, 131, 133, 135–136,
 138–139, 141, 143–144,
 146–147, 150, 159, 162
 fonetická 16, 116
 formální 10, 131, 133, 140
 grafická 139, 141
 hlásková 136
 morfologická 116, 143–144, 146, 162
 ortoepická 136
 ortografická 138
 pravopisná 137–138
 slovotvorná 144, 162
 tvaroslovná (morfologicko-morfema-
 tická) 142, 144
 adjektivum 21, 60, 62, 65, 73–75, 111,
 119–121, 123–127, 141–143,
 145–146, 151
 desubstantivní 124
 deverbativní 123
 kvalitativní 124
 posesivní 127
 procesuální 123
 rezultativní 123
 účelová 123
 vztahová 127
 vztahově-posesivní 124
 afixoid 125–126
 aktualizace 39, 129, 143
 frazeologická 129
 anglicismus 117, 131–132, 134, 137,
 139, 142, 149
 antonymum 73
 antroponymum 139, 153, 161

apelativizace 110–111

apelativnost 110, 126–127, 154

apelativum 110–111

archaismus 100, 106, 130

autohyponymie 57

B

bázová úroveň abstrakce 52, 57

Bible 10, 147, 165, 167–168, 172–174,
 176

biblický původ 165–167, 169, 174

biblistus 7, 10, 165–167, 169–170, 173,
 175–176,

frazeologický 10, 165–167, 169–173,

175

C

centrum 31, 95–97, 105, 42

Č

číslovky 78–85, 87–93

neurčité 79, 92

numerické 78–85, 87, 90–91, 93

skupinové 81

složené 85, 87–88, 90–91

základní 78, 80

D

denotace 43, 48, 81, 101

denotát 40, 117

derivace 83, 119, 121, 123, 125, 127, 146

derivát 80, 83, 107, 114, 122, 127, 128,
 129, 138–139, 145, 148–150,

171

determinátor 111

diferenční sém 40–41

disambiguace 55

dokonavost 16–17, 74, 146, 150

dubleta 13, 137–139, 154

E

ekvivalent 51, 100, 108–109, 117, 143,
150–151, 172

encyklopedická znalost 30–31, 37, 40

encyklopedie 5, 9, 24, 26–27, 37, 39–43,
51

endonymum 159

evropské jazyky 89, 130, 165, 168–169,
175–176,

exonymum 159

F

frazém 10, 22, 50, 108, 129, 165–176

frazeologická jednotka 8, 108, 128–
129, 165, 166, 174

frazeologismus 10, 168, 175–176,

frekvenci 13, 90, 93, 96, 100, 113, 116,
133, 141

funkční stratifikace 9, 95–97, 99, 101,
103

G

globalizace komunikace 132

gramatikalizace 9, 57, 83, 86

H

historismus 100, 106, 118, 130

hnízdo slovtvorné 112, 114, 122,
127–129

hodnota znaku 111

homofonie 54

homografie 54

homonymie 12, 53–56, 74–77, 109, 141

homonymní 21, 53, 56, 74–77, 82, 109,
141

hydronymum 159–160

hyperonymie 112

hypokoristikum 102, 153, 161

hyponymie 57, 59, 112

Ch

chrématonym 153

I

idiom 165, 167, 174

idiomatický 58, 73, 167

idiomatika 173

integrace 132–133, 146, 186

integrální příznak 40, 41

interference 133–133

internacionalismus 131–132, 134, 145

internacionalizace 106, 116–117, 131

internacionální jednotky 125

invariant 80, 87, 128, 148, 158, 161

izafet 125

J

jazyk

běžně mluvený 99, 107

mluvený 97–98, 108

přijímající (cílový) 132

výchozí 134

zprostředkující 131–132, 134

jazyková znalost 30, 32, 150

jazykové hodnocení. 131, 148

jednotka 11, 13, 16, 18–20, 23, 28–29,
36, 47, 49–50, 59, 66, 69,
72–73, 83, 88, 96–103, 105–111,
113–118, 121–123, 125–129,
154, 159, 165, 169–170, 173

defrazeologických 129

expresivní 128

frazeologická 108, 128–129

internacionální 125, 168

lexikální 11, 15, 18–20, 23, 28, 35,

- 41, 44, 47, 49–50, 56, 67–70,
72–73, 96–109, 112–118, 121,
125–130, 180
neologická 105–107, 122–123
okazionální 113
revitalizovaná 107, 118
základní 11, 116
jméno (název) 20, 61, 74, 110, 121–122,
124, 127, 145, 153–155,
158–164, 170–171, 189, 190
činitelské 110, 121, 138
honorifikační 162
invariantní 161
konatelské 121, 127, 141
neoficiální 110, 164
oficiální (standardizovaná) 153, 164
příslušenské 121–122
uzuální 164
variantní 121, 123, 153–155, 160, 162
vlastní 110, 153–155, 163–164,
189–190
- K**
kalk 109, 128, 135
 expresivní 128
 sémantický 109
 slovotvorný 135
kalkování 108, 117, 129, 148
kognitivně-kulturní 33, 45
kognitivní sémantika 28, 33–34, 44, 46,
51
kolísání výslovnosti 138
kolokace 49, 61, 93, 109
komplementární 92
komponent 30, 35, 37, 39, 64–65, 119,
125–127, 137, 140–142, 159,
161–162, 169–170, 172–173,
186, 190
komponentová analýza 35, 36
kompozice , 35, 80, 119, 125
kompozitum 106–107, 112, 119, 125,
127–128, 141, 151, 183
konceptualizace 45, 48
konceptuální metafora 44
konkurenční vztah 153, 155, 158, 161
konotace 29–30, 48–50, 101, 190
konstrukce
 atributivní 111
 komparativní 111
kontaminace
 slovotvorná 107
krácení mechanické 107
kvantifikátor 62, 79, 80, 86–87, 92
- L**
lemma 16–17, 20, 23
lexém 11–13, 15–20, 23, 41–42, 44, 49,
54, 56–58, 69–71, 73, 75, 96–97,
99–101, 103–104, 106, 108,
110–115, 117–118, 120–122,
127–129, 131, 133, 137, 142,
144, 147, 150
 potenciální 106, 113, 121, 127
lexie 11, 18–19, 23, 56, 69, 72–75
lexikalizace 66, 99, 187
lexikální 11, 18–20, 23, 25–29, 31,
33–35, 41, 44, 49–51, 67, 69–70,
96–97, 103–105, 108–109,
113–114, 116, 118–119, 126,
130, 180, 185,
 pole 32
 prostředky 98, 115, 134
 sémantika 24–26, 28–35, 37, 39,
41–42, 44, 50–51
 význam 17, 24–31, 33–35, 40–41, 44,
67, 71, 101–102, 125
lexikografie 29, 77, 180
lineární polysémie 56

M

maximalistická sémantika 25, 28
 metafora 43, 44, 47, 58–66
 metaforičnost 48, 58–63, 65–66, 109,
 174
 metaforizace 109, 174
 metonymie 58–66, 95, 111
 minimalistická sémantika 25, 28
 monosémický 11, 18, 20, 56, 69

N

nedokonavost 16–17, 120, 146
 negace 62, 185
 nelineární polysémie 58
 neofrazeologie 128
 neologie 105, 119, 149
 neologismus 99–100, 102, 105–108,
 112, 115–117, 119, 122, 130,
 132, 147, 183, 185–186
 negativní 116
 sémantický 132, 147
 strukturální 99, 108, 119
 neosémantismus 106, 108–109,
 111–112, 115, 147
 neosémantizace 108–111, 188
 neostrukturální sémantika 33, 34, 41
 nesklonný atribut 119, 125, 127, 142
 neutrálnost 78, 84, 96, 102

O

obsah 32, 35, 37, 39–42, 49, 63, 71, 127,
 180
 odborný název 98, 133, 149–150
 odvozování 74, 146
 okazionalismus 99, 106, 108, 113–115,
 121, 124, 126, 128
 okřídlený výraz 128, 165, 167
 opozice 26, 28, 31–32, 36, 48, 50, 83–84,
 100, 103

P

paralelismus 154
 periférie 31, 42, 95–97, 118
 Písmo svaté 166
 počestění 136, 138–140, 144, 158–159, 161
 pojem 13, 18, 22, 26, 32, 37, 39–40,
 44–46, 48, 180, 186
 pojmenování 12, 98–99, 107, 109–114,
 116–118, 120–124, 126–128,
 132, 135, 148–149, 153, 157,
 159–163, 179, 185, 187
 abstraktní 122
 apeltativní 110
 propriální 110
 sdružené 112, 128
 víceslovné 107–108, 116–117, 128,
 135, 142, 159
 polokalk 117, 128–129
 polyonymie 154–155, 184
 polysémant 111
 polysémický 11, 12, 18–20, 23, 53,
 55–70, 72–76, 69, 73
 polysémie 12, 52–58, 69, 72–74, 76, 109
 potenciál sémému 43
 potenciální příznak 41
 potenciální sém 41
 prefixoid 112, 123, 125–127
 proprum 110–111, 136, 139, 144,
 153–154, 158, 161, 163
 prvek rámce 67
 přechylování 122, 145
 přejatý výraz 111, 123, 134–135, 139,
 142, 151
 přejímání 115–116, 131–132, 134–135,
 144, 173–174, 177
 přejímání lexémů 115
 přejímka 107, 111, 115–117, 123,
 130–131, 133–139, 142, 144,
 147–152, 189

- překlad 60, 63, 66, 71, 135, 157, 159, 161, 171–173
 překrucování 107
 přezdívká 110, 153
 přísloví 50, 165
 příznakovost 31, 96, 103–104, 100, 110, 178
 příznakové označení 110
- R**
- radixoid 126
 rámeček 12, 17, 19–20, 23, 28, 31, 34, 36, 47–49, 53–54, 65–74, 90, 92, 97–98, 113, 125, 131–133
 referent 29, 38
 revitalizace 107, 118
 rodová/rodinná podobnost 21–23
 rovina
 diachronní 155, 158–159
 expresivní 155, 160–161
 ideologická 155, 158, 161
 jazykově-ekonomická 155
 kodifikační 155, 158
 nářeční 155, 160, 162
 okazionální 155, 162
 sociální 155, 160–162
 substituční 155, 158–159
- S**
- sém 36, 39–43, 71
 sémantické spektrum 106, 108–109, 111–112, 125
 sémantika rámců 66–67, 71
 sémém 36, 42–43, 181
 sémantický 26, 34–36, 39–40, 47, 49–50, 92, 108, 115, 159, 162
 slang 98–99, 149–150, 177, 183, 189–190
 slangismus 98, 103, 149
- slovník 16–18, 29–30, 37, 41, 76–77, 95–96, 99, 102, 105, 107, 112, 121, 134, 136, 149, 173, 181–183, 185–186, 191
 slovo 11–16, 18–23, 25–30, 32, 35, 39–43, 46–47, 52, 54, 56–57, 60–64, 66–67, 69–71, 73–77, 84, 86, 95–96, 99–116, 118–123, 127, 134–142, 144, 146–149, 165, 171
 autorské 99, 106, 113, 115, 121
 cizího původu 134, 152
 potenciální 115
 přejaté 106, 111
 slovní tvar 15–16, 20
 slovní zásoba 13, 15, 50, 54, 76, 95–100, 103, 106, 108, 112–113, 115–119, 121–122, 124–125, 129–131, 133, 183, 189
 slovo tvorba 107, 119, 123, 127, 145, 158, 183
 složenina 13, 119, 126–127, 142, 145, 186
 sociolektismus 133, 150
 standardizace 158, 161, 164
 strukturalismus 12–13, 16, 24–25, 33–34, 49, 50
 sufixoid 114, 126–127, 183
 synekdocha 59–62, 65
 synonymie 12, 23, 112, 150, 154
 propriální (onymická) 154
 synonymum 73, 134, 149, 154
- T**
- tautonymie 154
 teorie prototypů 48, 72
 termín 11–16, 18–20, 23, 35, 37, 40, 63–64, 66–67, 87, 98, 126, 132, 134, 148–150, 153–154, 166, 185

toponymie 153–154, 158, 161–162

toponymum 110, 139, 153, 156,

158–162, 164, 185

tvárové víceznačnosti 55

U

univerbát 113

univerbizace 115

ustálené spojení 58

užití 12, 16, 18–19, 29, 41, 47–48, 59,

61–62, 65–66, 69–70, 74, 81,

83, 93, 97, 102–103, 107, 110,

158, 181

V

valence 69, 72, 189

valenční slovník 17, 19

variabilita 16–18, 39–41, 44, 49, 131,

154, 160

varianta

grafická 118, 140, 154–155, 158

hlásková 154–155, 158

lexikálně-sémantická 153, 155, 158

morfologická 155, 158

pojmenovací 155

sémantickomotivační 154

slovotvorná 122, 154–155, 158

syntagmatická 155, 158

zvuková 155, 158

variantních řada 122, 162,

variantnost 133, 147, 152–156, 158,

160–161

vícejmennost 154

víceznačnost 52–53, 55–56

vid 16, 120

vyjádření 35, 44, 46, 67–68, 92, 107, 108,

118, 124, 161

obrazné 107

výpůjčka 134

význam 12, 14–21, 23–36, 38–42,

44–49, 52–76, 80–81, 83–84,

86, 91–93, 101–102, 108–109,

111–112, 114–116, 118,

120–121, 125, 127, 134–135,

147, 165, 170, 173, 175, 186

X

xenismus 134

Z

základní lexikální jednotka 11, 18, 19, 23

zeugma 53, 58, 62

znak jazykový 26, 111, 114

SUMMARY

On the Dynamics of the Czech Vocabulary

The present volume on the dynamic nature of contemporary Czech lexis is part of the series *Studies in Modern Czech Grammar*. Lexis is described and analyzed within a more general account of the language structure, especially because of the fuzzy boundary between lexis and grammar as evidenced by empirical analyses of authentic language data: valency is described as a derivative category, because it can distinguish individual meanings of a polysemic lexeme, lexical meanings can turn into grammatical meanings through the processes of grammaticalization. The result is that ‘lexical’ and ‘grammatical’ is not considered as a dichotomy but as a scale.

In Chapter One, “Word or Where (Not) to Look for the Basic Unit of the Lexical Level,” Michaela Martinková argues that ‘word’ can hardly function as a linguistic term. On the other hand, ‘lexeme’ and ‘lexical unit,’ often interchangeably used, do have the status of terms, even though in terminology synonymy poses a problem.

Chapter Two by Marek Nagy (“Dictionary, or Encyclopaedia”) is historically and methodologically oriented. The dictionary-encyclopaedia issue serves as a background for the investigation of the development of theoretical approaches to lexical meaning in Czechoslovak and Czech linguistics as well as abroad. In Chapter Three “On Lexical Ambiguity” Michaela Martinková challenges the distinction between homonymy and polysemy, both on theoretical and lexicographic grounds. Chapter Four by Petra Adámková, “Lexical semantics of numerals, particularly cardinal numerals”, investigates the semantics of “basic” numerals in the broader context of lexical quantifiers.

In Chapter Five, “Functional Stratification of Czech: A Lexicologist’s View,” Darina Hradilová proposes criteria for a dynamic functional stratification of the Czech lexis, based on distinctive features of markedness in terms of standard, expressivity, origin, time, and style.

Dynamics of the contemporary Czech lexis in the narrower sense is the topic of Chapters Six and Seven. In Chapter Six “Neology” Ladislav Janovec deals with borrowings, but also with formal neologisms, nonce words, and especially revitalization and semantic motivation. In Chapter Seven, “Foreign Elements in the Czech Word-Stock: New Trends and Perspectives,” Diana

Svobodová attempts at a comprehensive account of the degrees of formal adaptation of borrowings during the process of their domestication. Attention is paid to style, a factor so far neglected in prescriptive manuals.

The final two chapters analyze proper nouns and phraseologisms. Václav Lábus in Chapter Eight “On the Variability of Proper Nouns” discusses motives responsible for the rise of proper noun variants, such as diachrony, substitution, social status, and dialect. He also takes into account the role of specific phonetic, graphic, morphological, word-formative, semantic, and syntagmatic features in these variants. In Chapter Nine, “On Czech, Slovak, and Russian Biblical Phraseologisms,” Ludmila Stěpanova examines Bible quotations literally translated into the three languages, as well as expressions modeled in Czech, Slovak, and Russian on texts from the Bible.

Keywords

word, lexeme, lexical unit, lexis, dictionary and encyclopaedia, quantifier, desemantization, homonymy, polysemy, neology, borrowing, proper nouns, phraseologism, Bible

STUDIE K MODERNÍ MLUVNICI ČEŠTINY 1–7

Ed. Oldřich Uličný a kol.

Univerzita Palackého v Olomouci, 2013

- 1 Pragmatické aspekty češtiny
- 2 Komunikační situace a styl
- 3 Čeština a dějiny
- 4 Dynamika českého lexika a lexikologie
- 5 K české fonetice a pravopisu
- 6 Úvahy o české morfologii
- 7 Kapitoly ze syntaktologie češtiny

Studie k moderní mluvnici češtiny 4

Dynamika českého lexika a lexikologie

Petra Adámková, Darina Hradilová, Ladislav Janovec, Václav Lábus,
Michaela Martinková, Marek Nagy, Ludmila Stěpanová, Diana Svobodová

Editoři svazku Michaela Martinková, Oldřich Uličný

Výkonný redaktor Jiří Špička
Odpovědná redaktorka Lucie Loutocká
Odborný redaktor Ondřej Bláha
Jazykové redaktorky Lenka Horutová, Martina Pánová
Návrh sazby a grafiky Martina Šviráková
Sazba Martina Šviráková
Technická redakce Lenka Pořízková
Návrh a grafické zpracování obálky Martina Šviráková

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.vydavatelstvi.upol.cz
www.e-shop.upol.cz
vup@upol.cz

1. vydání
Olomouc 2013

Ediční řada – Monografie

ISBN 978-80-244-3622-7

Neprodejná publikace

VUP 2013/452